

УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК **16** 2007

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. — д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. — д. з. н., проф. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Жупанський Я. І. — д. з. н., проф. (Чернівці)

Ковальчук І. П. — д. з. н., проф. (Київ)

Мельничук І. В. — д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. — д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Пістун М. Д. — д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. — д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. — д. з. н., проф. (Чернівці)

Стебельський І. Б. — проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. — д. з. н., проф. (Одеса)

Шищенко П. Г. — д. з. н., проф. (Київ)

Дітчук І. Л. — (Тернопіль) — *відповідальний секретар*

Заставецький Т. Б. — к. з. н. (Тернопіль)

*Друкується за рішенням Вченої ради Українського географічного товариства,
Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою Президії ВАК України № 1-03/8 від 11.10.2000 р. Часопис „Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань зі спеціальності „Географічні науки”.

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. — Випуск 16. — 156 с.

ISBN 978-966-07843-3

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Більшість статей, опублікованих у даному випуску часопису, є розширеними викладами доповідей, які були виголошені на Третій Міжнародній науковій конференції з історії української географії та картографії, присвяченій 130-й річниці від дня народження академіка Степана Рудницького (Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р.). Автори опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

***Це число часопису редколегія присвячує
130-літньому ювілею
фундатора новітньої української географії,
академіка, дійсного члена НТШ,
професора Степана Рудницького (1877-1937)***

Зміст

2007-й — рік академіка Степана Рудницького в Україні

<i>Олег Шаблій. Три життєві злами і три наукові іпостасі Степана Рудницького.....</i>	8
<i>Основні дати, факти та події у життєписі академіка Степана Рудницького.....</i>	17
<i>Микола Мушинка. Доля членів сім'ї Степана Рудницького.....</i>	19
<i>Бібліографія праць академіка С. Рудницького.....</i>	24
<i>Карти і картосхеми, які розробляв С. Рудницький.....</i>	32
<i>Бібліографія основних праць про С. Рудницького.....</i>	33
<i>Ігор Дітчук. Рік пам'яті академіка Степана Рудницького в Україні: коротка хроніка подій.....</i>	41

Віхи

<i>Юрій Кисельов. Методологічні основи географічних студій Степана Рудницького в контексті сьогодення.....</i>	48
--	----

Постаті

<i>Ростислав Сосса. Постаті української картографії (Микола Коваль-Медзвецький, Ієронім Стебницький, Іван Стрельбицький).....</i>	52
---	----

Раритети

<i>Степан Рудницький. Проблеми географії України.....</i>	56
---	----

Наукові школи та центри

<i>Валентина Нагірна, Микола Пістун. Розвиток суспільно-географічних досліджень в Інституті географії НАН України.....</i>	90
<i>Юрій Кандиба. Харківський період наукової діяльності Степана Рудницького.....</i>	99

Крає- і країнознавство

<i>Йосип Свинко. Місто Перемишль і Перемиське Підгір'я — мала батьківщина Степана Рудницького.....</i>	104
--	-----

<i>Ігор Стебельський. Поняття географії батьківщини української діаспори Північної Америки: слідами концепції Степана Рудницького.....</i>	110
--	-----

Антропогеографічні дослідження

<i>Ігор Кавецький. Українсько-польські відносини в контексті геополітичних ідей Степана Рудницького.....</i>	116
<i>Іван Ровенчак. Напрямки наукової діяльності Степана Рудницького в географії культури.....</i>	119
<i>Оксана Рудакевич. Степан Рудницький як ідеолог українського націоналізму.....</i>	122
<i>Олександр Топчієв, Зоя Тітенко. Геополітична та гео економічна ідентичність України у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі.....</i>	124

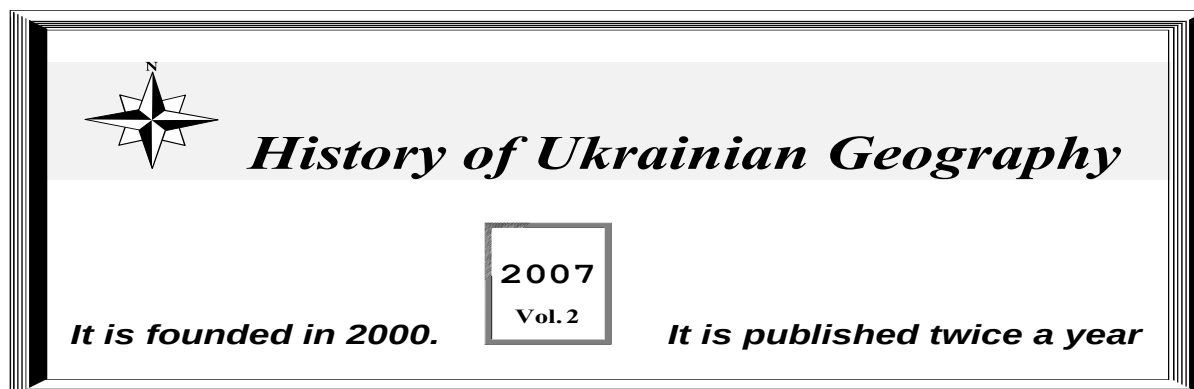
Географічна освіта і просвіта

<i>Антоніна Розсоха. Педагогічний досвід С. Л. Рудницького в контексті проблем сучасної освіти України.....</i>	130
<i>Ольга Заставецька, Тарас Заставецький. Погляди академіка С. Рудницького на розвиток географічної освіти в Україні.....</i>	136
<i>Семен Кукурудза. Гімназійна освіта в епоху С. Рудницького.....</i>	141

Хроніка. Факти. Проекти

<i>Олег Шаблій. Ювілей академіка Степана Рудницького у Львівському національному університеті імені Івана Франка.....</i>	148
<i>Юрій Кисельов. Про Степана Рудницького говорять у Луганську.....</i>	149
<i>Людмила Немець, Юрій Кандиба. Вшанування пам'яті академіка С. Л. Рудницького у Харкові.....</i>	150
<i>Ольга Заставецька, Ігор Дітчук. Третя Міжнародна конференція “Історія української географії та картографії”, присвячена 130-літньому ювілею академіка С. Рудницького. Тернопіль, 6–7 грудня 2007 року.....</i>	151

Наші автори	154
--------------------------	-----

Contents

2007 is a Year of academician Stepan Rudnyts'kyi in Ukraine

<i>Oleh Shablii</i> . Three Living Breaks and three Scientific Faces of Stepan Rudnyts'kyi.....	8
Basic dates, facts and events from the biography of academician Stepan Rudnyts'kyi.....	17
<i>Mykola Mushynka</i> . The Fate of Stepan Rudnyts'kyi Family.....	19
The Bibliography of works by academician Stepan Rudnyts'kyi.....	24
Maps and charts worked out by Stepan Rudnyts'kyi.....	32
The Bibliography of main works about Stepan Rudnyts'kyi.....	33
<i>Ihor Ditchuk</i> . Commemoration of academician Stepan Rudnyts'kyi: short account of events.....	41

Landmarks

<i>Yuriy Kyseliov</i> . The Methodological Principles of Stepan Rudnyts'kyi's Geographical Studies in Today Context.....	48
---	----

Personalities

<i>Rostyslav Sossa</i> . Personalities of Ukrainian Cartography (Mykola Koval-Medzvets'kyi, Ieronim Stebnits'kyi, Ivan Strelbits'kyi).....	52
---	----

Rarities

<i>Stepan Rudnyts'kyi</i> . Problems of Geography of Ukraine.....	56
---	----

Academic Schools and Centres

<i>Valentyna Nahirna, Mykola Pistun</i> . Development of publicly geographical researches is in Institute of Geography of Ukraine.....	90
<i>Yuriy Kandyba</i> . Kharkiv stage in scientific activities of Stepan Rudnyts'kyi.....	99

Regional Ethnography and Country Studies

<i>Yosyp Svyenko</i> . Town Peremyshl' and Peremyshl Highlands as motherland of Stepan Rudnyts'kyi.....	104
--	-----

<i>Ihor Stebels'kyi</i> . Understanding the geography of fatherland in the Ukrainian diaspora of North America: tracing the concepts of Stepan Rudnyts'kyi.....	110
---	-----

Anthropogeographical Researches

<i>Ihor Kavets'kyi</i> . The Ukrainian-Polish Relations in the Context of Stepan Rudnytsky's Geopolitical Ideas.....	116
<i>Ivan Rovenchak</i> . Trends in Scientific Activity of Stepan Rudnyts'kyi in Cultural Geography.....	119
<i>Oksana Rudakevych</i> . Stephan Rudnyts'kyi as ideologist of Ukrainian nationalism.....	122
<i>Olexandr Topchiyev, Zoya Titenko</i> . Geopolitical and geoeconomic identity of Ukraine in Baltic-Black-Caspian space.....	124

Geographical education and enlightenment

<i>Antonina Rozsokha</i> . Pedagogical experience of S. L. Rudnyts'kyi in the context of modern educational problems of Ukraine.....	130
<i>Olha Zastavets'ka, Taras Zastavets'kyi</i> . A looks of academician S. Rudnyts'kyi is in development of geographical education in Ukraine.....	136
<i>Semen Kukurudza</i> . Gymnasia Geography At The Time of Stepan Rudnyts'kyi in Halychyna.....	141

Chronicle. Facts. Projects

<i>Oleh Shablii</i> . Stepan Rudnyts'kyi anniversary celebrations at Lviv Ivan Franko University.....	148
<i>Yuriy Kyseliov</i> . Discussions about Stepan Rudnyts'kyi in Luhansk.....	149
<i>Lyudmyla Nyemet's, Yuriy Kandyba</i> . Commemoration of academician Stepan Rudnyts'kyi in Kharkiv.....	150
<i>Olha Zastavets'ka, Ihor Ditchuk</i> . Third International scientific conference "History of Ukrainian geography and cartography" devoted to 130-anniversary of academician Stepan Rudnyts'kyi. Ternopil, 6-7 December 2007.....	151
Our Contributors	154

2007- рік академіка Степана Рудницького в Україні

УДК 911.3 (092)

Олег Шаблій

ТРИ ЖИТТЄВІ ЗЛАМИ І ТРИ НАУКОВІ ПОСТАСІ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

У статті висвітлюється три злами в житті С. Рудницького (1877–1937): зміна родинної орієнтації зі священницької на світську (цивільну); зміна започаткованого фаху зі сфери гуманітарних наук (історія) на сферу природничих (географія), зміна наукового середовища праці з європейського (Львів, Відень, Прага) на советський (Харків, Київ). Розглянуто внесок ученого у теорію та методологію географічної науки, національну картографію, освіту й краєзнавство.

Oleh Shablii. Three Living Breaks and three Scientific Faces of Stepan Rudnyts'kyi. *Three breaks in life of Stepan Rudnyts'kyi (1877–1937): change of family orientation from sacral into secular (civil); change of primary profession from humanistic sciences (history) into natural sciences (geography); change of scientific surroundings from European (Lviv, Wien, Prague) into Soviet (Kharkiv, Kyiv) have been shown. The scientist contribution into theory and methodology of geographical science, national cartography, education and land studies has been considered.*

В історії української географії постать академіка Степана Рудницького знакова. Йому немає рівних за науковим внеском у становлення національної землезнавчої науки в новітню епоху. Більшість науковців-географів вважає С. Рудницького фундатором новітньої національної географії. Саме С. Рудницький, який мав європейську вищу географічну освіту (закінчив Львівський та Віденський університети), був другим в історії українського землезнання доктором філософії у ділянці географічної науки (першим захистив докторат Григорій Величко у 1889 р.), обґрунтував теоретичні та методологічні основи новітньої національної географії, зробив вагомий внесок у кожен з тодішніх (перша третина ХХ ст.) географічних наук.

Зокрема, неоціненний внесок С. Рудницького в загальну географію (праця “Нинішня географія”, Львів, 1905), її окремі підрозділи: математичну, фізичну географію та антропогеографію. Це стосується першою чергою таких наукових дисциплін, як геоморфологія, картографія, економічна географія, політична географія і геополітика, історія географії, теорія і практики географічної освіти. Величезний внесок С. Рудницького в географічне українознавство (книги, в т. ч. високошкільні підручники з фізичної та економічної географії України, фундаментальна стаття “Проблеми географії України”, 1919), у

розвиток національної загальної та географічної освіти і краєзнавства.

Життєвий, у т. ч. науковий шлях С. Рудницького був складним. У ньому чітко проявляються три життєвих злами і три наукові спрямування ученого.

Три життєві злами

Степан Рудницький жив і творив у бурхливу епоху у світовій і зокрема європейській історії кінця ХІХ ст. – першої третини ХХ ст. Це була епоха визвольних змагань українського народу, боротьби за його утвердження як модерної нації і створення нею незалежної держави. Це була епоха Івана Франка, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Надії Суровцевої, Олени Степанів.

У цю епоху суспільних і світоглядних змін на життєвому шляху С. Рудницького сталися три кардинальні переміни, а по суті, злами, які визначали суспільні характеристики його життєдіяльності. А саме:

1) при виборі життєвого шляху він, як і його батько, брати та сестра, порушили родинну традицію, полишивши священницький спосіб життя і повністю перейшовши у сферу життєдіяльності світської інтелігенції;

2) при виборі конкретного фаху С. Рудницький, який спочатку спеціалізувався в історичній науці

і ширше — у сфері гуманітарних наук, повністю перейшов у сферу наук природничих;

3) С. Рудницький кардинально змінив середовище життєдіяльності — з європейського на советське.

Перший злам. Для українських інтелігентних родин Галичини (як і Волині і Наддніпрянщини) друга половина XIX ст. характеризувалася масовим відходом від традицій вивчати своїх синів на служителів релігійного культу. Пам'ятаймо, що ці традиції плекалися декілька століть, особливо після прийняття Берестейської унії 1696 р. У Львові був організований не лише теологічний факультет у складі університету, але й Греко-католицька семінарія для підготовки священиків (в останній, зокрема, навчалися автор національного і державного гімну “Ще не вмерла України” о. Михайло Вербицький, усі три члени “Руської трійці” — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич, які були висвячені на священиків, і багато інших представників тодішньої галицької інтелігенції).

Цей корінний злам у життєписі С. Рудницького був зумовлений не лише секуляризацією свідомості європейських суспільств, яка була започаткована у XVIII ст. французькими просвітителами (Ш. Л. Монтеск'є, Ф. М. Вольтер, Д. Дідро та ін.), але й, що дуже важливо, переходом науки на нові філософські основи і парадигми. В наукові дослідження впроваджується методологія позитивізму і постпозитивізму. Ціняться лише реальні науки, тобто ті, що досліджують природу у різних її виявах і проявах: фізика, хімія, біологія, геологія та їх практичне застосування у техніці і технології промислового й сільськогосподарського виробництва, особливо першого з них. Зрозуміло, що критерій господарської практики, затребуваність реального знання були визначальними у розвитку системи природничих наук, до яких потягнулася молодь з інтелігентних священицьких родин.

Родина С. Рудницького з діда-прадіда плекала релігійно-священицькі традиції. Прапрадід ученого о. Йосиф, прадід о. Калістрат були священиками, його дід Діонізій теж учився у Греко-католицькій семінарії Львова і все життя служив священиком, закінчивши свій земний шлях у с. Августівці (недалеко від Зборова на Тернопільщині). З трьох синів діда один (теж Діонізій) висвятився на священика, другий (Антін) також став служителем культу. А третій — батько Степана Лев Рудницький — вже здобув фах гімназійного учителя (викладав історію і географію у Перемишлі, де народився С. Рудницький, а також у Тернополі та Львові).

І всі три сини Лева Рудницького — найстарший Левко, середульший Степан та наймолодший Юрій — здобули лише світські професії. Перший став юристом і працював все життя на Лемківщині, другий — географом зі світовим іменем, третій — письменником і германістом (писав під псевдонімом Юліана Опільського). Навіть їхня сестра Софія вийшла заміж за людину з цивільною професією — правника Станіслава Дністрянського (академіка ВУАН) і сама здобула фах досить успішної піаністки.

Названий злам у біографії С. Рудницького не означав розриву вченого з його родинним середовищем. Молоді члени родини залишалися глибоко релігійними людьми. Але вже були людьми нової генерації, з новим менталітетом — людьми, які вбачали у своїх світських професіях і громадському та науковому становищі суттєвий засіб боротьби за національні інтереси українського народу.

Другий злам. Степан Рудницький вступив на філософське відділення Львівського цісарсько-королівського університету в 1896 р. і закінчив його у 1899 р. Спочатку він спеціалізувався у галузі історичної науки і навіть опублікував декілька статей з української історії козацької доби (1897, 1899). На ці студентські розвідки звернув увагу Іван Франко, який писав, що “... ряд молодих працівників з історії України (С. Томашівський, С. Рудницький та ін.) ... зробили уже цінні внески у вивчення української історії...”. Проте відбувся злам: вже десь з третього курсу майбутній учений переходить у сферу природничих наук — астрономії, астрометеорології та фізичної географії. Це було справжнє зрушення у наукових інтересах молодого ученого. Кажуть, така зміна була стимульована самим Михайлом Грушевським — учителем історії С. Рудницького в університеті. Навряд чи ця думка має якісь об'єктивні підстави. Вже на початку XX ст. С. Рудницький публікує брошуру “Про плями сонічні” (1900), “Про зв'язь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери” (1902), “Дещо про Антарктиду” (1904) та ін.

Після однорічного навчання у Віденському університеті (1904) С. Рудницький остаточно визначився з професією. Нею стала новітня географія як моністична наука, а в ній — фізіоцентризм. Навіть економічну географію він вважав наукою природничою, надаючи їй права громадянства лише у контексті зв'язку із загальним об'єктом дослідження географії — землею поверхнею.

Потреби шкільної — народної, гімназійної та високошкільної освіти у 10-х – 20-х роках XX ст. вимагали від С. Рудницького написати серію підручників і навчальних посібників. Серед них були праці з антропогеографії України та антропогеографічні сюжети. В усіх випадках автор ставив суспільно-географічні явища у тісний зв'язок з природними умовами території, зокрема з геопросторовою диференціацією природного довкілля. Тобто він був послідовним географом-природником.

Третій злам. Якщо два перших злами у життєписі С. Рудницького мали для нього і для науки великий позитив, то третій злам, хоч і був у науковому і науково-організаційному відношенні продуктивним, став для ученого як людини трагічним. С. Рудницький свідомо змінив свою працю та її суспільну обстановку з європейської на советську. Підбитий фата-морганною скрипниківською українізацією і стимульований віртуальними можливостями розвитку національної географічної і картографічної науки та отримання академіка ВУАН учений рішуче вибирає советський спосіб життя, не знаючи усіх підводних його каменів і антилюдської сутності.

У Харкові (тодішній столиці УСРР) він натрапляє на жорстку опозицію місцевої академічної, науково-географічної і управлінської еліти. Мінімум, чотири елітних середовища не сприйняли С. Рудницького як свого, а радше зустріли ворожо.

Представники старої царської еліти зустрічали у багнети будь-кого, хто мислив, говорив і писав українською мовою. Так звану українізацію вони просто терпіли, як тимчасову, хоч і самі були поскрибовані большевицьким режимом. Нова прокомуністична еліта, яка мала своїми лобістами багато галицьких емігрантів, не бачила в особі С. Рудницького „свого чоловіка”, хоч зовні він був лівих поглядів.

Тим більше не сподобався він і старій національно свідомій українській еліті, яка вбачала в ньому „большевика” (сюди, до Харкова, його запросив все-таки український большевик М. Скрипник). Нарешті, виник конфлікт між С. Рудницьким і молодшими ученими-галичанами (В. Гериничем, В. Баб'яком, В. Буцурою, М. Іваничуком), які надіялися на швидке їх зростання в адміністративному відношенні. На жаль, цього не сталося, і учений зустрів з боку своїх колишніх учнів жорстку критику.

Все це перекреслювало творчі та організаційні здобутки С. Рудницького. А вони були порізно значними. Учений створив і очолив Український науково-дослідний інститут географії і картографії (1927), очолив кафедру етнографії у системі ВУАН (1929), започаткував масштабні картографічні праці, отримав звання академіка ВУАН. Але відкритий і скритий часто з наклепами опір призводив до його нервових зривів, загострення хронічних хвороб (нирок) та депресивного настрою. В результаті С. Рудницького було усунуто від активної наукової та науково-організаційної праці і нарешті арештовано 23 березня 1933 р. Фінал — розстріл як „українського буржуазного націоналіста” 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох біля центру БЛАГ'у — м. Медвежєгорська (Карелія).

Три наукових іпостасі

Академік Степан Рудницький увійшов в українську науку як основоположник модерної національної географії Трьома науковими виявами вченого в цій царині є: а) обґрунтування ним наукових основ географічної науки; б) обґрунтування науково-методичних основ картографії; в) створення навчальної географії України.

С. Рудницький як фундатор української географії. С. Рудницький першим серед українських вчених обґрунтував наукові основи географічної науки. Саме на середину першого десятиріччя XX ст. припадає остаточне формування погляду С. Рудницького на сутність географічної науки, її завдання, методи і структуру. Наукове географічне знання, за С. Рудницьким, охоплює такі питання.

1. Місце географії в системі наук. С. Рудницький визначає географію як загальну просторову науку про Землю і повністю відносить її до системи *природничих наук*.

Проблема віднесення географії до певної

системи наук — природничих чи суспільних — завжди була каменем спотикання в її історії. Розв'язання цієї проблеми могло бути моністичним чи дуалістичним. Одні географи, особливо у стародавні і середні віки, коли панував теософічний світогляд — дохристиянський у древній Греції чи християнський у Європі, трактували географію як науку про людину, суспільство, його духовність. Антропоцентризм у філософії вимагав від учених розглядати географію як науку головно гуманітарну, суспільну. До такого погляду С. Рудницький ставився різко негативно.

Зокрема, важлива галузь географії — її соціально-економічна вітка на переломі XIX і XX століть дедалі більше відходила від географічної науки загалом і наближалась до економічної у вигляді т. зв. „розмісницького” напрямку (теорії штандорту та ін.), виросла не з географії, а з „описового державознавства” (статистики). Це останнє виродилось у т. зв. галузево-статистичний напрямок, зовсім відірваний і від людини, і від природи.

Разом з тим ще від Птолемея, а в нові віки — від XVIII ст., у Європі визріває реальний, природно-науковий підхід, який на початку XX ст. внаслідок нової науково-технічної революції і утвердження позитивізму у філософії остаточно перемагає. Приріст людського знання здійснюється головно внаслідок розвитку природничих і технічних наук.

У географії „природничий” монізм від кінця XVIII ст. — початку XX ст. представлений науковими дослідженнями німецького вченого О. Гумбольдта, ідеї якого не втратили свого позитивного змісту і дотепер. Тому на початку XX ст. С. Рудницький писав: „... дивлячись у майбутнє, вважаємо географію за суто природничу науку, яка навіть людські справи повинна й мусить досліджувати природничими стислими методами” [3, с. 6].

На той час цей погляд був прогресивний, бо давав географії можливість широко і різнобічно використовувати досягнення суміжних наук про Землю — геології, геофізики, кліматології, робити в географії пошуки об'єктивних закономірностей і застосовувати нові методи дослідження, розроблені у природничих науках.

У наш час географія трактується ні як чисто суспільна, ні як лише природнича наука, а єдина природничо-суспільна наука, яка вивчає у територіальному аспекті процеси взаємодії суспільства і природи. Отже вона знаходиться на стику великих груп наукових дисциплін — природничих і суспільних й *екологічна парадигма* визначає її сучасну інтегративну сутність.

2. Об'єкт і предмет географії. У часи С. Рудницького ще не розрізняли поняття об'єкта і предмета науки. Ці поняття ототожнювалися і використовувалися лише термін „предмет”. У наш час поняття об'єкта і предмета науки — це різні категорії.

С. Рудницький стверджує здавалось би тривіальну, але дуже важливу для теорії і методології географії істину, що „Земля як цілісність, зокрема її поверхня — це предмет географії” [4, с. 11]. Переклавши цю думку на сучасний лад, можна сказати, що

загальним об'єктом географії є Земля. Але це спільний об'єкт дослідження багатьох наук — геофізики, астрономії, геології, океанології та ін. Що ж стосується конкретного об'єкта вивчення географічної наукою, то ним зараз вважається географічна оболонка як сфера найтіснішої взаємодії літо-, гідро-, атмо-, біо- і соціосфери. А оскільки ця взаємодія найактивніше проявляється на земній поверхні (тут фіксуються результати взаємодії, ця поверхня є носієм і зберігачем інформації про взаємодію у минулому тощо), то *земна поверхня є одвічним і нескінченим для пізнання конкретним об'єктом географічної науки, який концептуально розгортається в поняттєво-категоріальній системі географічної оболонки і який не вивчається жодною іншою наукою.*

Проте не слід звужувати розуміння земної поверхні до *топографічної поверхні*, як це нерідко трапляється. Це складне поняття, яке охоплює фізичні, біологічні та суспільні, матеріальні й духовні складові, а також зв'язки між ними. Як відзначив С. Рудницький, специфікою географії є те, що “вона розглядає всі предмети й прояви земних просторів не тільки самих по собі, а головним чином у їхніх взаєминах, всебічних, загальноземних взаєминах” [4, с. 27]. Ця думка С. Рудницького про “загальноземні взаємини” особливо важлива тепер, коли актуальним стало розв'язання *глобальних проблем людства* (проблеми народонаселення, сировини, палива, продовольства, освіти тощо). Роль географії в розв'язанні цих проблем має бути щонайактивнішою.

3. Приналежність географії до т. зв. просторових (“простірних” за С. Рудницьким) наук. Ця теза йде ще від німецького філософа й географа Емануїла Канта, який розділив усі науки на дві групи — абстрактні та конкретні. В останній групі він виділяє хронологічні (історичні), *хорологічні* (просторові) та систематичні науки. Саме географію у світлі цієї класифікації стали відносити до хорологічних наук. На початку ХХ ст. найбільшим представником хорологічного напрямку в географії був німецький учений А. Геттнер.

С. Рудницький не був геттнеріанцем, але не відкидав хорологічного підходу. Він писав, що “в нинішній географії хорологія стоїть... в центрі географічної роботи” [4, с. 27].

Зауважимо, що вчений розрізняв хорологію і хорографію. Хорографія — це “... всесторонній, чисто об'єктивний опис якої-небудь частини земної поверхні” [4, с. 27]. Вона все-таки досить однобока, фактологічна, і від неї можна “...сподіватись розв'язки лиш морфологічного і гіолологічного [змістовного. — О. Ш.] питання. Динамічні та генетичні проблеми хорографія мусить залишати збоку, бо в них входить вже час як географічний елемент” [4, с. 27].

Цих недоліків позбавлений хорологічний підхід. На думку С. Рудницького, хорологія “...має для... географії велику вартість, бо вона вдало поєднує абстракцію з конкретним описом так, що вони взаємно доповнюються” [4, с. 27]. І далі: “хорологія застосовує відкриті і описані загальною географією закони до даного земного простору і навпаки, дос-

ліджуючи цей простір індуктивно та пізнаючи причинність, може дійти до нових загальних законів” [4, с. 26].

Таким чином, С. Рудницький розкрив не лише роль просторового аналізу і синтезу в географії для систематизації фактів, але й, що надзвичайно важливо, для виявлення законів і оперування ними.

4. Географічні закони — це передусім закони просторового буття явищ і процесів на земній поверхні. Проблема законів у географії до цього часу залишається кардинальною і неоднозначною. Пов'язане це з тим, що, по-перше, нема науки, яка не має своїх законів, і, по-друге, деякі вчені заперечують існування географічних законів. Ще на початку ХХ ст. С. Рудницький чітко окреслив не тільки суть геозаконів, але й виявив їх різноманітність. І пов'язував це насамперед з т. зв. загальною географією, яка “аналізує подані *хорографією* дані, *абстрагує* дійсні властивості предметів і явищ від випадкових їх рис і таким чином *іде* від поодиноких *предметів* до *загальних понять*. Вона об'єднує предмети і явища внаслідок їх спорідненості в багаточисельні категорії і виявляє їх взаємозв'язки, причини і наслідки. Якщо за певних причин спостерігаємо завжди однакові наслідки, то пізнаємо внутрішню причинність предметів і явищ та її закони [підкреслення наше. — О. Ш.]. На цій дорозі загальна географія відкриває загальні закони, яким підлягає Земля, як цілісність, її поверхня і все, що на ній знаходиться” [4, с. 25].

Або інше: “кожний предмет і кожне явище вона [загальна географія. — О. Ш.] розглядає всебічно після... чотирьох питань: морфологічного, гіолологічного, динамічного і генетичного і стежить за тим по усій Землі, щоб знайти відношення цього предмета чи явища до Землі і її поверхні, як цілісності і визначити закони, яким підлягає” [4, с. 25].

С. Рудницький розглядає закони географії двох типів: 1) просторові (хорологічні), які ще можна назвати законами географічної структури; 2) генетичні (закони породження, розвитку).

У сучасній географії виділяються також т. зв. функціональні закони, які відображають необхідні зв'язки між входами і виходами територіальних природних, суспільних чи природно-господарських систем у процесі зміни їх станів.

5. Структура географічної науки. С. Рудницький розробив струнку для свого часу структуру географічної науки. З урахуванням двох підходів до вивчення та організації землезнавчого матеріалу — хорографії і хорології — вчений розділяє все землезнання на дві взаємозв'язані вітки — *загальну* (систематичну), що встановлює “суто географічні закони” і *спеціальну* (описову, хорологічну). Спеціальна географія використовує закони, виявлені у загальній географії.

У своїх теоретичних дослідженнях С. Рудницький головну увагу приділяє загальній географії. Він виділяє в ній чотири підсистеми наукових дисциплін — математичну, фізичну, біологічну географію і антропогеографію. Кожен із названих підрозділів охоплює окремі наукові дисципліни, а вони своєю чергою тісно взаємодіють з багатьма

суміжними науками.

Розглянемо в загальних рисах структуру географічної науки (землезнання), обґрунтовану С. Рудницьким.

На думку вченого, *математична географія* вивчає Землю “як цілісність з математичного погляду” [4, с. 16]. Зокрема, вона досліджує форму і величину Землі, положення точок земної поверхні на градусній сітці (координати), створення географічних карт, проєкцій тощо.

На думку С. Рудницького, центральною дисципліною математичної географії є *картографія*. Для географа карта є альфою і омеґою в дослідженні явищ і процесів на земній поверхні. Карта — носій, зберігач і передавач (канал) географічної інформації.

Найголовнішою серед чотирьох груп географічних дисциплін С. Рудницький вважає *фізичну географію*, яка, на його думку, “розглядає Землю як цілісність і її поверхню з фізичної точки зору” [4, с. 12]. Своєю чергою, остання ділиться на геофізику, що “бере Землю як цілісність” [4, с. 10], і власне фізичну географію, яка досліджує Землю з фізичного боку. Зауважимо, що обсяг поняття фізичної географії дещо відрізняється від сучасного — він вужчий. Бо обмежується лише географічними проблемами неживої частини земної оболонки — літо-, гідро- й атмосферою.

Вивченням географічних проблем живого світу, організмів та їх популяцій, за класифікацією С. Рудницького, займається *біологічна географія*, яка досліджує “розміщення органічних істот на земній поверхні”.

Геофізика, яка, за С. Рудницьким, об’єднує фізику земної кори і внутрішньої частини Землі, метеорологію, земний магнетизм і гідрологію, становить окрему науку. Її роль зростає з розвитком астрофізики, впровадження космічних методів дослідження Землі і планет Сонячної системи, з освоєнням космосу загалом. Йдеться зараз про тісну взаємодію фізичної географії в сучасному розумінні цього поняття і геофізики.

Тому актуально звучать і сьогодні слова С. Рудницького про те, що “географічна поверхня Землі є... матеріальною поверхнею, що обіймає верхні шари літосфери, цілу гідросферу і атмосферу. Розміщення різних природних [і] додамо — суспільних. — *О.Ш.*] явищ на цій поверхні є найголовнішим предметом фізичної географії, а як на тепер, і географії взагалі” [4, с. 14].

Поверхня Землі — це найбільш питома область географії, жодна інша наука не може відібрати у неї цієї області. Саме фізичну географію (у вузькому розумінні слова) вважає С. Рудницький “осередком, центральною і найважливішою частиною всієї географічної науки”.

Сьогодні, як ніколи раніше, актуальною здається нам думка С. Рудницького про земну поверхню як предмет вивчення “географії взагалі”. Зрозуміло, що від початку ХХ ст. істотно змінилось саме поняття цього предмета, виникли нові його аспекти і підходи до дослідження (зокрема, дистанційні методи і засоби аерокосмічної техніки,

геоінформаційні технології).

Посилаючись на працю німецького вченого Ріхтгофена (1833–1905) “Завдання і методи нинішньої географії” (1883 р.), С. Рудницький виділяє три поверхні Землі: математичну поверхню Земної кори, поверхню літосфери разом з поверхнею гідросфери і зовнішню поверхню атмосфери. Географія ж “займається всім тим, що знаходиться межи цими трьома поверхнями” [4, с. 14].

Як бачимо, на зламі минулих століть поняття земної поверхні визначалось радше, як “об’ємна” категорія, тобто шляхом того, які просторові елементи вона охоплює своїм обсягом. У наш час доцільно акцентувати увагу на змістовні аспекти, особливо ті, що відображають сучасний рівень науки і тенденції її розвитку.

Зокрема, теперішня гуманізація та екологізація науки і світогляду вимагають трактувати земну поверхню в багатьох нових аспектах. Назвемо декілька з них.

а) Земна поверхня — простір найбільшої концентрації “живої речовини” (за В. Вернадським), яка протягом своєї еволюції корінним чином змінила сутність і самої географічної оболонки — літологічний склад земної кори, хімічний склад гідросфери, газовий склад атмосфери, і характер взаємодії між ними. “Жива речовина” — це найбільш активний із розвинутою здатністю до саморегуляції, відтворення і саморозвитку компонент геосфери, що уособлює найвищий ступінь її розвитку в цілому.

б) Земна поверхня — простір найбільшого зосередження найвищого і поки що унікального продукту саморозвитку природи — людини. Земна поверхня — це не просто матеріальний субстрат її діяльності. Це її “дім”. У генетичному аспекті він створений людиною. Це середовище життя людини як біологічної істоти та діяльності її як соціальної, суспільної істоти (функціональний аспект). Звідси, земна поверхня — продукт суспільної людини, елемент глобальної соціоєкосистеми.

Користуючись термінологією В. Вернадського, можна стверджувати, що земна поверхня у найвищій мірі уособлює собою ноосферу, тобто сферу людського розуму. В її структурі, особливо геопросторовій, закладена пам’ять про минулу людську діяльність, на ній у зв’язку з наявністю та існуванням людини, “розумних” машин, джерел і носіїв інформації, засобів виробництва, культурних надбань тощо закладено здатність до саморозвитку і ускладнення організації природи і суспільства.

в) Саме наявність геопросторової організації, яка охоплює суперечливі і у великій мірі взаємодіючі взаємокорельовані природні і суспільні територіальні структури, є новою рисою земної поверхні нашого часу.

г) Новий аспект поняття земної поверхні полягає і в тому, що внаслідок глобалізації багатьох природних і суспільних процесів на ній (опустелювання, підвищення середньої температури, збіднення фауни і флори та втрата потенціалу генофонду, прискорене вичерпання багатьох природних ресурсів, погіршення стану природного

довкілля, інтелектуалізація праці тощо) кожна ділянка земної поверхні прямо й опосередковано стає носієм і репрезентатором складної взаємодії цих процесів.

У наш час, тобто на початку ХХІ ст. земна поверхня може розглядатися не лише, як матеріальний об'єкт вивчення фізичної географії у вузькому чи широкому розумінні цих слів, а й *географії загалом*.

З цього, зокрема, випливає, що таким чином трактована земна поверхня є одночасно й об'єктом дослідження географії людини (антропогеографії за С. Рудницьким). Ще на початку ХХ століття автор "Нинішньої географії" впритул підійшов до такого розуміння. Він наголошує, що "антропогеографія досліджує причинні зв'язки людини до всіх головних географічних явищ: твердої поверхні, вод, атмосфери, рослинного і тваринного світу. Згадані п'ять природних царств перебувають в дуже тісних взаєминах між собою, впливають дуже сильно на шосте царство природи — людство" [4, с. 17].

6. Географічна термінологія. С. Рудницький зробив вагомий внесок у розвиток національної географічної термінології. З цього приводу він опублікував дві статті (1907, 1913). С. Рудницький обґрунтував необхідність наближення термінів і понять до традицій національного наукового письменства і побутового вжитку. Водночас він вимагав у міру потреб використовувати терміни, побудовані на греко- і латиномовній основі.

С. Рудницький як фундатор національної картографії. Одним із центральних завдань С. Рудницький вважав розвиток картографічної науки та розбудову всієї картографічної культури України. С. Рудницького можна назвати першим українським географом-картографом новітнього періоду розвитку. Хоча картографічна діяльність не була його спеціальністю, однак вона стала невід'ємною частиною його творчого життя. Поштовхом до вивчення географії України було, як знаємо, започатковане в Науковому Товаристві імені Шевченка складання етнографічної карти українських земель.

Яку ж картографічну спадщину застав С. Рудницький, коли вступив на наукову дорогу? Якщо подивитись на "картографічне забезпечення" України кінця ХІХ – початку ХХ ст., то можна констатувати незадовільний його стан. Україна як географічна і тим паче національно-територіальна цілісність картографічно зовсім не відображалась*. Німецько-, польсько- чи російськомовні картографічні фрагменти її території не могли задовольнити потреб українського споживача в умовах підйому національно-визвольного руху.

С. Рудницький взявся за різноманітні аспекти картографічної справи. По-перше, за розроблення *методології всього комплексу проблем української картографії* або, кажучи по-сучасному, за обґрунтування питань семіотики (семантики, синтактики і

прагматики) картографічних моделей як одного з видів знакових моделей загалом. По-друге, за розроблення і видання настінних (демонстраційних, шкільних) карт України, материків і світу в цілому. І, по-третє, за розроблення і видання карт як складових частин у монографіях, навчальних посібниках, статтях тощо.

Картографію С. Рудницький вважав "інтегральною частиною" математичної (астрономічної, космічної) географії. Тобто для нього картографія за своєю суттю є наукою географічною. У зв'язку з цим теоретичні засади географії мають бути фундаментом як теоретичної, так і прикладної картографії. "Всі, дослівно всі ділянки сучасного географічного знання повинні результати своїх дослідів унагляднити, в першу чергу, картографічно", — пише С. Рудницький і продовжує: "в географічній карті має землезнання питомий рід ідіографічного представлення. Він робить зайвим багатомовні описи, але має теж родово-поняттєвий зміст... Карти є не тільки просто образами земної поверхні, але вміщують в широкому обсязі осуди ізолюючого змісту... Хоч карта віддає не всі географічне важні появи країни, то все таки вона може віддати всі явища, що зв'язані в своїй суцільності й громадному виступуванні з земною поверхнею" [3, с. 14].

Ці слова відносяться до області метакартографії, тобто вони зачіпають питання функцій картографічних моделей, їх основного змісту. Карта — це засіб унаочнення ("ідіографічного представлення") з одного боку, вона є засобом узагальнення ("родово-поняттєвий" зміст) — з іншого. Саме "родово-поняттєвий" зміст являє собою реалізацію в карті теоретично-концентуальних підходів до розуміння географічних явищ і процесів.

Особливої уваги заслуговують думки С. Рудницького щодо складання стінних фізичних і антропогеографічних карт. "Фізична стінна карта, обмежена тільки на ситуацію, терен і гіпсометрію, — пише він, — не може ніяк відповісти вимогам ні школи, ні науки. Стінна фізична карта мусить дати як найбільш докладний всебічний образ *фізико-географічних відносин* [підкреслення наше. — О. Ш.] даного земного простору" [3, с. 14]. Тому вчений радить на кожній фізичній карті робити врізки — геологічну, тектоніко-морфологічну, кліматичну, біогеографічну та інші карти певної території. Подібним способом рекомендується творити й антропогеографічні карти. В додатках ("врізках") до них С. Рудницький радить показати: етнічний склад населення, його густоту, сільськогосподарське виробництво, промисловість, торгівлю, корисні копалини тощо. Таким чином, одна карта стає своєрідним *атласом*, точніше — серією взаємопов'язаних карт.

Щодо підручних (настільних) карт, то вчений вважає за необхідне першою чергою мати для потреб школи, краєзнавства і туризму карти території України масштабів 1 : 200 000 (в 1 см 2 км) і 1 : 1 000 000.

С. Рудницький *вперше ставить проблеми складання і видання карт і атласів для народної школи, спеціальних середніх закладів і вишів*. І що

*Першою картою України в її етнографічних межах була "Народописна карта українсько-руського народу Г. Велічка (1896 р.)".

дуже важливо, він, по суті, вперше поставив проблему підготовки *комплексних географічних атласів України*, тобто такої об'єднаної одним задумом системи карт, в якій всебічно висвітлюється як природно-географічна, так і соціально-економічна та демографічна обстановка. Цей атлас мав включати не тільки загальні, але й *спеціальні (тематичні) карти*. Одним словом, ідеї С. Рудницького випереджували час.

У процесі картоскладання С. Рудницький особливу увагу звертав на обґрунтування *проекції карти* для різних країн і регіонів. Це не легка справа, яка потребує досконалого знання проективної геометрії, оскільки доводиться розгортати кривизну земної поверхні на площину. Сам С. Рудницький у своїй картоскладальній праці використав різні види проєкцій.

Для практичної картографії важливе значення має класифікація карт на стінні і підручні (настільні). С. Рудницький рекомендує звернути увагу на *композицію* як стінних, так і підручних карт, під якою він розуміє таку рису, як *виразність* карти. Поради С. Рудницького не завадило б враховувати і нинішнім розробникам карт.

Не всі ідеї в галузі картографії вдалось С. Рудницькому реалізувати за життя. Проте за його авторством і під безпосереднім науковим керівництвом було підготовлено і видано значну кількість настільних і стінних карт. Особливо продуктивним був період 1918–1920 рр. (час існування ЗУНР). Назвемо хоча б першу настінну карту України (“Стінна фізична карта України” в масштабі 1 : 1 000 000, видану в 1918 р. у Львові – Відні накладом НТШ). У Відні в 1919–1920 рр. коштом того ж Наукового Товариства імені Шевченка С. Рудницький видає стінні фізичні карти світу, Європи, Азії, Північної Америки, Південної Америки та Африки. Не можемо не згадати також карти-плакату “Українці в світі”, підготовленої С. Рудницьким разом з Гасенком.

Проте своєрідним картографічним “проривом” була поява в 1907 р. підготовленої вченим першої української карти світу (“Карта півкуль Західної і Східної”), виданої у Відні, а також “Фізичної карти У.С.Р.Р” (з візкою “Донбас”), що вийшла в радянській Україні в 1932 р. У 1922 р. у Відні С. Рудницький видав німецькою мовою карти Східної Галичини і Володимирщини.

Не можемо не згадати і такого факту. Є відомості, що в 1919 р. вчений підготував “Статистичний атлас України”, який через тодішні обставини не побачив світу, а пізніше разом з проф. І. Крип'якевичем — історичний атлас України. На жаль, йому теж не судилося вийти друком. Крім того, вже перебуваючи у Харкові, С. Рудницький перевидав українською мовою “Атлас” Ю. М. Шокальського для народних шкіл. Сам С. Рудницький писав: “Моя особиста робота в ділянці картографії й топології була в 1927–1933 ось яка:

Маючи в плані допомогти розвитку української культури в національному дусі я спорудив:

1) велику стінну фізичну карту України, не

обмежуючи її на УССР, а розтягнути її на всі етнографічно-українські землі. Вона вийшла друком у Москві, у зменшеному масштабі.

2) велику стінну політико-географічну карту України з таким самим обсягом з додатком етнографічної новітньої карти. Карти не допущено до друку мабуть із-за виразно національного характеру.

3) малий український шкільний атлас. Друк. 1929.

4) великий атлас України, який видав “Рух” під патронатом наркома М. О. Скрипника. Свою ділянку роботи над цим атласом я закінчив у червні 1932 (крім розуміння версії і т.д.), вклавши в неї всю національну тенденцію, яка тільки була можлива.

5) почав писати велику систему математичної географії, картографії й топології суто наукову та в національному дусі, яку мала видати ВУАН. Я сподівався її закінчити в 1935 році. Правда, на ній могли образуватись і неукраїнці” [1, с. 85].

У своїх свідченнях на допитах під час арешту в грудні 1932 р. В. Гериневич сказав: “... прикметою Інституту географії і картографії [у Харкові. — О.Ш.], особливо Рудницького, зокрема, було особливе культивування картографії в Інституті ... Рудницький заявив, що коли відділять або ліквідують катедру картографії — він залишить Інститут...” [1, с. 227].

Нарешті, багато наукових праць С. Рудницький ілюстрував географічними картами. Наведемо декілька прикладів. У книзі «Ukraine und die Ukrainer» (1914, 1915) подано карту “Етнографічна оглядова карта України”, на якій показано українську етнічну територію; у монографії “Ukraine. Land und Volk” (1916) додано фізичну, тектоніко-морфологічну, кліматичну, рослинності — оглядові карти та етнічну карту Східної Європи.

Можна без перебільшення стверджувати, що внесок С. Рудницького в картографічну науку України неocenний. Він був не лише фундатором української наукової картографії, але й особливо картографії українськомовної.

Свій власний досвід у картографічній справі учений планував використати в роботі Інституту географії і картографії. І він частково використав його. Та розгорнути картографічну діяльність і виховати кадри географів-картографів не вдалося.

С. Рудницький як освітянин і краєзнавець.

Величезний внесок С. Рудницького у розвиток географічної освіти і краєзнавства. Фактично все своє життя професіонала-географа С. Рудницький провів у ролі педагога — вчителював у Львівських і Тернопільській гімназіях, викладав в університетах та інститутах Львова, Праги, Відня і Харкова. Вся його діяльність була націлена на те, щоб географія стала всенародною наукою, сприяла вихованню українського патріотизму, а пов'язане з нею географічне краєзнавство розширювало знання людей про навколишнє середовище, було засобом розвитку туризму (“мандрівництва”), укріплення здорового способу життя, духовного і фізичного потенціалу людей.

Він обґрунтував ряд чинників, які стимулюють

вивчення географії широкими масами народу. Такими обставинами були: а) порівняно з іншими науками вивчення географії може обійтись меншими видатками; б) внаслідок центрального положення географії серед наук її вивчення у школі дає можливість подати багато відомостей із суміжних і допоміжних наук — геології, біології, економії, соціології, екології (ця теза особливо важлива для нашого часу); в) географія вчить пізнавати рідний край — отже важлива її виховна функція.

Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати в різних аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів, підготував і видав навчальні посібники з географії та популярні книги з географії України, розробив шкільні географічні карти.

Вчений бачив надзвичайно жалюгідний стан географії у народній школі на початку ХХ ст., коли він сам став викладачем цієї дисципліни в гімназіях Галичини. “Чи в наших школах вчать географії?” — запитує С. Рудницький. І відповідає: “на мою думку, ні! Се, чого вчать в наших школах під назвою географії, є лише жалкою мішаниною зі статистичних даних, з вичислюванням гір, рік, а немногих якби з воздуха взятих відомостей про клімат і плоди, з кількох етнографічних заміток, а вкінці — з великанської кількості назв міст і містечок або й сіл” [4, с. 2].

Виходячи з цього, С. Рудницький рекомендує повністю реформувати шкільну географію і побудувати її викладання на основі таких положень і підходів:

1) географію слід рішуче відокремити від історії і в цілому від гуманітарних наук і ввести у групу природничих наук (нині ця теза вже застаріла);

2) викладання географії у школі необхідно починати вже з першого класу (як не звучить посучасному!), починаючи з географії рідного краю, і продовжувати його до старших класів хоч би по одній годині на тиждень. Особливо важлива роль географічних екскурсій. У першому класі вже доцільно подавати основи загальної географії. На проміжку першого-четвертого класів слід вивчати географію України, в третьому — європейські країни, в четвертому — позаєвропейські країни та океани. У старших класах С. Рудницький радить вивчати загальну географію, кожен раз проектуючи її на рідну країну та інші краї. Зазначимо, що такий спосіб наскрізної побудови програми географії у середній школі є надзвичайно оригінальний і не реалізований до цього часу;

3) головними підходами мають бути загально-географічний та хорологічний, бо хорологія “вміло лучить абстракцію з конкретним описом” [4, с. 27], а за практичним значенням “перевищує ... навіть загальну географію” [4, с. 27]. Це пов’язане з тим, що хорологія: а) подає все те, що варте засвоєння з хорографії, б) у найдоступнішій формі подає учням

основні відомості з загальної географії; в) дозволяє вийти від географічного знання найближчих околиць і розширити коло географічного погляду учнів на дедалі більші простори [4, с. 27];

4) індуктивний підхід у вивченні географії у школі має стати визначальним. “Все навчання, — пише С. Рудницький, — від найнижчого до найвищого класу мусить базуватись на можливо найчастішій індукції, на картах, образах, описах [прикладях. — *О. III.*], а передовсім належно ведених екскурсіях” [4, с. 27];

5) у викладанні географії найбільшу роль повинна відігравати орієнтація на карту. “При цьому необхідно, — пише вчений, — дати в руки молоді добрі шкільні атласи і добрі шкільні карти” [4, с. 29];

6) усі чотири аспекти вивчення географії — морфологічний, гіологічний (змістовний), генетичний та динамічний повинні застосовуватись у процесі навчання у школі.

Розробляючи методичні основи вивчення географії у середній школі, С. Рудницький стояв на передових позиціях свого часу. Ці позиції, точніше — принципи, з погляду дидактики можна охарактеризувати таким чином:

1) *принцип науковості*. Шкільну географію слід будувати так, щоб у ній відображались усі найновіші методологічні, методичні і теоретичні висновки і положення самої географічної науки. Головне тут — географію у школі слід трактувати як єдину науку про Землю як ціле і зокрема про її поверхню;

2) *принцип від “близького до далекого”*, від “знайомого до незнайомого”, від “конкретного споглядання до абстрактного мислення”, від “рідної землі до далеких країв”. У побудові шкільної програми з географії це означає, що вона конструється спочатку за “концентричним” правилом, а завершується теоретичним узагальненням предметом, фактологічною базою якого є світ в цілому і окремі краї та регіони;

3) *принцип урахування вікових особливостей дітей*. Це проявляється зокрема у вимозі починати шкільну географічну освіту з вивчення навколишньої місцевості. Точніше — це принцип доступності у навчанні географії;

4) *принцип комплексності і системності*. Системність у побудові і викладанні географії полягає передусім у послідовності, наступності, коли попереднє знання є основою подальшого, а комплексність — коли всі явища і процеси на земній поверхні розглядаються у взаємозв’язку і взаємозалежності;

5) *принцип причинної зумовленості*, який вимагає впровадження в географію категорії закону і закономірності. Географічне знання повинне відповідати не лише на питання “де?” (тобто бути описовим), але й на питання “чому?” (тобто стати номотетичною наукою і навчальним предметом);

6) *національний принцип*, конкретніше — принцип *українізації та україноцентризму в географії*. Він

полягає не лише в тому, щоб серед шкільних предметів була “Географія України”, але першою чергою в тому, щоб проблематику усіх географічних дисциплін ставити у прямий зв’язок з українською справою.

Усі ці принципи, підходи і вимоги С. Рудницький чудово реалізував у своїх багаточисельних посібниках з географії України. Найбільше для школи використовували його “Початкову географію для народних шкіл” (1919) та “Україна — наш рідний край” (1921). Але й інші праці вченого — “Коротка географія України” у двох книгах (1910, 1914), “Основи землезнання України” (1924, 1926) та ін. — широко використовували у шкільних студіях.

Тут варто звернути увагу на таку важливу рису праць С. Рудницького, як художність мови викладу, емоційність і пристрасність авторського монологу. Ось приклад опису території України:

“Се простір півтора рази більший, як простір усієї німецької імперії [до 1917 р. — *О. III.*] і куди багатший. Та що ж? — Ми на нім не стали господарями! Велика є українська земля і багато в неї ріжних-преріжних країв. Є тут і величні гори з дрімучими лісами, цвітучими полонинами та кригою окутими верхами, є горбуваті підгір’я з гарними левадами, є подерті ріками, немов бороздами, височини, що немов море хвилюють безконечними ланами збіжжя; є широкі холодні, підмоклі низи з темними лісами, є безкраї степи, засіяні могилами славних пращів великих і є чудове море, величні ріки, гарне підсоння [клімат. — *О. III.*], багатий рослинний і звіриний світ. Та нема народної волі і добробуту, хоч змістилося б на сій широкій, багатій землі не 33 мільйони українців, що на ній тепер пробувають, а вдвоє або втричі більше” [6, с. 87–88].

У тісному зв’язку з географічною освітою С. Рудницький розглядав краєзнавство. В Академії наук він завідував відділом краєзнавства. Однак роботу його не вдалося розгорнути (відомо, що

С. Рудницький мешкав у Харкові, а відділ краєзнавства знаходився у Києві, куди академік приїздив раз у місяць на декілька днів). Як відомо, краєзнавство можна трактувати у вузькому і широкому розумінні цього слова. В першому випадку маємо т. зв. географічне, етнографічне, історичне, літературне, а у другому — комплексне (синтетичне) краєзнавство.

Ще у 1894 р. І. Франко у статті “Галицьке краєзнавство” писав, що краєзнавство дає “...змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам’ятками і т. ін. ...Перша прикмета раціональної освіти — знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об’єднаного організму [7, с. 116]. Наскільки ця дефініція глибша і різносторонніша, особливо у другій її частині, ніж визначення подане в “Географическом энциклопедическом словаре”: “краєзнавство — це вивчення природи, населення, господарства, історії, культури невеликих територій і населених пунктів разом з їх найближчим оточенням” [2, с. 148].

С. Рудницький у своїх працях розвинув і конкретизував ідеї великого Івана Франка. Своєю чергою, багато учнів С. Рудницького — О. Степанів, В. Геринович, І. Тесля, Г. Дрогомирецький та ін. творчо розвинули освітнянські та краєзнавчі ідеї свого учителя.

Таким чином, академік Степан Рудницький зробив вагомий внесок не лише в обґрунтування теоретичних основ національної географічної науки, але й у сферу географічної практики — у видання загальних та спеціальних географічних карт й атласів та у географічну високо- і середньошкільну освіту та краєзнавство.

Література

1. Архив Учетно-архивного дела КГБ при Совете Министров УССР. Следственный фонд. Дело № 737. По обвинению Рудницкого С. Л. 57190. ФП.
2. Географический энциклопедический словарь. — Москва, 1988.
3. Завдання Українського Географічного Інституту і його видавництва // Зап. Укр. н.-д. Ін-ту географії та картографії. — Харків, 1928. — Вип. 1.
4. Нинішня географія // Наук. додаток до журналу “Учитель”. — Львів, 1905.
5. Степанів О. Сучасний Львів. — Львів, 1943.
6. Про пам’ятна книга Союзу визволення України на 1917 р. — Відень, 1916.
7. Франко І. Я. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 46. — Кн. 2.
8. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів; Мюнхен: Вид. центр ЛДУ ім. І. Франка, 1993.

ОСНОВНІ ДАТИ, ФАКТИ ТА ПОДІЇ У ЖИТТЄПИСІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО*

- 1877 р. (3 грудня)** – народився у м. Перемишлі (тепер на території Польщі). Батько, Лев Денисович Рудницький, з давньої української священницької родини, — гімназійний вчитель географії, історії та німецької мови, мати, Емілія, зі священницької родини Таборських вірменського походження. Степан був другою дитиною в сім'ї: старший брат Лев Рудницький (1875–1930) — у майбутньому юрист, відомий культурний і громадський діяч Лемківщини.
- 1879 р.** – родина переїхала до м. Тернополя. Тут народилися: брат Юрій Рудницький (1884–1937) — у майбутньому педагог і письменник (псевдонім Юліан Опільський) і сестра Софія Рудницька (замужем Дністрянська, 1885–1956) — у майбутньому піаністка, педагог.
- 1887 р.** – почав навчатися в Тернопільській класичній гімназії (тут пройшов курс I–III класів).
- 1890 р.** – сім'я переїхала до м. Львова, де продовжив освіту у Другій гімназії (IV–VIII класи).
- 1895 р.** – з відзнакою склав іспити на атестат зрілості. Поступив на філософський факультет Львівського університету.
- 1895–1899 рр.** – навчався у Львівському університеті як звичайний (стаціонарний) слухач. Студював історію у проф. І. Шараневича, Б. Дембінського, Л. Фінкеля, М. Грушевського; географію — в А. Ремана, германістику — в Р. Вернера; геологію й палеонтологію — в Р. Зубера, Ю. Семирадського; історію української літератури — в О. Колесси.
- 1896 р.** – померла мати.
- 1897 р.** – опублікував у “Записках НТШ” першу серйозну наукову розвідку з історії України “Козацько-польська війна р. 1625”.
- 1898 р.** – помер батько.
- 1899 р.** – почав заробляти приватними уроками. Здобув право навчати географії та історії українською, німецькою та польською мовами.
- 1899–1902 рр.** – навчався у Львівському університеті як надзвичайний (заочний) слухач. Працював заступником учителя у Першій і Третій гімназіях Львова.
- 1900 р.** – опублікував у “Збірнику НТШ” першу серйозну природничонаукову розвідку “Про плями сонячні”.
- 1901 р.** – здобув науковий ступінь доктора філософії; головний предмет — географія, допоміжні — історія та латинська мова. Обраний дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка (25.03).
- 1902 р.** – одружився із Сибіллою Шенкер (1881–1918) — австрійкою за походженням, учителькою з Перемишльщини.
- Від 1902 р.** – розпочав конкретногогеографічні дослідження геоморфології басейну р. Дністра.
- 1902–1903 рр.** – працював дійсним учителем гімназії в м. Тернополі.
- 1903 р.** – опублікував у “Збірнику НТШ” першу фізико-географічну працю реферативного характеру “Фізична географія при кінці XIX століття”. Народилася дочка Емілія (1903–1994).
- 1903–1908 рр.** – працював учителем Другої реальної гімназії у м. Львові.
- 1904 р.** – отримав звання професора. Стажувався в Інституті геології та географії Віденського університету під керівництвом проф. А. Пенка, В. Уліга. Розпочав роботу над книгою з географії України (закінчив у 1909 р.).
- 1905 р.** – опублікував у Львові перші серйозні географічні праці “Нинішня географія” та “Знадоба до морфології карпатського сточища Дністра”.
- 1907 р.** – став одним із співредакторів “Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ” (разом з І. Верхратським і В. Левицьким; був ним з перервами до 1919 р.).
- 1908 р.** – пройшов габілітацію на приват-доцента географії з українською мовою викладання у Львівському університеті (12. 08). Почав читати на філософському факультеті курс “Вступ до фізичної географії”, одночасно працював у гімназії з польською мовою навчання (до 1913 р.). Народився син Левко (1908 – ?).
- 1910 р.** – у Києві вийшла з друку перша частина книги з географії України під назвою “Коротка географія України. Фізична географія”.

*Складено І. Дітчуком на основі джерел:

1) Мушинка М. Степан Рудницький — перший синтетик географії України // Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкування, вступна стаття та примітки М. Мушинки. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій; Альбертський ун-т, 1991. – С. 7-31.

2) Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Ред.-вид. відділ ЛДУ, 1993. – 223 с.

3) Штойко П. Степан Рудницький (1877–1937): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ у Львові, 1997. – 184 с. – (Визначні діячі НТШ, № 2).

- 1911 р.** – став одним з фундаторів організованого у Львові спортивного товариства “Україна”.
- 1912 р.** – народилася дочка Ірина (Орися) (1912 – ?).
- 1913 р.** – вперше в історії вищої школи запропонував у Львівському університеті читання курсу “Географія України”. Став референтом музею НТШ.
- 1914 р.** – обраний членом Надзірної ради Національного музею у Львові. Разом із І. Раковським очолив природознавчий музей НТШ.
У Львові вийшла з друку друга частина книги з географії України під назвою “Коротка географія України. Антропогеографія”.
- 1914–1917 рр.** – проживав здебільшого у столиці Австро-Угорщини — м. Відні, часто їздив до Берліна та інших європейських міст. Працював у Віденському антропологічному інституті та картографічному відомстві Генштабу австрійської армії. Співпрацював із Союзом визволення України, Українською Пресою Службою, товариством “Osteuropa” (“Східна Європа”). Разом із С. Томашівським, І. Раковським і З. Кузелею причетний до заснування “Інституту для дослідів культури” (1915, пізніше перейменований на “Інститут Сходу і Орієнту”).
У Відні, Берліні, Мюнхені та Львові німецькою й українською мовами опубліковано низку українознавчих географічних праць, а також праць з політичної та військової географії України, серед них “Україна з погляду політичної географії”. У Римі, Будапешті, Бухаресті та Нью-Йорку вийшли в світ у перекладі на італійську, угорську та англійську мови німецькомовна праця “Ukraine und die Ukrainer” (“Україна і українці”), а в Нью-Йорку та Берні — в перекладі на англійську й французьку мови — праця “Ukraine. Land und Volk” (“Україна. Край і народ”). Під псевдонімом Ш. Левенко у Відні, Берліні, Львові та Стокгольмі кількома тиражами видано книгу “Чому ми хочемо самостійної України?”
- 1917 р.** – повернувся до Львова, де продовжив викладання в університеті та вчителював у гімназії.
У Львові вийшла з друку популярна книга “Україна — наш рідний край”.
- 1918 р.** – померла дружина.
Потрапив під нагляд польської “дефензиви”.
- 1919 р.** – звільнений з університету польською окупаційною владою. Під загрозою арешту та фізичного знищення написав заповіт “Моя остання воля” (25. 07).
Був запрошений на посаду професора географії в Кам’янець-Подільський державний український університет, однак туди не поїхав.
Вийшла з друку “Початкова географія для народних шкіл” (Київ, Львів, Відень).
- 1919–1921 рр.** – перебував у Відні. Викладав економічну географію в Академії експорту і світової торгівлі, працював в Інституті Сходу та Орієнту, виступав референтом у студентському товаристві “Січ”.
Став експертом еміграційного уряду Західно-Української Народної Республіки (**від 1920 р.**) і радником президента ЗУНР Є. Петрушевича з економіко- й політико-географічних питань (**від 1921 р.**).
- 1920 р.** – опублікував працю “До основ українського націоналізму”, закінчив праці “Огляд національної території України” та “Українська справа зі становища політичної географії” (обидві опубліковані в 1923 р.).
- 1921 р.** – разом з О. Колессою, І. Горбачевським, Ст. Дністрянським, С. Смаль-Стоцьким та ін. організував у Відні Український вільний університет (УВУ), в якому був першим деканом філософського факультету (у 1921 р.) і професором (до 1926 р.).
Опублікував низку статей з питання галицької державності.
- 1921–1926 рр.** – жив у столиці Чехо-Словаччини — м. Празі, куди перебрався УВУ. Викладав також у Карловому університеті, Празькому Німецькому університеті, Українській господарській академії в Падебрадах, а **від 1923 р.** — в Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.
Був учасником делегації ЗУНР (разом з Є. Петрушевичем і К. Левицьким) на Міжнародній конференції в Генуї (**1922 р.**).
Взяв активну участь у підготовці і проведенні у Празі Першого Міжнародного з’їзду слов’янських етнографів і географів (**1924 р.**).
Отримав пропозиції очолити кафедри географії у Празькому Карловому університеті та в Берліні.
Був дійсним членом кількох наукових товариств: Forschungsinstitut für Osten und Orient, Географічного товариства у Відні, членом-кореспондентом Чеського географічного товариства у Празі.
Вийшли з друку 2 книги “Основи землезнання України” (у Празі в 1923 р. — “Фізична географія”; в Ужгороді у 1926 р. — “Антропогеографія”).
Проводив геоморфологічні дослідження Закарпаття. Опублікував в Ужгороді в 1925–1927 рр. працю “Основи морфології і геології Підкарпатської Русі й Закарпаття взагалі”.
- 1926 р.** – отримав позитивну відповідь з Народного Комісаріату освіти УСРР щодо перспектив його наукової та педагогічної роботи в Радянській Україні. Через Берлін, Кенігсберг, Каунас, Ригу, Москву переїхав до столиці УСРР — м. Харкова (17. 10).
У Геодезичному інституті очолив секцію географії кафедри антропології і географії, викладав

загальну географію та географію України. Розпочав роботу над створенням науково-дослідного Географічного інституту академічного типу.

1927 р. – став членом Президії Природничої секції Харківського Наукового Товариства (ХНТ), співзасновником і співредактором журналу ХНТ — “Вісник природознавства” (разом з М. Білоусівим і О. Янатою).

Опублікував у харківських виданнях ряд програмних статей щодо завдань і перспектив географічної науки в Україні.

Організував Український науково-дослідний інститут географії і картографії, став його директором (1. 10).

1928 р. – обраний Головою Президії новоствореної Географічної підсекції Природничої секції ХНТ, розпочав роботу над створенням Географічного товариства України.

До Харкова прибули діти Левко та Ірина.

Був учасником міжнародної конференції, проведеної в Берліні з нагоди 100-річчя Географічного товариства Німеччини, став член-кореспондентом даного товариства. Відвідав Львів.

Опублікував працю “Завдання Українського географічного інституту і його видавництва” у першому випуску журналу “Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії”, головним редактором якого став.

Взяв участь у наукових географічних експедиціях та екскурсіях на Донецький кряж і в пониззя Дніпра.

1929 р. – обраний дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН) (29.06).

1929–поч. 1930-х рр. – часто їздив до Києва, де в системі ВУАН був призначений керівником Кафедри географії, Комісії краєзнавства та Музею антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. Пробирав створити філіал Інституту географії у Києві.

Введений у склад редколегії “Української радянської енциклопедії”, в якій очолив відділ географії.

За домовленістю з ВУАН працював над українським географічним словником.

1930 р. – залишив роботу в Геодезичному інституті, перейшов на викладацьку роботу в Харківський Інститут народної освіти (колишній Харківський університет), де став завідувачем кафедри географії.

1932 р. – припинив викладацьку роботу в Інституті народної освіти. Став науковим консультантом в Укрдержкартографії.

Підготував перший том чотирнадцятитомної “Системи географічного знання” (доля роботи невідома). Вийшла друком остання прижиттєва наукова праця “Тераси й долинові ступені порожистої ділянки Дніпра”.

1933 р. – заарештований у Харкові органами ОГПУ за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної Української військової організації, шкідництві та шпигунстві (21. 03), засуджений до п'яти років позбавлення волі (21. 09).

Під час попереднього ув'язнення написав працю “Геонімія” (доля її невідома).

1934 р. – постановою Президії ВУАН позбавлений звання академіка.

1933–1936 рр. – відбував покарання у спецтаборах “Свірлаг” і “Білбалтлаг”.

Написав книгу “Ендогенна динаміка земної кори” (доля її невідома).

1936 р. – переведений у Соловецький табір особливого призначення.

1937 р. – рішенням Особливої трійки УНКВД засуджений повторно до “вищої міри покарання” (9. 10).

1937 р. (3 листопада) – розстріляний в урочищі Сандормох біля м. Медвеж'єгорск (Республіка Карелія, Російська Федерація).

1965 р. – реабілітований рішенням Військового трибуналу Київського військового округу (11. 05).

1990 р. – постановою Загальних зборів АН УРСР поновлений (посмертно) в складі Академії наук.

УДК 911.3

Микола Мушинка

ДОЛЯ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

У статті подано короткі життєписні довідки про діда Степана Рудницького Дениса, батьків Лева та Емілії, стрия Івана, братів Юрія та Хоми. Більш детально розкрито біографію сестри Софії Дністрянської та старшої дочки Емілії Охримович-Голубовської, які після Першої світової війни опинилися на еміграції. Доля сина С. Рудницького Лева та дочки Ірини, засланих після арешту батька в 1933 р. з Харкова у Воронеж, невідома. В Чехії живе єдина внучка С. Рудницького Іванна Христина Ослікова та чотири його правнуки: Ян і Єва Охримовичі, Данило й Михайло Осліки.

Mykola Mushynka. The Fate of Stepan Rudnyts'kyi Family. In the article the short certificates of biography are given about a grandfather Stepan Rudnyts'kyi Denys, parents of Lev and Emilia, uncle Ivan,

brothers of Yuriy and Chomy. More in detail biography of sister is exposed Sofiya Dnistrians'ka and senior daughter Emilia Okhrimovich-Golubovska, which after First world war found oneself on emigration. Fate of son S. Rudnyts'kyi Lev and daughter Iryna, deported after the arrest of father in 1933 from Kharkiv in Voronezh, unknown. In The unique lives in Czech grandchild of S. Rudnyts'kyi Ivanna Khrystyna Oslikova and four his great-grandchildren: Yan and Yeva Okhrimovich, Danylo and Myhaylo Oslik.

Основоположник української наукової географії професор **Степан Рудницький** (1877–1937) походив із старовинного роду галицької інтелігенції. Його дід **Денис Рудницький** (1817–1867) був парохом в с. Августівці Бережанського повіту. Батько **Лев Рудницький** (1851–1898) після закінчення Бережанської гімназії (де його учителем був відомий галицько-український історик, педагог і громадський діяч Олександр Барвінський [1]) і Віденського університету був учителем Перемишльської, Тернопільської та Львівської гімназій і належав до „найлучших в краю учителів” [10, с. 40-41]. Відомий український математик і фізик Володимир Левицький (1872–1956) писав про нього: „Був першорядний учитель і педагог, строгий і вимогливий, але справедливий і людяний” [4, с. 233]. Останнім місцем його роботи Льва Рудницького була Четверта Львівська гімназія, де він викладав історію та географію. Помер від інсульту на 47-му році життя [12, с. 8]. Його брат **Іван Рудницький**, який разом з ним вчився в Бережанській гімназії, був деканом у Станіславській єпархії [1, с. 126].

Мати Степана **Емілія**, з дому **Таборська** була дочкою священика. Походила зі старовинного вірменського роду. Активно працювала в харитативних закладах, де захворіла туберкульозом і померла в молодому віці 1896 року, залишивши чотирьох дітей — трьох хлопців і 12-річну дівчину. Всі вони старанням батька здобули вищу освіту і стали визначними діячами української культури.

Найстарший із синів — **Лев Рудницький** (1875–1930) був суддею у м. Сяноці, працював у культурно-просвітних установах Лемківщини. Наймолодший — **Юрій Рудницький** (1884–1937) був учителем Львівської української гімназії, редактором журналу „Українська школа”, автором кількох шкільних підручників німецької мови. Від 1917 р. був референтом Шкільної Краєвої Ради у Львові. Під псевдонімом Юліан Опільський публікував історичні романи „Іду на вас” (1918; продовження — „Ідоли падають”, 1927), „В царстві золотої свободи” (1920), „Золотий лев” (1926), „Аллах” (1930) та ін. Його перу належить і цілий ряд повістей на теми зі світової історії: „Танечниця з Пібасту” (1921), „Поцілунок Іштари” (1923), „Школяр з Мефіцу” (1927) та ін. У 1989 році на будинку, де він проживав у Тернополі (вул. Камінна), було встановлено меморіальну дошку (скульптор О. Мальяр) [26, с. 678].

Єдиною дочкою в сім’ї Рудницьких була **Софія**, народжена 24 жовтня 1882 року в Тернополі¹.

У Тернополі вона вчилася грі на фортепіано в музичній школі. Вже в дитинстві виступала на музичних концертах і супроводжувала співака М. Менцинського, пізніше — Соломію Крушельницьку, О. Носалевича та інших співаків. Фахова критика вважала її вундеркіндом і пророкувала їй велику музичну кар’єру². Залишившись круглою сиротою, вона вийшла заміж за посла Австрійського парламенту **Станіслава Дністрянського** (1870–1935), переселилася з ним у Відень. У 1903 р. заочно закінчила Тернопільську гімназію та Тернопільську музичну школу, а в 1908 р. — Львівську консерваторію. В тому ж 1908 р. вона поступила у Віденську музичну академію, клас фортепіано, яку в 1912 р. закінчила з відзнакою. Згідно з твердженням її племінниці Емілії Голубовської в подарунок за успішне закінчення школи вона одержала першокласне фортепіано марки „Bösendorfer”. У 1913–15 рр. викладала гру на фортепіано у Віденській музичній консерваторії, а в 1916–22 рр. мала у Відні власну музичну школу гри на фортепіано.

Софія Дністрянська брала активну участь в культурних заходах віденської української громади, зокрема в жіночому русі. Часто влаштовувала власні фортепіанні концерти. В 1922 р. переселилася до чоловіка в Прагу. У Високому педагогічному інституті імені Драгоманова вона викладала музику та німецьку мову. Час від часу виступала в українській пресі зі статтями на музичні теми, рецензіями на музичні вистави та нариси про жіночий рух.

У 1927 р. разом з чоловіком одержала запрошення у Харківський Інститут народної освіти, однак уряд Польщі (громадянами якої вони обоє були) не дав їм дозволу на виїзд. У 1934 р. вони обоє виїхали в м. Ужгород, де Софія після смерті чоловіка в 1935 р. заснувала приватну музичну школу. Після Віденського арбітражу 1938 р., коли Ужгород відійшов до Угорщини, Софія переселилася в м. Хуст, згодом у м. Севлюш (нині Виноградovo), де викладала музику і німецьку мову в гімназії.

Після окупації Карпатської України угорцями С. Дністрянську було депортовано в Прагу, де вона заснувала приватну музичну школу. Одночасно викладала музику і німецьку мову в Українській гімназії в Модржанах. Від 1946 по 1952 рік викладала гру на фортепіано в музичній школі м. Трнава у Словаччині.

У 1952 р. через „кадрові” причини С. Дністрянська була звільнена з роботи без права на пенсію,

¹ В усіх документах Софії Дністрянської датою її народження наведено 24.10.1885 р. Ця дата зазначена на всіх її свідоцтвах, в закордонному паспорті і навіть на посвідці про шлюб (у зв’язку з чим церковна влада видала їй в 1900 році, як неповнолітній, дозвіл на шлюб зі

Станіславом Дністрянським). Цю дату вона поставила і в своїй автобіографії. В метричній книзі м. Тернополя Софія Рудницька однак записана під датою 9.02.1882. Чому вона видавала себе на три роки молодшою, — мені невідомо.

² Це могло бути причиною того, що батьки її видавали на три роки молодшою, ніж вона була в дійсності.

чого вона не змогла винести психічно. Із психіатричної лікарні у м. Середь (західна Словаччина) її забрала племінниця Емілія Голубовська (дочка Степана Рудницького), яка проживала у м. Вейпрти, що у західній Чехії. Тут Софія Дністрянська від 1954 року і майже до смерті викладала гру на фортепіано в музичній школі. У Вейпрах вона й померла 9 лютого 1956 р. і була похована на місцевому цвинтарі [6; 7; 11]. У 2000 році з ініціативи її учнів (головним чином, лікаря Андрія Рихла) я подбав про ексгумацію її тлінних останків і перевіз їх в Ужгород. Тут їх було перезаховано поряд з чоловіком у гробівці, який вона підготувала для себе ще в 1935 р. [25]. Її архів, разом з обручальним срібним браслетом, золотим шлюбним перстцем, канапою, на якій помер її чоловік, а згодом і вона сама, та іншими особистими речами, у квітні 2007 р. я передав у Закарпатський обласний краєзнавчий музей. Частину документів Софії Дністрянської, як і майже весь наявний у мене архів Станіслава Дністрянського, було передано в державний архів Тернопільської області, а деякі особисті речі цього подружжя — в Тернопільський обласний краєзнавчий музей. [23-25].

Дружина Степана Рудницького **Сибілла** з дому **Шенкер** (1881–1894) була дочкою офіцера австрійської армії у відставці. Під час Першої світової війни її батьки жили в м. Оломоуці у Моравії [22, с. 164]. Вчителювала в кількох сільських школах Галичини, найдовше — в с. Корманичах на Перемишльщині. В 1902 р. вийшла заміж за С. Рудницького і стала його вірною супутницею та помічницею в науковій праці. У Львові вона заснувала й очолила харитативну організацію — Товариство опіки над дітьми і молоддю. Ним було організовано вісім т. зв. Захононок — дошкільних закладів, в яких соціально незабезпечені діти безплатно одержували харчування, одяг тощо. Товариство працювало на громадських засадах без державної допомоги, і Сибілли Рудницькій доводилося докладати максимальних зусиль, щоб роздобути кошти для регулярної роботи захононок. Виснажлива праця підірвала її здоров'я. Вона тяжко захворіла на серце. Лікувалася в Австрії, Чехії, Німеччині. В 1918 р. на 37-му році життя померла на заpalення легенів, залишивши троє малих дітей [12, с. 9].

Найстарша з них **Емілія Рудницька** народилася 30 травня 1903 р. у Львові, де й здобула основну та середню освіту. Після смерті матері виховувалася у бездітній сім'ї Дністрянських у Відні. В 1922 р. вийшла заміж за композитора й диригента хору кафедрального храму Св. Юра у Львові **Івана Охримовича** (1895–1942), з яким мала сина **Олега**. В 1923–25 рр. навчалася в Мистецькій школі Олексі Новаківського у Львові, а після смерті його дружини була вихователкою його двох синів [2].

У 1927–28 роках працювала рисувальницею в Національному музеї у Львові. Впродовж 15 років анонімно співпрацювала з жіночим журналом „Нова хата”, малюючи для нього модні проекти одягу та тканини домашнього вжитку з українськими вишивками. Після смерті І. Охримовича вийшла заміж за лікаря-уролога **Андрія Голубовського**, який через кілька місяців після шлюбу на початку 1945 р.

загинув під час бомбардування в австрійському місті Тулн [15].

Після трагічної загибелі другого чоловіка, Емілія переселилася до його батьків у м. Хемніц, що у східній Німеччині, а після війни, разом з ними, — в західночеське містечко Вейпрти. Тут вона працювала нормувальницею на текстильній фабриці, а також заводським художником. Малювала портрети переможців “соціалістичних змагань” для заводської “кімнати слави”, а водночас — портрети та інші картини на замовлення друзів і знайомих. Зразково дбала не лише про своїх дітей, але й про батьків чоловіка та тітку Софію Дністрянську [13]. Жила в постійному страху, аби радянські органи влади не довідались, що вона є дочкою репресованого академіка С. Рудницького і не вивезли її в Сибір як “члена сім'ї ворога народу”.

У 1976 р. я особисто познайомився з пані Емілією. З того часу багато разів зустрічався з нею й одержав від неї чимало листів. У підвалі її дому у Вейпрах я знайшов меблі та речі Степана Рудницького, Софії та Станіслава Дністрянських і особисті архіви двох останніх. Папери були підготовлені в збірний пункт макулатури. Частину я забрав із собою та згодом віддав у музеї та архіви Ужгорода й Тернополя [23]. Решта документів все ж таки потрапила в макулатуру і пропала [8; 9]. У 80–90-х роках ХХ ст. я часто відвідував Е. Голубовську. Вона, по суті, була моїм головним інформатором про своїх найближчих родичів, головним чином, про батька Степана і подружжя Дністрянських. Вона передала мені також архів свого свекра — юриста **Івана Голубовського** (1878–1957), в якому серед іншого були рукописи десятих його творів, переважно мемуарного характеру. Поки-що я видав лише один з них — спогади про художника Олексу Новаківського „Розмахом могутніх крил” (Львів, 2002).

Після урочистої доповіді М. Горбачова з нагоди 70-річчя Жовтневої революції 7 листопада 1987 року, в якій він повідомив, що при ЦК КПРС створено комісію для розгляду судових справ невинних жертв сталінського терору, Емілія Голубовська (на моє рішуче наполягання) неохоче, але все ж таки звернулася до цієї комісії з проханням подати їй інформацію про її батька, заарештованого в 1933 році. „Мені 85 років, — писала вона, — мої дні зраховані. Я не вимагаю ніякої матеріальної компенсації за смерть мого коханого батька. Та перш ніж лягти в могилу, я би хотіла почути від компетентних радянських органів, що мій батько був невинний” [12, с. 29]. 13 червня 1983 року вона через Посольство СРСР у Празі отримала повідомлення, що її батько, який „умер в октябрі 1937 г.... полностью реабилитирован” [підкреслено Посольством. — М. М.]. На дальше запитання як помер її батько, вона відповіді не одержала. Лише згодом було встановлено, що „по постановленню тройки УНКВД по Ленинградской области от 9 октября 1937 года РУДНИЦКИЙ С. Л. расстрелян... Приговор приведен в исполнение 3 ноября 1937 года”. [21]. Разом з ним було розстріляно без судового слідства 1116 в'язнів Соловецької тюрми. Лише один “стахановець роз-

стрільної справи” М. Матвеев 27 жовтня та з 1 по 4 листопада 1937 р. особисто розстрілював з пістолета по 200-250 осіб [18, с. 477].

На схилі життя Е. Голубовська продала будинок у Вейптрах і переселилася до дочки Іванни в м. Карлові Вари, де й умерла 3 жовтня 1994 р. [13]. У 2000 р. урну з її прахом я перевіз у Львів. З ініціативи Анни Рудницької, дочки Юліана Опільського, прах Емілії Голубовської було поховано на Личаківському кладовищі в могилі її першого чоловіка Івана Охримовича [24, с. 15].

В Емілії Голубовської було двоє дітей. Син **Олег Охримович** під час військової служби в чехословацькій армії захворів на запалення серцевого м'язу (недуга Бехтера), з якого вже не вилікувався. Все життя працював лаборантом у клініці м. Градець-Кралове. Прекрасно володів українською мовою. Навесні 1989 р. помер під час банальної операції на жовчному міхурі. В його сина **Яна** (1957 року народження) є двоє дітей: **Ян** (1984 р. н.) та **Єва** (1990 р. н.) [15].

Дочка п. Емілії **Іванна Христина Голубовська** прийшла на світ вже після смерті батька Андрія. Вона народилася під час бомбардування м. Хемніца наприкінці Другої світової війни. У Вейптрах виховувала її бабуся **Ядвіга**, мати батька, що походила з багатодітної родини, в якій було тринадцять дівчат. Була польською вчителькою, а в юнацькі роки — монахинєю.

Здобувши педагогічну освіту, Іванна працювала вчителькою англійської та німецької мов. Активно займалася кінним спортом, писала статті до спортивних газет, була суддею на кінних змаганнях. Багато перекладала, любила подорожувати. Має двох синів — **Данила** й **Михайла**. Захворівши раком, пані Іванна пішла на інвалідну пенсію. Має пристрасть до опущених кішок і собак, які заповнюють її карловарську квартиру. В останні роки вона та її сини проявляють посилений інтерес до подій в Україні (в якій ніколи не були), зокрема, до долі своїх кровних родичів — Рудницьких та Дністрянських.

І досі зовсім невідомою є доля молодших дітей Степана Рудницького — сина **Лева** (1908 р. н.) та дочки **Ірини (Орисі)**, 1912 р. н.). Після виїзду батька з Праги у Харків 13 жовтня 1926 року, вони залишилися жити у подружжя Дністрянських. Отримавши на новому місці квартиру, С. Рудницький перетягнув у Харків і двох своїх дітей. Вони виїхали туди влітку 1928 р. через Львів, Волочиск, Москву. У Харкові Оріся поступила на факультет іноземних мов Інституту народної освіти [12, с. 71], а Левко пішов слідами батька. В 1933 р. він вчився на четвертому курсі географічного факультету [3, с. 152].

Після арешту С. Рудницького в 1933 р. його харківська квартира була конфіскована, а Ірину та Левка як “дітей ворога народу” заслали в м. Воронеж у Росії. З родичами в Празі їх зв'язок обірвався. До 1937 року до них час від часу доходили чутки від батька з ГУЛАГу. Хоч і рідко, але все ж таки вони писали до сестри Емілії, що жила у Львові. Після 1937 року, тобто після розстрілу батька, слід за ними пропав.

Своїх дітей Степан Рудницький дуже любив.

Після розгрому польською армією та військами Антанти Західно-Української Народної Республіки (в уряді якої С. Рудницький був експертом з економіко-та політико-географічних проблем та автором майже всіх географічних документів, які уряд ЗУНР надсилав до Ліги націй, Паризької мирної конференції та інших міжнародних організацій) [20, с. 96], С. Рудницький анонімно видав у Женеві книгу з картою, на якій було доведено, що землі, загарбані Польщею, заселені українцями [21, с. 174, карта № 12]. Польська військова влада, довідавшись, хто є автором книги і карти, засудили його на кару смерті. Вирок мала таємно виконати польська терористична організація. Про це повідомив С. Рудницького один з його польських учнів, порадивши, щоб він негайно зник. Це, без сумніву, налякало 40-річного С. Рудницького, який лише перед роком поховав кохану дружину Сибілу і мав на руках трьох неповнолітніх дітей: 16-річну Емілію, 11-річного Левка та 6-річну Орісю. У стані глибокої скорботи, він 25 лютого 1919 року написав заповіт “Моя остання воля”, виконання якого доручив швагрові Станіславу Дністрянському і своєму другові Івану Раковському. В заповіді, який є документом громадської мужності та щирої батьківської любові до дітей, є і такі слова:

„Вибираючись в далеку й непевну дорогу, на службу Україні, що над усе мені дорога, будучи цілком здоров на душі й тілі, розпоряджаю оцим завіщанням всіми своїми справами слідує: 1. Коли б мені прийшлося умерти, то прошу похоронити мене на моїй Гуцульщині, поруч з моєю небіжкою дружиною, що була для мене чимось таким, що несло мене все й усюди з буденної пошлості у вищі регіони інтелекту й волі[...] Мої дітоньки, квітоньки мої єдині! Ви такі пам'ятки по моїй незабутній Дружині! На все що мені й Вам дороге й святе є чи буде, закликаю Вас! Любіться якнайкраще й найщиріше! Ти, Сину мій, будь оборонцем і опікуном двох сестер і підпирай їх матеріально й морально, як тільки будеш мати до цього спроможу. Учися якнайліпше, будь чесним і серйозним чоловіком, люби Україну-неньку наді всьо, старайся з усіх сил їй служити. Ти, Милосю, моя розумненька й така здібна донечко-пташко! Йди в своїм образованню й життєвій стежці за моїми радами й за проводом Цьоці Зосі [Софії Дністрянської. — М. М.]. Постарайся бути чи в письменстві, чи в мистецтві корисною й визначною донькою України. Ти, маленька Орісенько, моя цвіточко, що так дуже нагадуєш мені свою незабутню Матусю, рости здорова й найди у своєї Цьоці те, що Тобі неможлива смерть забрала. Будь тільки так ніжна і добра як Твоя Матуся, а пройдеши його щасливо” [12, с. 14-15].

Після піврічного перебування в харківській слідчій тюрмі важко хворий 56-річний С. Рудницький 9 вересня 1933 р. написав “Заяву” на адресу Колегії ДПУ УРСР, в якій пояснив, чому він у попередніх зізнаннях брав на себе провини, яких ніколи не допустився. Виявляється, що і зараз у нього на першому місці був страх за дітей, які після його арешту опинилися без даху над головою, без стипендії і без будь-яких засобів для існування. В „Заяві”

він про це писав: „Зі страху, що мої діти будуть арештовані, коли я не признаюся до злочинів, про які мене підозрівають... я освітлював неправильно для себе весь мій побут в УСРР з 1926 р. по 21. 3. 1933 **взагалі й спеціально в деяких деталях**” [3, с. 154].

Востаннє він згадує свого сина Левка вже як геолога в листі, адресованому „Начальнику Главного Управления лагерей Комиссару Государственной безопасности тов. БЕРНАНУ” 10 липня 1936 р. З листа випливає, що, будучи в слідчому ізоляторі, у 1935 р. він написав наукову працю „Геоніомія” (342 стор.), а працюючи лікарем (!) у таборі Свирлаг у 1933–35 рр. — іншу наукову працю „Ендогенна динаміка земної кори” (1200 стор. рукопису з численними ілюстраціями). Обидва рукописи тюремне начальство взяло „на просмотр” і не повернуло їх авторів. Цитую з листа: „Убедительно прошу Вашей помощи и распоряжения: 1. Чтобы НКВД УССР возвратило рукопись „Геоніомія”... 2. Чтобы управление ББК НКВД распорядилось возвратитъ мои удержанные части рукописи „Ендогенной динамики”... В конце прошу Вашего распоряжения, чтобы я мог отослать все имеющиеся у меня научные рукописи и уже использованные научные книги в Воронеж, моему сыну, геологу, который может заняться окончательной подготовкой и изданием моих научных рукописей, после моей кончины, которая по всем признакам уже совсем недалека” [3, с. 163].

Як доводить О. Шаблій, цій заяві С. Рудницького (на відміну від інших), дали хід. Обидва рукописи були знайдені, повернені Рудницькому на Соловки. З цього факту проф. Шаблій робить такий висновок: „Таким чином, можна припустити, що рукописи С. Рудницького було повернуто і він відіслав

синові у Воронеж. Отже, їх слід було б в першу чергу шукати саме у Воронежі. Це означає, що пошуки дітей С. Рудницького можуть пролити деяке світло на долю його наукових рукописів і, навпаки, якби знайшлися рукописи, можливо щось додаткове стане відоме і про його дітей — Левка і Орісу (Ірину)”. [20, с. 164].

Ці слова, адресовані українським географам, були оприлюднені 13 років тому — в 1994 році. На жаль, з того часу не знайшлося людини, яка би зайнялася пошуком цих рукописів і слідів дітей С. Рудницького у Воронежі.

Тут напрошується, ще один ймовірний напрям розшуків дітей С. Рудницького. В 1988 р. у московському журналі „Знамя” (ч. 7, 8) я прочитав автобіографічну повість Д. Шигуліна-Раєвського, в якій згадано, що під час окупації Воронежа німцями, у місті було засновано Комуністичну партію молоді (КПМ), членом якої був „В'ячеслав Рудницький”. Чи не був це син Степана Рудницького Лев?³

Як бачимо, з прямої лінії роду Степана Рудницького живими є лише одна внучка Іванна-Христина Ослікова та четверо правнучат. Вона ще говорить українською мовою, але діти і внуки — вже ні, хоч і в їх жилах пульсує українська кров. Та після фундатора української географії Степана Рудницького залишилися величезна духовна спадщина, представлена його науковими працями, які нам потрібно глибше вивчати, пропагувати і на них будувати незалежну Україну. Завданням сучасної української географії є наближати ці праці до широкої громадськості України. Рік Степана Рудницького в Тернопільській області є важливою віхою в реалізації цього завдання.

Література

1. Барвінський О. Спомини з мого життя. — Нью-Йорк; Київ, 2004.
2. Волошин Л. Мистецька школа Олексі Новаківського у Львові. Біографічний словник учнів. — Львів, 1998.
3. Дело № 737. [Судова справа С. Рудницького] // Шаблій О. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів; Мюнхен, 1993. — С. 151-164.
4. Левицький В. Мої вчителі: Фрагмент із споминів // Двадцять'ятьліття товариства “Учительська громада”. Ювілейний науковий збірник. — Львів, 1935. — С. 233.
5. Література до знаменитих і пам'ятних дат Тернопільщини на 2004 рік. — Тернопіль, 2003.
6. Медведик П., Мельничук Б. Дністрянська Софія Львівна // Тернопільський енциклопедичний словник. — Т. 1. — Тернопіль, 2004. — С. 508.
7. Мушинка М. Софія Дністрянська // Український календар на 1985 рік. — Варшава, 1985. — С. 105-107.
8. Мушинка М. Забутий корифей української географії. До 110-річчя з дня народження Степана Рудницького // Український православний календар на 1988 рік. — Савт-Бавнд-Брук, 1987.
9. Мушинка М. Степан Рудницький. 1877–1938 // Український календар. — Варшава, 1988. — С. 101-105.
10. Мушинка М. І. Степан Рудницький — основоположник української наукової географії // Тези доповідей і повідомлень 1-ї Тернопільської обласної історико-краєзнавчої конференції. Ч. III. Секція IV. — Тернопіль, 1990. — С. 8-10.
11. Мушинка М. Софія Дністрянська — визначна піаністка й організаторка жіночого руху // Там само. — С. 10-11.
12. Мушинка М. Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — Едмонтон, 1991.
13. Мушинка М. Емілія Голубовська-Рудницька // Нове життя. — 1994. — № 41. — С. 4.
14. Мушинка М. Взаємини Степана Рудницького з Михайлом Грушевським // Академік Степан Рудницький — основоположник української географічної науки: Збірник наукових праць. — Львів, 1994. — С. 29-42.

³У час тоталітаризму і мемуарна література зазнавала величезних фальсифікацій. Яскравим прикладом є „Молода гвардія” О. Фадєєва, в якій автор українську націоналістичну організацію (ОУН) в Краснодарі свавільно перетворив у комсомольську. Щось подібне могло статися і з Комуністичною партією молоді у Воронежі.

15. Ослікова І. Лист-звернення внучки Степана Рудницького Іванни Ослікової до учасників відкриття „Року академіка Степана Рудницького в Тернопільській області” // Історія української географії. – Випуск 15. – Тернопіль, 2007. – С. 134-136.
16. Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки С. Л. Рудницький // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – Київ, 1991. – С. 121-129.
17. Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАґу: Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті роки // Проблеми історії України. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 319-341.
18. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – Київ, 2004.
19. Sprawozdanie dyrekcji c. k. akademічної гімназії у Львові за шкільний рік 1897/8. – Львів, 1898.
20. Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів; Мюнхен, 1993.
21. Штойко П. Степан Рудницький. 1877–1937. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997.
22. Штойко П. Листування Степана Рудницького. – Львів, 2006.
23. Шуркала М. Повернення в Україну спадщини Степана Рудницького та його родичів — Софії і Станіслава Дністрянських // Історія української географії. – Випуск 15. – Тернопіль, 2007. – С. 121-124.
24. Шуркала М. З Вейпрт до Ужгорода та Тернополя // Пороги. – Прага, 2007. – Липень-серпень. – С. 14-16.
25. Юричка І. Визначні постаті України: Станіслав і Софія Дністрянські // Трибуна (Ужгород). – 2007. – 21 квіт.
26. Яворський Г. та кол. Тернопільський Енциклопедичний Словник. Т. 1–2. – Тернопіль, 2004-2005.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ АКАДЕМІКА С. РУДНИЦЬКОГО

У даній бібліографії зібрані за роками праці С. Рудницького, видані та перевидані за його життя і пізніше. По суті, вона є доповненою нами новими виданнями бібліографією, складеною О. Шаблієм і О. Вісьтак (Шаблій О. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен, 1993. – С. 218-222) та П. Штойком (Штойко П. Степан Рудницький (1877–1937): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – С. 149-172).

1897

Козацько-польська війна р. 1625: Історична розвідка // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1897. – Т. 17. – С. 1-42.

1898

Нове жерело до історії Хмельниччини // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 23-24: Наукова хроніка. – С. 1-22.

1899

Руські землі Польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-54.

Українські козаки в 1625–30 рр. Критично-історичні розвідки // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-76.

1900

Про плями сонічні // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1900. – Т. 7. – Ч. 1. – С. 1-27; Ч. 2. – С. 1-90.

[Те саме польською мовою в журналі “Kosmos”. – Львів, 1901].

1902

Про зв'язь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1901/1902. – Львів, 1902. – С. 3-37.

1903

Фізична географія при кінці XIX століття. Наукова хроніка за 1898, 1899 і 1900 рр. // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1903. – Т. 9. – С. 1-116.

1904

Справозданє з геологічної екскурсії д-ра С. Рудницького // Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Вип. 4. – Ч. 20. – С. 13.

Дещо про Антарктиду. – Львів, 1904. – 11 с. – (Науково-популярний додаток до журналу “Учитель”. – Ч. 12.).

Ліси в господарстві природи // Учитель. – Львів, 1904. – С. 291-293, 304-305, 320-321, 335-336, 350-353.

1905

Літературні новини до географії України-Руси // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1905. – Т. 10. – С. 1-17.

Дещо з нашої популярної природописної літератури. – Львів, 1905. – 24 с. – (Науково-популярний додаток

до журналу “Учитель”).

Нинішня географія // Науковий додаток до журналу “Учитель”. – Львів: Накл. Руского Товариства педагогічного. 3 друк. НТШ, 1905. – 34 с.

[Передрук у книзі: Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Ред.-видав. відділ ЛДУ, 1993. – С. 166-192].

[Передрук розділів II і III під назвою “Історичний розвиток та структура географічної науки” в журналі: Історія української географії: Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2000. – Випуск 1. – С. 31-46].

[Передрук у книзі: Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 72-105].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах // Звіт дирекції приватної женської семінарії учительської з руским язиком викладовим Руского Товариства педагогічного у Львові за роки шкільні 1903/4 і 1904/5. – Львів, 1905. – С. 7-17.

Знадоби до морфології карпатського сточища Дністра // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1905. – Т. 10. – С. 1-85.

[Те саме німецькою мовою в журналі “Geographischer Jahresbericht aus Österreich”. – Відень, 1907. – Вип. V. – Розд. 1. – С. 65-79].

1906

Полученне Сяна з Дністром в ледовій добі (Тимчасова звістка) // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. 72. – С. 141.

З історії ріки Дністра // Діло (Львів). – 1906. – 30 жовт.

1907

Про нашу популярно-природничу літературу // Учитель. – Львів, 1907. – 37 с.

Знадоби до морфології підкарпатського сточища Дністра // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1907. – Т. 11. – С. 1-80.

[Те саме німецькою мовою в журналі “Geographischer Jahresbericht aus Österreich”. – Відень, 1909. – Вип. VII. – Розд. 2. – С. 97-106].

W sprawie historii doliny Dniestru // Kosmos – Lwów, 1907. – Rocz. 32. – S. 91-92. – (пол.; назва в перекладі на укр. мову: “До питання історії долини Дністра”).

Oświadczenie wobec odpowiedzi Prof. D-ra E. Romera // Kosmos. – Lwów, 1907. – Rocz. 32. – S. 219-220. – (пол.; назва в перекладі на укр. мову: “Заява на відповідь проф. д-ра Е. Ромера”).

Odpowiedź na recenzję D-ra Romera // Kosmos. – Lwów, 1907. – Rocz. 32. – S. 367-372. – (пол.; назва в перекладі на укр. мову: “Відповідь на рецензію д-ра Ромера”).

W sprawie dyluwialnego wypiętrzenia Karpat. Odpowiedź D-rowi Romerowi // Kosmos. – Lwów, 1907. – Rocz. 32. – S. 462-463. – (пол.; назва в перекладі на укр. мову: “До питання дилувіального нашарування Карпат”).

1908

Начерк географічної термінології // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1908. – Т. 12. – С. 1-151.

1909

Справозданє з екскурзії по подільським сточищу Дністра // Хроніка НТШ. – Львів, 1909. – Вип. 4. – Ч. 40. – С. 14.

1910

Коротка географія України. Фізична географія. – К.: Лан, 1910. – 154 с.

1911

Справозданє з географічної екскурзії в Мармароські гори в липни 1911 року // Хроніка НТШ. – Львів, 1911. – Вип. 4. – Ч. 48. – С. 22.

Geographische Literatur der Karpathenländer // Geographischer Jahresbericht aus Österreich”. – Wien, 1911 (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Географічна література країн Карпатського регіону”).

Дніпро. Наш рідний край. Балки на Україні // Крушельницький А. Руска читанка для першої класи середніх шкіл у Львові. – Львів: 3 друк. НТШ, 1911. – С. 146-156, 209-211, 213-215,

[2-е видання: Львів, 1914.]

[3-є видання: Київ; Львів; Відень: Вернигора, 1918].

[Те саме у виданнях: Сніп: Читанка. – Кам’янець-Подільський, 1919; Стешенко О. Колоски життя: Читанка. – К.: Рух, 1925].

Чорногора // Крушельницький А. Руска читанка для першої класи середніх шкіл у Львові. – Львів: 3 друк. НТШ, 1911. – С. 250-252.

1912

Краєвид Поділля і Покуття. Наші гори // Крушельницький А. Руска читанка для третьої класи середніх шкіл. – Львів: Накл. НТШ, 1912. – С. 376-380, 380-386.

[Те саме у виданнях: Крушельницький А. 7-а читанка для сьомого року науки в єдиній школі. – Київ; Відень; Львів: Чайка, 1922; Садківський Ф. Читанка для вищих початкових і середніх шкіл. Для 3-го і 4-го

класів. – Кам'янець-Подільський, 1919.].

Ліси й полонини в Карпатах // Крушельницький А. Руска читанка для другої класи середніх шкіл. – Львів: Накл. НТШ, 1912. – С. 294-301.

[2-е видання: Львів, 1914.]

[Те саме у виданні: Крушельницький А. 6-а читанка для шостого року науки в єдиній школі. – Київ; Відень; Львів: Чайка, 1922].

Morze Bałtyckie i Morze Czarne // Geografia fizyczna ziem polskich i charakterystyka fizyczna ludności: Encyklopedia Polska. – Kraków, 1912. – Т. 1; dział 1 i 2. – С. 299-311 (пол.; назва в перекладі на укр. мову: “Балтійське море і Чорне море”).

Die landeskundliche Literatur von Galizien und Bukovina in den Jahren 1905 bis 1909 // Geographischer Jahresbericht aus Österreich. – Wien, 1912. – Jg. X. – С. 68-95 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Краєзнавча література про Галичину і Буковину з 1905 до 1909 р.”).

1913

Про популярно-наукові видавництва. – Львів: Просвіта, 1913. – 12 с.

Причинки до географічної термінології. I // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1913. – Т. 15. – В. II. – С. 1-16.

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Знадоби до морфології подільського сточища Дністра // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1913. – Т. 16. – С. 1-310.

Landeskundliche Literatur der Karpatenländer. – Wien, 1913. – 38 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Краєзнавча література країн Карпатського регіону”).

1914

Коротка географія України. Ч. 2. Антропогеографія України. – Львів, 1914. – 224 с.

Україна, Польща і Литва з військово-географічного погляду // Діло (Львів). – 1914. – 10 серп.; 11 серп., 13 серп.

З географічної шкільної практики // Наша школа. – Львів; Чернівці, 1914. – Кн. 2-3. – С. 128-132.

Der östliche Kriegsschauplatz: I. Allgemeine und Kriegsgeographische Betrachtungen; II. Antropogeographische Betrachtungen // Österreichische Monatsschrift für den Orient. – Wien, 1914. – N 11-12; 1915. – N 1-2. – 129 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Східна арена військових дій. I. Загальні та військово-географічні роздуми. II. Антропогеографічні роздуми”).

Physisch geographische Betrachtungen über die östliche Front. – Wien, 1914. – 32 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Фізико-географічний огляд східного фронту”).

Військова географія східного фронту // Діло (Львів), 1914.

Ukraina und die Ukrainer. – Wien: Verlag des allgemeinen ukr. Nationalrates, 1914. – 32 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Україна і українці”).

[2-е видання: Berlin: Verlag C. Kroll, 1915. – 48 s.].

[Те саме італійською мовою: Roma, 1914. – 32 s.].

[Те саме угорською мовою: Budapest, 1914. – 39 s.].

[Повторне видання угорською мовою: București, 1914.].

[Те саме англійською мовою: New York: ...the Ukrainian National Council, 1915. – 36 s.].

1915

Війна вчить... // Діло. – 1915. – 9 січ.

Світова війна в числах // Віденський (ілюстр.) календар т-ва “Просвіта”. – Відень, 1915. – С. 82-86.

Коротка історія України. На переломі // Календар Спілки Визволення України на 1916 рік. – Відень (?), 1915.

Etwas über die Bevölkerung Russland // Fremdenblatt. – 1915. 9 Jan. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Дещо про населення Росії”).

Russisches Polen // Die Zeit (Wien). – 1915. – 13 Juli. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Російська Польща”).

Polesje // Die Zeit (Wien). – 1915. – 13 Aug. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Полісся”).

Die Schwarz-Meer-Frage // Die Welt des europäischen Geistes. – Wien, 1915. – 3/8 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Чорноморське питання”).

Beiträge zur Landes- und Volkskunde der Ukraine. – Berlin, 1915. – В. 1, 2. – 32 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Публікації з крає- і народознавства України”).

Das grösste Sumpfgebiet Europas // Kronenzeitung. – 1915. – 17 Sept. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Найбільша болотиста місцевість Європи”).

Die Ukraine und die Krieg-Denkschrift des Bundes der Befreiung der Ukraine. – München, 1915 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Україна і воєнний меморандум Союзу визволення України”).

Чому ми хочемо самостійної України? / Під ред. М. Залізняка – Відень, 1915. – 48 с. (Підп. III. Левенко).

[Перевидано у Берліні, Львові і Стокгольмі у 1915-1917 pp.].

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 36-92].

1916

Wolhynien. – Wien, 1916. – 12 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Волинь”).

[Те саме українською мовою: Волинь // Діло (Львів). – 1916. 9 лют.; 10 лют.; 11 лют.].

Україна з погляду політичної географії // Діло (Львів). – 1916. – 24-25 трав.; 26 трав.; 27 трав.; 28 трав.; 3 черв.; 4 черв.; 7 черв.; 10 черв.; 14 черв.; 16 черв.; 17 черв.; 18 черв.; 20 черв.; 21 черв.; 22 черв.; 23 черв.

Очерки географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского и др. – Петроград, 1916. – Т. 2. – С. 361-380.

Russische Duma und ihre Parteien / Forschungsinstitut für Osten und Orient. – Wien, 1916 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Російська Дума та її партії”).

Die Ukraine vom politisch-geographischen Standpunkt // Ukrainische Korrespondenz. – Wien, 1916. – S. 23-33 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Україна з політико-географічного погляду”).

Bemerkungen über die landeskundliche Literatur Russland // Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, 1916. – Bd. 59. – S. 615-632 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Зауваження до країнознавчої літератури Росії”).

Україна. Політика і географія. – Будапешт, 1916.

Podlachen. – Wien, 1916. – 12 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Підляшшя”).

Das Holmland. – Wien, 1916. – 12 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Холмщина”).

Ukraina. Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde. – Wien, 1916. – 416 s. – (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Україна. Край і народ. Популярне країнознавство”).

[Те саме англійською мовою: New York: Ukraina Alliance of Amerika, 1918. – 369 s.].

[Те саме французькою мовою: Berne: Imprimerie R. Suter et Cie, 1919. – 206 s. – Без підп.].

Bessarabien // Ukrainisches Korrespondenzblatt. – Wien, 1916. – № 19-20. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Бессарабія”).

[Те саме українською мовою: Бессарабія // Воля. – Відень, 1920. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 121-124].

Die Verbreitung der Ukrainer // Kartographische und schulgeographische Zeitschrift. – Wien, 1916. – H. 10. – 8 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Розселення українців”).

Das Schwarze Meer // Berichte. Forschungsinstitut für den Osten und Orient. – Wien, 1916. – N1 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Чорне море”).

Zur Landes – und Volkskunde der Ukraine // Osteuropäische Zukunft. – München, 1916. – N 21, 22; 1917. – N 1 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “До країно- і народознавства України”).

Zur politischen Geographie der Ukraine. – Wien, 1916 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “До політичної географії України”).

1917

Україна — наш рідний край. – Львів: Накл. Заг. Укр. Культ. Ради, 1917. – 144 с.

[2-е видання: Україна — наш рідний край: Коротка географія. – Львів: Накл. фонду “Учітеся, брати мої”, 1921. – 128 с.].

[Передрук у книзі: Рудницький С. Політична географія України / Упор. та вступ. стаття П. Штойка. – Львів, 1998. – С. 22-130].

[Передрук в журналі: Освітнянин. – Тернопіль, 1995. – №№ 5-6, 8-12; 1996. – №№ 1-3, 5-6].

Війна та наука. Кривавого року // Віденський ілюстрований альманах на 1917 / Зладив Ярослав Веселовський. – Відень, 1917.

Якої нам треба самостійної України? / Під ред. М. Залізняка. – Київ; Львів: Накл. вид-ва “Політична бібліотека”, 1917. – 49 с.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 88-92].

Чорне море: Доповідь // Berichte. Forschungsinstitut für Osten und Orient. – Wien, 1917.

Російська Дума: Доповідь // Berichte. Forschungsinstitut für Osten und Orient. – Wien, 1917.

Volkerverteilung in West-Rusland // Österreichische Monats-Schrift für die Orient. – Wien, 1917. – Bd. 43 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Національний склад населення Західної Росії”).

Erörterung (betreffend) O. Halecki. Warum ging Polen unter // Berichte. Forschungsinstitut. – Wien, 1917 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Обговорення щодо О. Halecki. Чому занепала Польща”).

Über einige Probleme der Geographie Osteuropas // Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, 1917 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Про деякі проблеми географії Східної Галичини”).

1918

Улян Недзведський // Діло (Львів). – 1918. – 19 січ.

Які межі покласти Україні? // Діло (Львів). – 1918. – 3 берез.; 6 берез.; 8 берез.

До справи границь між Україною і Московщиною // Діло (Львів). – 1918. – 10 лип.

Die Länder Osteuropa // Kartographische und schulgeographische Zeitschrift. – Wien, 1918. – Jg. VII. – H. 5. – S. 33-41 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Країни Східної Європи”).

1919

Проблеми географії України // Зб. математ.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1919. – Т. 18-19. – С. 1-90.

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів:

Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Карпати // Сніп: Читанка. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 80-81.

Початкова географія для народних шкіл. – Київ; Львів; Відень: Вернигора, 1919. – 191 с. – (Шкільна секція. – Ч. 21).

Українська земля (Її межі і кількість населення): Літ. зб. – Львів, 1919. – С. 174-184. – Підп.: С. Р.

Die Podolische Platte in Galizien. Festschrift v. Albrecht Penk. – Stuttgart: Engelhorn, 1919. – (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Подільське плато в Галичині. Ювілейна стаття Альбрехта Пенка”).

1920

Чому це так? // Воля (Відень). – 1920. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 54-62.

До основ українського націоналізму // Воля (Відень). – 1920. – Т. 2. – Ч. 5. – С. 206-208; Ч. 6. – С. 238-241; Ч. 7-8. – С. 295-298; Ч. 9. – С. 354-359; Ч. 10. – С. 395-400; Т. 3. – Ч. 2. – С. 59-63; Ч. 4. – С. 123-126; Ч. 5. – С. 205-210; Ч. 9. – С. 340-343; Т. 4. – Ч. 7-8. – С. 339-342; Ч. 12. – С. 590-594; 1921. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 80-86; Ч. 3. – С. 106-112.

[2-е видання: Відень; Прага: Адрія; Український скиталець, 1923. – 162 с.].

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 271-348].

[Передрук розділів VIII (“Мова й культура”) і IX (“Декілька слів на кінець”) у скороченому варіанті під назвою “Рідна мова і збереження та розвиток національної культури” в журналі: Народна творчість та етнографія. – К., 1997. – № 5-6. – С. 68-75].

Дотеперішні територіальні втрати України // Воля (Відень). – 1920. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 261-262. – Підп.: С. Р.

Відповідь на лист др. С. Шелухіна // Воля (Відень). – 1920. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 17-20.

Ostgalizien als unabhängiger neutraler Freistaat. – Wien, 1920. – 12 s. – (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Східна Галичина як незалежна нейтральна республіка”). [А також французькою та англійською мовами]. – Без підп.

Das ostgalizische Problem. – Wien, 1920. – 16 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Східногалицька проблема”). [А також французькою та англійською мовами].

Ostgalizien ein selbständiger Freistaat. Herausgegeben vom Ostgalizischen Nationalrat. – Wien, 1920. – 54 s. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Східногалицька самостійна республіка”). [А також французькою та англійською мовами]. – Без підп.

Ukraina und die Grossmächte. – Wien, 1920. (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Україна і великі держави”).

1921

Огляд території України / Франко П. – Відень: Накл. тов. “Франко син і спілка”, 1921. – 34 с. (Пластовий книгозбір. – Ч. 3).

В шістдесяті роковини смерті Кобзаря: Святочна промова на вечірці, улаштованій у Відні дня 11-го марта 1921 року // Український прапор (Відень). – 1921. – 19 берез.

Румунія й справа Галицької державности // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 30 (30 лип.). – Без підп.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 402-405].

Польсько-чеське зближення і галицька справа // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 31 (6 серп.). – Без підп.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 394-398].

Галичина й Соборна Україна // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 32 (13 серп.). – Підп.: С. Р.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 349-411].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Югославія й справа Галицької державности // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 33 (20 серп.). – Без підп.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 405-408].

Балтійські республіки й Польща та гал[ицька] справа // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 34 (27 серп.). – Без підп.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 398-401].

Економічні основи галицької державности // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 36 (10 верес.). – Без підп.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 384-394].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів:

Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Кінцеве слово на тему: "Галичина та Соборна Україна" // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 39 (1 жовт.).

Значіння Галичини для європейської лучби // Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 40 (8 жовт.). – Без підп.

Географічне становище Галичини і її політична доля // Український прапор (Відень). – 1921. – 1 лист.

Нафта Східної Галичини // Український прапор (Відень). – 1921. – 3 груд.; 10 груд.; 17 груд.; 24 груд.; 31 груд. – Без підп.

[Окреме видання: Відень: Український прапор, 1922. – 44 с. – Підп.: С. Р.]

Галичина й нові держави Європи // Документи українського мучеництва під Польщею. – Львів; Відень: Український прапор, 1921. – С. 3-33. – Підп.: С. Р.

Із змісту:

Чехія і справа галицької державности. – С. 3-11.

Югославія і справа галицької державности. – С. 11-18.

Румунія і справа галицької державности. – С. 18-24.

Балтійські республіки і справа галицької державности. – С. 24-30.

Статистичний огляд України. Стан суцільної етнографічної території України при початку світової війни // Документи українського мучеництва під Польщею. – Львів; Відень: Український прапор, 1921. – С. 18-21. – Без підп.; А також: Український прапор (Відень). – 1921. – Ч. 30.

Політико-географічне й економічно-географічне значіння Східної Галичини для розв'язання проблемів Сх[ідної] Європи // Документи українського мучеництва під Польщею. – Львів; Відень: Український прапор, 1921. – С. 27-37. – Без підп.; А також: Український прапор (Відень). – 1922. – 14 січ. – Без підп.; А також: Нехай живе Незалежна Галицька Держава! 36. статей. – Відень: Накладом "Українського Прапора", 1922. – С. 27-37. – Без підп.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 373-378].

Політико-географічні аналогії між Галичиною і Швейцарією // Документи українського мучеництва під Польщею. – Львів; Відень: Український прапор, 1921. – С. 38-42. – Без підп.; А також: Український прапор (Відень). – 1922. – 14 січ. – Без підп.; А також: Нехай живе Незалежна Галицька Держава! 36. статей. – Відень: Накладом "Українського Прапора", 1922. – С. 38-42. – Без підп.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 409-411].

Східно-європейська проблема. Відповідь п. Таке Йонеску // Документи українського мучеництва під Польщею. – Львів; Відень: Український прапор, 1921. – С. 42-52. – Без підп.; А також: Нехай живе Незалежна Галицька Держава! 36. статей. – Відень: Накладом "Українського Прапора", 1922. – С. 42-52. – Без підп.

Національна статистика в Східній Галичині // Документи українського мучеництва під Польщею. – Львів; Відень: Український прапор, 1921. – С. 52-55. – Без підп.; А також: Нехай живе Незалежна Галицька Держава! 36. статей. – Відень: Накладом "Українського Прапора", 1922. – С. 52-55. – Без підп.

Господарські відносини Галичини // Документи українського мучеництва під Польщею. – Львів; Відень: Український прапор, 1921. – С. 55-60. – Без підп.; А також: Нехай живе Незалежна Галицька Держава! 36. статей. – Відень: Накладом "Українського Прапора", 1922. – С. 55-60. – Без підп.

Ukrainarna: landet-Ukrainas geografi, Ukrainas folket. – Stockholm: Edit. M. Ehrenpreis, A. Jensen, 1921. – 20 s. (швед.).

1922

Огляд території України. Після нових обчислень проф. С. Рудницького // Віденський альманах "Української мистецької наклади". – Відень, 1922. – Р. 2. – С. 83-110.

Про давні й нові столиці України // Український прапор (Відень). – 1922. – 7 січ.

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 362-368].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Господарські відносини Сх[ідної] Галичини // Український прапор (Відень). – 1922. – 28 січ.

1923

Огляд національної території України. – Берлін: Українське слово, 1923. – 143 с. (Бібліотека "Українського слова". – Ч. 38).

[Передрук у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 209-270].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін: Українське слово, 1923. – 288 с.

[2-е видання під заголовком "Політична географія" / 3 передмовою Л. Биковського. – Одеса: Український Чорноморський інститут, 1943. – 105 с.]

[Передрук під первісним заголовком у книзі: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? /

Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 93-208].

[Передрук під первісним заголовком у книзі: Рудницький С. Політична географія України / Упор. та вступ. стаття П. Штойка. – Львів, 1998. – С. 131-255].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Основи землезнання України. – Прага, 1923. – Кн. I.: Фізична географія України. – 200 с.; Кн. II: Антропогеографія України. – 326 с.

Něco o zeměťresení // Tribuna (Praha). – 1923. – 26 září. – S. 1-2. – (чесь.; назва в перекладі на укр. мову: “Дещо про землетрус”).

50 let ukrajinské Ševcůnkovy společnosti // Tribuna (Praha). – 1923. – 21 listopad. – S. 3. – (чесь.; назва в перекладі на укр. мову: “50 років українському Шевченківському товариству”).

Декілька заміток до справи районізації України // Ювілейний збірник ... Ст. Дністрянського. – Прага, 1923.

[Передрук у журналі: Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2000. – Випуск 2. – С. 43-49].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

1924

Основи землезнання України. Кн. I: Фізична географія України. – Львів: НТШ, Українське Педагогічне Товариство, 1924. – 139 с.

Географічні етюди. Читанка з початкової географії / За ред. А. М. Покровського, В. І. Ястремського, Л. І. Колесниченко. – Київ; [Харків]: Держ. вид-во України, 1924. – 149 с. [Статті С. Рудницького: Лівобережна низина. – С. 3-4; Донецький кряж. – С. 8-9; Карпатські гори й долини. – С. 9-12; Дніпро. – С. 41-42; Чорне море. – С. 83-85; Волинь. – С. 139-140].

Die heitige Räte der Ukraine // Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde. – Berlin, 1924. – Bd. 59. – S. 32-39 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Сьогоднішні Ради України”).

Správa o vedeckě exkursi do Podkarpatis v červenci a v srpnu roku 1923 // Sbornik československé společnosti zeměpisné. – Praha, 1924. – S. 286 (чесь.; назва в перекладі на укр. мову: “Звіт про наукову екскурсію на Підкарпаття в червні і в серпні 1923 року”).

1925

Основи морфології й геології Підкарпатської Русі й Закарпаття взагалі // Науковий збірник т-ва “Просвіта” в Ужгороді за рік 1925. – Р. 4. – Ч. 1. – С. 17-116; 1927. – Р. 5. – Ч. 2. С. 63-124.

Історія землезнання України. Ч. 1: Старі віки. – Київ; Прага, 1925. – 126 с. (Наукова бібліотека “Дзвону”).

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Stručna, předběžna správa o geologických a morfologických vyzkumech na Podkarpatské Rusi v červenci 1924 // Vestník Statního geologického ústavu ČSR. – Praha, 1925. – Roč. 2. – S. 45-50 (чесь.; назва в перекладі на укр. мову: “Спеціальний попередній звіт про геологічні та морфологічні дослідження на Підкарпатській Русі в червні 1924 р.”).

1926

Основи землезнання України. Кн. II: Антропогеографія України. – Ужгород, 1926. – 204 с. (Літографоване видання Українського вільного ун-ту у Празі).

Проблеми геології й морфології Підкарпатської Русі (Закарпаття) // Sbornik I sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze, 1924. – Praha, 1926. – S. 133-136.

Природні області України // Sbornik I sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze, 1924. – Praha, 1926. – S. 398-401.

Морфологічні краї Східної Європи // Sbornik zeměpisných prací venovaných prof. V. Švamberovi. – Praha, 1925. – S. 90-99.

[Те саме чеською мовою // Sbornik československé společnosti zeměpisné. – Praha, 1926. – Sv. 32. – S. 81-90].

1927

Завдання географічної науки на українських землях // Червоний шлях. – Х., 1927. – № 3. – С. 102-112.

[Передрук у: Бюлетень Харків. Наук. Тов-ва. – Харків, 1927. – № 1].

Землезнання як самостійна природнича наука // Вісник природознавства. – Харків, 1927. – № 1. – С. 12-23.

Географічна експедиція на Дніпро // Вісник природознавства. – Харків, 1927. – № 2. – С. 115. (Наукова хроніка). – Підп.: С. Р.

Брікнер Едвард: [Посмертна згадка] // Вісник природознавства. – Харків, 1927. – № 2. – С. 121. – Підп.: С. Р.

Досягнення географії України в десятиріччя Жовтневої революції // Вісник природознавства. – Харків, 1927. – № 5-6. – С. 273-277.

Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – Х., 1927. – Кн. 13-14. – С. 345-356.

[Передрук у збірнику: Академік Степан Рудницький — основоположник української географічної науки: Збірник наукових праць. – Львів, 1994. – С. 104-120].

[Передрук у журналі: Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Випуск 8. – С. 45-51].

[Передрук у книзі: Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / За ред. О. І. Шаблія. – Львів:

Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 106-117].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

Оборона краю і навчання географії // *Культура і побут* (Харків). – 1927. – № 32. – С. 1.

Перспективи Українського Географічного Інституту // *Культура і побут* (Харків). – 1927. – № 34. – С. 2-3.

Повені в Карпатах // *Культура і побут* (Харків). – 1927. – № 38. – С. 7-8.

В справі впорядкування пам'ятника Шевченкові // *Культура і побут* (Харків). – 1927. – № 39.

1928

Радянська туристика // *Краєзнавство*. – Харків, 1928. – № 2-3. – С. 8-13.

Вигаслі вулкани Українського Закарпаття // *Вісник природознавства*. – Харків, 1928. – № 1. – С. 7-18; № 2. – С. 76-92.

Географічне положення Західньої України // *Комуніст* (Харків). – 1928. – № 62. – С. 7.

Завдання Українського географічного інституту й його видавництв // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії*. – 1927-1928. – Р. 1 – Вип. 1. – Харків, 1928. – С. 3-33.

[Передрук у книзі: Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Ред.-видав. відділ ЛДУ, 1993. – С. 193-218].

[Передрук у книзі: Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 118-150].

[Підготовлено до опублікування в книзі: Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007].

З українського географічного інституту // *Культура і побут* (Харків). – 1928. – № 4.

1930

Плова. Кілька сторінок з затраченого дневника [Мандрівка по Верховині] // *Західня Україна*. – Харків, 1930. – № 6. – С. 32-36.

“Біда в Коломиї” // *Західня Україна*. – Харків, 1930. – № 6. – С. 36-37.

Проти погромів на Західній Україні // *Західня Україна*. – Харків, 1930. – № 10. – С. 23-26.

Повідь на Підкарпатті. За львівськими газетами // *Західня Україна*. – Харків, 1930. – № 10. – С. 37.

Наукова екскурсія Українського науково-дослідного інституту географії та картографії на Донецький крає 19-26 червня 1928 р. // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії*. – 1928-1929. – Р. II. – Вип. 2. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 235-239.

Дещо про Україну (Після д-ра С. Рудницького) // *Господарсько-кооперативний часопис* (Львів). – 1930. – Р. 10. – Ч. 39. – 28 верес.; Ч. 41. – 12 жовт.; Ч. 43. – 26 жовт.; Ч. 44. – 2 лист.; Ч. 45. – 9 лист.; Ч. 46. – 16 лист.; Ч. 48. – 30 лист.; Ч. 49. – 7 груд.; Ч. 50. – 14 груд.; Ч. 51. – 14 груд.; Ч. 52. – 28 груд. – Без підп.

Декілька слів у справі географічної топономастики і транскрипції чужомовних географічних назв на українських мапах. Дискусійна // *Вісник Інституту української наукової мови*. – К., 1930. – Вип. 2. – С. 28-33.

1931

Personalia. Пам'яті академіка П. А. Тутковського // *Вісник природознавства*. – Харків, 1931. – № 1-2. – [Промова С. Рудницького в честь пам'яті П. Тутковського 2 грудня 1930 р.].

Beiträge zur Morphologie des Dnieprgebietes in der Ukraina // *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1931. – Н. 5-6. S. 161-175 (нім.; назва в перекладі на укр. мову: “Публікації з морфології Придніпров'я в Україні”).

1932

Тераси й долинові ступені порожистої ділянки Дніпра // *Журнал геолого-географічного циклу*. – К.: ВУАН, 1932. – № 1-2. – С. 117-119.

(1958) 1961

Початкова географія України / Доп., ред. й оформл. Б. Романенчука. – 3-є вид., поправл. і пошир. – Філадельфія: Вид. “Київ”, 1958. – 216 с. – Без автора.

[4-е видання під тією ж назвою: Філадельфія: Вид. “Київ”, 1961. – 190 с. – Без автора].

1985

Початкова географія України / Шкільна Рада. Український конгресовий комітет Америки. – Нью-Йорк; Філадельфія: Вид. Шкільної Ради, 1985. – 128 с.

1987, 1991

[Листи] // Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкування, вступна стаття та примітки М. Мушинки. – Пряшів, 1987. – 91 с. [На правах рукопису]; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій; Альбертський ун-т, 1991. – 110 с.

1994

Чому ми хочемо самостійної України? / Упорядкування, передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.

Із змісту:

Чому ми хочемо самостійної України? – С. 35-92;

Українська справа зі становища політичної географії. – С. 93-208;

Огляд національної території України. – С. 209-270;

До основ українського націоналізму. – С. 271-348;

Галичина та Соборна Україна. – С. 349-411.

[Листи С. Рудницького до І. Крип'якевича] // Академік Степан Рудницький — основоположник української географічної науки: Збірник наукових праць. — Львів, 1994. — С. 120-128.

1998

Політична географія України / Упорядкування та вступна стаття П. Штойка. — Львів, 1998. — 280 с.

Із змісту:

Україна наш рідний край. — С. 22-130;

Українська справа зі становища політичної географії. — С. 131-255.

2003

[Звернення С. Рудницького до Укрголовнауки щодо створення Українського географічного інституту] // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького: Монографія. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. — С. 236-243.

2006

Листування Степана Рудницького / Упорядкування, вступна стаття, примітки П. Штойка. — Львів: НТШ, 2006. — 435 с. — (Українознавча бібліотека НТШ. Число 19).

Із змісту:

Розділ І. Листи Степана Рудницького. — С. 43-238.

2007

Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. — (Постаті українського землезнання). — 408 с.

Із змісту:

Нинішня географія. — С. 59-106;

Завдання Українського Інституту географії і картографії й його видавництв. — С. 107-151;

Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання. — С. 152-168;

Проблеми географії України. — С. 169-256;

Декілька заміток у справі районізації України. — С. 257-271;

Націоналізм та українська територія. — С. 272-280;

Українська справа зі становлення політичної географії. — С. 281-346;

Історична традиція і політичні змагання українського народу. — С. 347-353

Економічні основи галицької державності. — С. 354-365;

Галичина та соборна Україна. — С. 366-372;

Про давні й нові столиці України. — С. 372-379.

КАРТИ І КАРТОСХЕМИ, ЯКІ РОЗРОБЛЯВ С. РУДНИЦЬКИЙ

Складено на основі джерела: Штойко П. Степан Рудницький (1877–1937): Життєписно-бібліографічний нарис. — Львів: НТШ у Львові, 1997. — (Визначні діячі НТШ, № 2). — С. 173-175.

Мара planiglobów. — М-б 1:30 000 000. — Wien, 1906. — (пол., назва в перекладі на укр. мову: “Карта півкуль”.)

Стінна карта півкуль західної і східної для руских шкіл. — Наклад Ед. Гельцля у Відни. — [б. р.].

Ethnographische Übersichtskarte [der] Ukraina. — М-б 1:7 500 000. — Wien: Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges. m. b. H., 1915. — (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Етнографічна оглядова карта України”). [Додаток до книги: “Ukraina und die Ukrainer”. Видавалася і перевидавалася разом з книгою у 1914 і 1915 рр. багатьма мовами. Українською мовою під назвою “Оглядова карта українських земель” з’явилася у 1917 і 1921 рр. в книзі “Україна — наш рідний край”].

Physische Übersichtskarte der Ukraina und der angrenzenden Länder. — М-б 1:5 000 000. — (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Фізична оглядова карта України і прикордонних держав”). [Додаток до книги: “Ukraina. Land und Volk”, 1916].

Geologische Übersichtskarte der Ukraina — М-б 1:10 000 000. — (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Геологічна оглядова карта України”). [Додаток до книги: “Ukraina. Land und Volk”, 1916].

Tektonisch morphologische Übersichtskarte der Ukraina. — М-б 1:10 000 000. — (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Тектоніко-морфологічна оглядова карта України”). [Додаток до книги: “Ukraina. Land und Volk”, 1916].

Klimatische Übersichtskarte der Ukraina. — М-б 1:10 000 000. — (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Кліматична оглядова карта України”). [Додаток до книги: “Ukraina. Land und Volk”, 1916].

Pflanzengeographische Übersichtskarte der Ukraina. — М-б 1:10 000 000. — (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Рослинно-географічна оглядова карта України”). [Додаток до книги: “Ukraina. Land und Volk”, 1916].

Ethnographische Übersichtskarte von Osteuropa. — М-б 1:10 000 000. — (нім., назва в перекладі на укр.

- мову: "Етнографічна оглядова карта Східної Європи"). [Додаток до книги: "Ukraina. Land und Volk", 1916]. [Всі попередні шість карт друкувалися у: Wien: Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges. m. b. H., 1916.].
- Стінна фізична карта України. – М-б 1:1 000 000 (3 п'ятьма побічними картами у м-бі 1:5 000 000). – Відень: Накл. НТШ, Фрейтаг і Берндт, 1918.
- Skizze der Hauptländer von Osteuropa. – Kartographische Zeitschrift. – Wien, 1918. – Jg. VII. – H. 2.
- Territoires de la Pologne sous la domination et l'occupation Austro-Allemande. – 1:7 500 000. – Edition de l'Agence Polonaise à Lausanne, [Carte Postale]. – [б. р.]. – (фран., назва в перекладі на укр. мову: "Території Польщі під австро-німецьким пануванням і окупацією").
- Carte de l'Ukraine. – 1:5 000 000. – Berne: Institut géographique de Kummerly & Frey, 1919. – (фран., назва в перекладі на укр. мову: "Карта України"). [Додаток до книги: "L'Ukraine"].
- Стінна фізична карта Європи. – М-б 1:3 000 000. – Відень: Накл. Вернигора, Фрейтаг і Берндт, [1920].
- Стінна фізична карта Азії. – М-б 1:10 000 000. – [Відень: Накл. Вернигора, Фрейтаг і Берндт, 1920].
- Стінна фізична карта Африки. – М-б 1:10 000 000. – Відень: Накл. Вернигора, Фрейтаг і Берндт, 1920.
- Стінна фізична карта Північної Америки. – М-б 1:10 000 000. Відень: Накл. Вернигора, Фрейтаг і Берндт, 1920.
- Стінна фізична карта Південної Америки. – М-б 1:10 000 000. – Відень: Накл. Вернигора, Фрейтаг і Берндт, 1920.
- Стінна фізична карта Австралії і Океанії. – М-б 1:40 000 000. – Відень: Накл. Вернигора, Фрейтаг і Берндт, 1920.
- Україна у своїх етнографічних межах [з Г. Гасенком]. – Київ; Відень: Druck: Christoph Reisser's Söhne, 1920.
- Українці в світі. – М-б 1:75 000 000. – 2-е вид. – Відень: Вид-во "По світу", 1920.
- Стінна фізична карта півкуль. – М-б 1:40 000 000. – Відень: Накл. Вернигора, Фрейтаг і Берндт, 1920.
- Карта України. Оглядова карта українських земель, після карти проф. С. Рудницького [дотично ж сумежних територій: білоруської, польської і чехословацької після карти Л. Нідерле]. – М-б 1:7 500 000. – Львів: Вид-во "Вперед". – [б. р.].
- Карта слов'янщини // Дорошенко Д. Слов'янський світ. – Берлін, 1922. – Т. 3. (Основа на Нідерле, з поправками, особливо на Кубані).
- Map of national wealth of Eastern Galicia. – М-б 1:1 000 000. – Wien, 1922. – (англ., назва в перекладі на укр. мову: "Карта національного багатства Східної Галичини").
- Western Ukraine. – М-б 1:3 000 000. // Galizien und Lodomeria. – Wien, 1922. – (англ., назва в перекладі на укр. мову: "Західна Україна").
- Оглядова орографічна мапа Закарпаття. – М-б 1:1 132 000 // Науковий збірник т-ва "Просвіта" в Ужгороді за рік 1925. – Р. 4. – Ч. 1. – С. 17-116. – Друк. оо. Василіян в Ужгороді.
- Схематична тектонічно-морфологічна карта Східної Європи. – М-б 1:9 000 000 // Sbornik zemepisnych prace venovanych prof. V. Svamberovi. – Praha, 1926. – S. 81-90.
- Стінна фізична карта У.С.Р.Р. та сусідніх земель. – М-б 1:1 500 000. (3 картами-вставками у м-бі 1:7 500 000: тектонічно-морфологічною, геологічною, ґрунтовою, кліматичною, рослинно-географічною). – Москва, 1929.
- Політична карта У.С.Р.Р. і сусідніх земель [зі Т. Скрипником]. – М-б 1:5 000 000. // Географічний атлас під ред. Ю. М. Шокальського. – Х.: Наочні приладдя, 1929.
- Фізична мапа У.С.Р.Р. – М-б 1:1 000 000. – К., 1932.

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ПРО СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

У даній бібліографії зібрані за роками праці й публікації, в яких існують спогади чи згадки про С. Рудницького, даються довідково-енциклопедичні дані про нього, досліджуються життєвий шлях і наукова спадщина вченого, а також міститься інформація про заходи, присвячені його імені. Бібліографія складена І. Дітчуком на основі опрацювання матеріалів про вченого, виданих у різний час Г. Колодієм, М. Мушинкою, О. Шаблієм, П. Штойком, і за активної участі трьох останніх дослідників та І. Ровенчака.

1895

Грушевський М. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895. – Т. 1.

1904

Франко І. Южнорусская литература // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 156.

1910

Грушевський М. С. Рудницький, проф. Львівського університету. Коротка географія України (Популярна бібліотека "Лан", № 5-7). – К., 1910. – 152 с. // Літературно-науковий вісник. – Львів; Київ, 1910. – Т. 52. – С. 195.

1916

Геринович В. Ст. Рудницький. Географія України // Вісник Союзу визволення України. – Відень, 1916. – Т. 83-84. – С. 197-198. [Рецензія на книгу С. Рудницького "Ukraina. Land und Volk". – Wien, 1916. – 416 s.].

1924

Полянський Ю. Проф. д-р Ст. Рудницький. Основи землезнання України. Кн. 1. Фізична географія України. – Львів: Накл. Укр. педагог. товариства, 1924 // Літературно-науковий вісник. – Львів; Київ, 1924. – Т. 85. – С. 87.

1927

Максименко Ф. Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. – К., 1927. – № 3.

1928

Висуга В. Рудницький Степан. Проф. Основи землезнання України. I книга: Фізична географія України. – Львів, 1924; II книга: Антропогеографія України. – Ужгород, 1926 // Sborník československé společnosti zeměpisné... – Praha, 1928. – Sv. 34. – S. 119.

Наука и научные работники СССР: Сборник. – Москва, 1928.

1929

Синявський А. С. Професор д-р Степан Рудницький (До обговорення кандидатур, запропонованих на академіків ВУАН) // Пролетарська правда (Київ). – 1929. – № 105. – 11 трав. – С. 2.

[Характеристика наукової творчості С. Л. Рудницького] // Вісті ВУАН. – К., 1929. – № 5/6.

1930

Наукові установи та організації УСРР: Збірник. – Х., 1930.

1932

Зленко П. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. – 1932.

[Проф. Ст. Рудницький надалі в Харкові] // Діло (Львів). – 1932. – Ч. 91. – С. 5.

Masarykův slovník naučný. – Praha, 1932. – 6. – S. 269.

1933

Степанів О. Мої wspomini із шкільних літ // Рідна школа (Львів). – 1933. – 1 лип. – С. 217–218.

Арештування галичан у СРСР // Наш прапор (Львів). – 1933. – 5 лист.

1934

Мірний І. Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова. 1923-1933 (історія інституту). – Прага, 1934.

1935

Рудницький Степан // Українська Загальна Енциклопедія / Під голов. ред. І. Раковського. – Т. 2: 3–Р. – Львів; Станіславів; Коломия: Видання кооперативи "Рідна школа", б. р. – С. 1295.

1937

Русова С. Мої wspomini. – Львів: Видавнича кооператива "Хортиця", 1937.

[Перевидання: К.: Україна-Віта, 1996. – С. 191].

1938

Левицький Д. З дипломатичних wspomini // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 70-78.

1939

Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky. – Praha, 1939. – 5/2. – S. 812.

1942

Доля проф. Степана Рудницького // Львівські вісті (Львів). – 1942. – 27 лют.

Наріжний С. Українська еміграція (культурна праця української еміграції між двома світовими війнами). – Ч. 1. – Прага, 1942. – С. 367.

П-ко В. За що кували? Трагедія акад. проф. Степана Рудницького // Краківські вісті (Краків). – 1942. – Ч. 32. – 18 лют. [Передрук з "Дніпропетровської газети" за 13 груд. 1941 р.].

Федів І. 20 літ тому (wпoмин і дійсність) // Краківські вісті (Краків). – 1942. – Ч. 64. – 28 лип.

1943

Биковський Л. Пам'яті Степана Рудницького // Краківські вісті (Краків). – 1943. – № 111 – 27 трав.

Биковський Л. Степан Рудницький: Біо-бібліографічні матеріали // Передмова до кн.: Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. – 2-ге вид. з передмовою Л. Биковського. – Одеса [Варшава], 1943. (Укр. Чорномор. Ін-т. Ч. 18).

Бірчак В. Професор Степан Рудницький // Краківські вісті (Краків). – 1943. – Ч. 162-163.

1944

Підгайний С. Академік Степан Рудницький // Український вісник (Берлін). – 1944. – №26 (152). – 11 лист.

1947

Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спомини 1933–34. – Новий Ульм: Прометей, 1947. – С. 60-62. (Академік Степан Рудницький).

[Перевидання: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933-1941 рр. – Тернопіль, 1999. – С. 67-69. (Академік Степан Рудницький)].

[Передрук у книзі: Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. В 3-х т. – Т. 3. – К.: Сфера, 1999. – С. 364].

1956

Биковський Л. Пам'яті Степана Рудницького // Сучасне життя. – 1956. – Ч. 1. – С. 25-29; Ч. 2. – С. 26-30.

1959

Дольницький М. Проф. С. Рудницький — вчений і педагог // Гомін України (Торонто). – 1959. – 28 лют.

1962

Дольницький М. Український учений-географ, професор, д-р Степан Рудницький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка: Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 333-346.

[Передрук у книзі: Доктор географії Мирон Дольницький / За ред. О. Шаблія. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 125-138].

1965

Онацький Є. Рудницький Степан // Українська Мала Енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1965. – Кн.13. – С. 1635-1636.

1973

Кубійович В. Рудницький Степан // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Вид-во “Молоде життя”, 1973. – Т. 7. – С. 2631-2632.

[Перевидання в Україні: Львів: НТШ, 1998].

1978

Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. – Філадельфія, 1978. – Т. 1. – С. 204.

1984

Кубійович В. Мої приятелі, співробітники, колеги: // Сучасність. – Мюнхен, 1984. – Ч.1-2. – Січ.-лют. – С. 129-135.

1985

Кубійович В. Мені 85. – Париж; Мюнхен: Молоде життя, 1985. – С. 51, 59-60, 208.

1987

Мушинка М. Забутий корифей української географії. До 110-річчя з дня народження Степана Рудницького // Український православний календар на 1988 рік. – Савт-Бавнд-Брук, 1987. – С. 127-129.

Мушинка М. Степан Рудницький. 1877–1938 // Український календар на 1988 р. – Варшава, 1987. – С. 101-105.

Мушинка М. Вступна стаття до книги: Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських / Упорядкування, вступна стаття та примітки М. Мушинки. – Пряшів (Словаччина), 1987. – 91 с. [На правах рукопису].

1988

Колодій Г. Степан Рудницький – творець політичної географії України. – Нью-Йорк, 1988. [На правах рукопису. Доповідь на конференції].

1989

Мушинка М. Академік Степан Рудницький // Закарпатська правда (Ужгород). – 1989. – № 89. – 16 квіт. – С. 4.

Мушинка М. Найбільший географ України Степан Рудницький реабілітований // Нова думка. – Вуковар (Югославія), 1989. – С. 37-38, 41.

Цыганкова Е. Г. Степан Львович Рудницкий (1877–1938) // Очерки истории естествознания и техники. – Москва, 1989. – Вып. 37. – С. 110-112.

Чирков Ю. Соловки // Советская культура (Москва) – 1989. – 4 марта.

[Передрук у книзі: Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. В 3-х т. – Т. 2. – К.: Сфера, 1998. – С. 269-274].

Чирков Ю. Соловецкая библиотека и ее читатели // Наука и жизнь. – Москва, 1989. – №3. – С. 40-41.

1990

Мушинка М. І. Степан Рудницький — основоположник української наукової географії // Тези доп. і повідом. 1-ї Терноп. обл. іст.-краєзнав. конф. Ч.ІІІ: Краєзнавство. – Тернопіль, 1990. – С. 8-10.

Головин Р. Істина в опалі // Радянська освіта (Київ). – 1990. – 30 лист.

Життя Надії Суровцевої, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Україна. Наука і культура: Щорічник. – Вип. 24. – К., 1990. – С. 519.

Зінько І. Україна на політичній карті Європи (За книгою д-ра С. Рудницького “Українська справа зі становища політичної географії”) // Поступ (Львів). – 1990. – № 5 (22).

1991

Мушинка М. Вступ. Степан Рудницький – перший синтетик географії України // Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкування, вступна стаття та примітки М. Мушинки. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій; Альбертський ун-т, 1991. – С. 5-31.

Мушинка М. Розстріляний. Встановлено дату смерті Степана Рудницького // Молодь України (Київ). – 1991. – 22 лист.

Демедюк М. С., Ровенчак І. І., Штойко П. І. Степан Рудницький — основоположник географії України // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. — Львів: Каменяр, 1991. — С. 186-202.

[Перевидання: Львів: Львів. істор.-просвіт. орг-ція “Меморіал”, 1992. — С. 373-389.]

Ровенчак І. І. Степан Рудницький // Каменяр (Львів). — 1991. — №7. — 8 бер. — С. 2-3.

Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.: Рідний край, 1991. — С. 121-129.

Чирков Ю. И. А было все так...: Моим товарищам посвящается. — Москва: Политиздат, 1991. — С. 31, 85, 118.

1992

Мушинка М. Свою місію я виконав // Сучасність. — Київ; Ньюарк, 1992. — № 3. — С. 99-103.

Ровенчак І. Передбачення академіка Рудницького, зачинателя української політичної географії // Молодь України (Київ). — 1992. — № 99. — 6 жовт. — С. 2.

Штойко П. І. Фундатор української географії // Вісник НТШ. — Львів, 1992. — Ч. 4. — С. 14-15.

Гасай Є. Доля професора Степана Рудницького // Тернопіль вечірній (Тернопіль). — 1992. — 3 жовт.

1993

Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів; Мюнхен: Ред.-вид. відділ ЛДУ, 1993. — 223 с.

Шаблій О. І., Штойко П. І. Рудницький Степан Львович // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: ... О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. — К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1993. — Т. 3: П-Я. — С. 152.

Шаблій О. І. Академік С. Л. Рудницький // Український географічний журнал. — 1993. — №1. — С. 41-46.

Шаблій О. И. Рудницкий Степан Львович (3.12.1877–3.11.1937) // Краснопольский А. В. Отечественные географы (1917—1992). Био-библиографический справочник (в 3-х томах). — Санкт-Петербург, 1993. — Т. 2. — С. 168-169.

Штойко П. Внесок академіка Степана Рудницького в українську географічну науку // Наук. зб. Українського Вільного Університету. Матер. конф. “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування” (Львів, 13-14 лют. 1992 р.). — Мюнхен; Львів, 1993. — С. 102-114.

Розсоха А. П. Фундатор географії України // Рідна школа. — К., 1993. — № 4. С. 7-8.

Розсоха А. П. С. Л. Рудницький та його внесок у розвиток історичного краєзнавства // Тези VI Всеукр. наук. конф. з історії краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 237-238.

Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. [Рудницький Степан Львович (3.12.1877–3.11.1937)]. — Кам’янець-Подільський, 1993. — С. 335-336.

1994

Академік Степан Рудницький — основоположник української географічної науки: Зб. наук. праць. — Львів, 1994. — 136 с.

Із змісту:

Шаблій О. Передмова // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 3-5.

Шаблій О. Обґрунтування академіком С. Рудницьким наукових основ географії // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 5-20.

Колодій Г. Степан Рудницький — засновник української університетської географії // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 20-29.

Мушинка М. Взаємини Степана Рудницького з Михайлом Грушевським // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 29-42.

Дністрянський М. Антропогеографічні ідеї і погляди Степана Рудницького // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 42-50.

Ровенчак І. Політико-географічні концепції академіка Степана Рудницького // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 50-57.

Зінко І. Вплив праць академіка Степана Рудницького на розвиток геополітики // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 57-64.

Шаблій О., Вісьтак О. Степан Рудницький про галицьку державність // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 64-73.

Каньдя А. Академік Степан Рудницький і розвиток українського краєзнавства // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 73-84.

Демедюк М. Геоморфологічні дослідження Східних Карпат С. Рудницьким // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 85-93.

Зінко Ю. Комплексний морфологічний аналіз рельєфу Подільського регіону в дослідженнях Степана Рудницького // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 93-100.

Федірко О. Читаючи термінологічний словник академіка С. Рудницького // Академік Степан Рудницький — основоположник ... — С. 100-103.

Шаблій О. І. Передмова до книжки: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 5-34.

Шаблій О. Чому Степан Рудницький є фундатором української географічної науки? // Проблеми географії України. Матер. наук. конф. (Львів, 25–27 жовтня 1994 р.). — Львів, 1994. — С. 27-28.

Матвеева Л., Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки (3 історії Академії наук України). Степан Львович Рудницький // Україна. Наука і культура: Щорічник. – Вип. 28. – К., 1994. – С. 109-110.

Цвенгрош Г. Франкомовні праці С. Рудницького і М. Кордуби в обороні української державності // Проблеми географії України: Матер. наук. конф. (Львів, 25–27 жовтня 1994 р.). – Львів, 1994. – С. 55–57.

Nečas J. Die grenzüberschreitenden wissenschaftlichen Tätigkeiten des ukrainischen Geographen und Kartographen Stepan Rudnyckij im 20: Dissertation. – München, 1994. – 232 s.

1995

Штойко П. Харківський період життя та праці Степана Рудницького // Історія української географії і картографії: Матер. наук. конфер., присвяч. 95-річчю від дня народження проф. Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25-26 груд. 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – С. 197-198.

Ровенчак І. Михайло Грушевський та Степан Рудницький: паралелі життя, наукової та суспільно-політичної діяльності // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідом. наук. конфер. (Львів, 26-28 жовт. 1994 р.). – Львів: Світ, 1995. – С. 58-59.

Розсоха А. П. С. Л. Рудницький — визначний діяч географічної науки в Україні // Я. Ряпно і розвиток національної системи освіти України: Матер. Всеукр. наук.-прак. конфер. – К., 1995. – С. 46-47.

Заставецький Б., Заставецька О., Ткач Д. Роль С. Рудницького та В. Кубійовича в підготовці навчальних посібників з географії України // Історія української географії і картографії: Матер. наук. конфер., присвяч. 95-річчю від дня народження проф. Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25-26 груд. 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – С. 45-48.

Зінько Ю. Морфологічний аналіз рельєфу України в роботах С. Рудницького та В. Кубійовича // Історія української географії і картографії: Матер. наук. конфер., присвяч. 95-річчю від дня народження проф. Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25-26 груд. 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – С. 51-53.

Івах Я. Погляд С. Рудницького на проблеми охорони природи // Історія української географії і картографії: Матер. наук. конфер., присвяч. 95-річчю від дня народження проф. Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25-26 груд. 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – С. 188-189.

Черномаз П. Батько української географії: Степан Рудницький і наукове життя Харкова (1926–33 рр.) // Краєзнавство: Наук.-попул. журн. – К., 1995. – № 1–4. – С. 42-45.

1996

Шаблій О. Академік Степан Рудницький — основоположник української картографії // Пам'ятки України. – К., 1996. – № 2. – С. 106-109.

Розсоха А. П. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Л. Рудницького: Дисертація ... канд. пед. наук. – Київ, 1996. – 154 с.

Розсоха А. П. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Л. Рудницького: Автореф. дисертації ... канд. пед. наук. – Київ, 1996. – 24 с.

Воробйов В. Фундатор української географії // Харківський університет. Загальноуніверситетська газета (Харків). – 1996. – № 10. – 16 квіт.

Рибалко О. З харківських років Степана Рудницького // Пам'ятки України. – К., 1996. – № 2. – С. 110-143.

1997

Штойко П. Степан Рудницький (1877–1937): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ у Львові, 1997. – 184 с. – (Визначні діячі НТШ, № 2).

Штойко П. І. Геоморфологічний аналіз басейну Дністра у працях Степана Рудницького // Українська геоморфологія: Стан і перспективи: Матер. наук.-прак. конфер. (Львів, 25-26 лист. 1997 р.). – Львів, 1997. – С. 305-307.

Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. В 2-х т. – Т. 1. – К.: Сфера, 1997. – С. 44, 190.

Хараш Б. Степан Рудницький: До основ українського націоналізму // Визвольний шлях. – Лондон; Київ, 1997. – № 9. – С. 1115-1127.

1998

Штойко П. Передмова до книжки: Рудницький С. Політична географія України / Упор. та вступ. стаття П. Штойка. – Львів, 1998. – С. 5-21.

Розсоха А. П. Дидактичні погляди С. Л. Рудницького. Навчальний посібник. – Переяслав-Хмельницький, 1998. – 50 с.

Матвеева Л. Остання сповідь патріота // Віче. – К., 1998. – № 1. – С. 141-148.

Обушний М. Теорія нації у науковій спадщині С. Рудницького // Визвольний шлях. – Лондон; Київ, 1998. – № 6. – С. 707-711.

Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. В 3-х т. – Т. 2. – К.: Сфера, 1998. – С. 72, 227, 254, 255, 261, 270, 271, 272.

1999

Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. В 3-х т. – Т. 3. – К.: Сфера, 1999. – С. 250, 292, 364, 365.

2000

Штойко П. І. З історії Українського науково-дослідного інституту географії та картографії // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2000. – Випуск 3. – С. 246-257.

Штойко П. І. Українсько-німецька співпраця в географії: Наукові контакти С. Рудницького й А. Пенка //

Наука та наукознавство. – К., 2000. – № 1-2. – С. 137-142.

Дністрянський М. Праці С. Рудницького і Ю. Липи в контексті європейської політико-географічної думки // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2000. – Випуск 2. – С. 73-77.

2001

Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії і картографії // Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 405-446.

2002

Штойко П. Архівно-слідчі справи репресованих географів Українського науково-дослідного інституту географії та картографії // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2002. – Випуск 6. – С. 96-102.

Штойко П. І. Празька школа української географії // Географія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2002. – Випуск 7. – С. 226-233.

Штойко П. І. Українсько-австрійські картографічні зв'язки (за матеріалами Віденського видавництва “Freytag & Berndt”) // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 138. Географія. – Чернівці, 2002. – С. 206-210.

Штойко П. І. Географічні ідеї в “Записках Українського науково-дослідного інституту географії та картографії” // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2002. – Випуск 10. – С. 226-239.

Ровенчак І. Культургеографічні погляди та ідеї Степана Рудницького // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2002. – Випуск 6. – С. 40-42.

Гасай Є. Доля академіка Степана Рудницького // Гасай Є. Повернуті імена. – Тернопіль, 2002. – С. 85-90.

Пістун М. Д. Теоретико-методологічне значення праці С. Л. Рудницького “Нинішня географія” // Український географічний журнал. – 2002. – № 2. – С. 64-65.

Ранця І. Агрогеографічні ідеї у працях академіка С. Рудницького // Регіональне географічне краєзнавство: теорія, практика: Матер. Другого Всеукр. семінару, присвяч. 125-річчю з дня народження С. Л. Рудницького та 10-річчю заснув. кафедри геогр. України Терноп. держ. пед. ун-ту. – Тернопіль, 2002. – Ч. 1. – С. 42-47.

Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті роки // Проблеми історії України. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 319-341.

2003

Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького: Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 245 с.

Із змісту:

Сергійчук В. Українознавчі аспекти наукової діяльності Степана Рудницького та їх актуальність для сьогодення // Україна просторова... – С. 10-18.

Іщук С., Олійник Я. Академік Степан Рудницький — основоположник національної географічної науки // Україна просторова... – С. 18-24.

Піскун В. Степан Рудницький: між наукою й політикою // Україна просторова... – С. 24-32.

Оришич Т. Природно-географічний підхід в українознавчих дослідженнях С. Рудницького // Україна просторова... – С. 32-41.

Даниленко В. Про що розповідає архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького // Україна просторова... – С. 41-52.

Щербатюк О. Специфіка “українського простору” у співвіднесенні географічних і культурних координат // Україна просторова... – С. 53-70.

Ціпка А. Традиції художньо-образного “землеопису” та науковий пошук ХХ ст. (культургеографія Степана Рудницького) // Україна просторова... – С. 70-82.

Талько Т. Філософсько-культурологічні та антропологічні підвалини політичної географії Степана Рудницького // Україна просторова... – С. 88-96.

Хилько М. Питання геополітичного призначення України у працях академіка С. Рудницького // Україна просторова... – С. 97-107.

Булгаков В. Степан Рудницький — теоретик “чорноморсько-балтійського” геополітичного вектора України // Україна просторова... – С. 107-115.

Мостяєв О. Ідея східноєвропейської цивілізації у контексті геополітичної доктрини С. Рудницького // Україна просторова... – С. 115-131.

Чирков О. Втрачені землі (порівняння “національної території України”, визначеної Степаном Рудницьким на початку 1920-х років, з сучасною державною та етнічною українською територією) // Україна просторова... – С. 131-141.

Грабовська І. Концепція націоналізму Степана Рудницького у світлі теорії націоналізму Ентоні Д. Сміта // Україна просторова... – С. 153-158.

Фігурний Ю. Проблеми українського державотворення в працях Степана Рудницького // Україна просторова... – С. 158-171.

Смець Т. Компаративістський аналіз світоглядних позицій Вернадського та Рудницького // Україна просторова... – С. 171-180.

Марценюк Р. Етнічне Закарпаття в науковій та педагогічній діяльності Степана Рудницького // Україна просторова... – С. 188-194.

Таран О. Степан Рудницький і Кабінет Антропології імені Хведора Вовка при ВУАН // Україна просторова... – С. 199-206.

Шаблій О. Фундатор української національної географії академік Степан Рудницький // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2003. – Випуск 8. – С. 23-27.

Шендеровський В. Творець географічної науки в Україні: [Степан Рудницький (3.12.1877–3.11.1937)] // Нехай не гасне світ науки. – К.: Рада, 2003. – С. 264-270.

2004

Шаблій О. І. Степан Рудницький, академік // Шаблій О. І. Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 13-16.

2005

Хомра І. Наукова та організаційна діяльність Степана Рудницького у ВУАН // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2005. – Випуск 11. – С. 37-39.

Наулко В. Листи Степана Рудницького до Михайла Грушевського (початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 85.

2006

Листування Степана Рудницького / Упорядкування, вступна стаття, примітки П. Штойка. – Львів: НТШ, 2006. – 435 с. – (Українознавча бібліотека НТШ. Число 19).

Із змісту:

Штойко П. Географія в діалозі культур. Замість вступу // Листування Степана Рудницького... – С. 5-40.

Розділ II. Листи Степанові Рудницькому // Листування Степана Рудницького... – С. 239-399.

Кармазіна М. “Космополітичний” націоналіст: Реалії й сподівання Степана Рудницького // Дзеркало тижня (Київ). – 2006. – № 13. – 8 квіт. – С. 21.

Стех Я. Степан Рудницький // Пропам'ятна книга українських діячів Перемищини XIX–XX століть: Збірник есеїв. Ч. I. – Перемишль; Львів: Сполом, 2006. – С. 384-385.

2007

Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007.

Із змісту:

Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький // Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 63-71.

Прага–Харків–Соловки: Архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького / Упорядкування, передмова, коментарі: О. І. Бабак, В. М. Даниленко, Ю. В. Плекан. – К.: Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007. – 260 с.

2007-й — Рік академіка Степана Рудницького в Україні [Розділ часопису] // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2007. – Вип. 15. – С. 118-136.

Із змісту:

Ухвала Президії Вченої ради Українського географічного товариства та Ради Наукового товариства імені Шевченка в Україні “Про вшанування пам'яті академіка Степана Рудницького” // Історія української географії... – С. 118.

План всеукраїнських заходів Українського географічного товариства та Наукового товариства імені Шевченка з вшанування пам'яті академіка Степана Рудницького // Історія української географії... – С. 119-120.

Шуркала М. Повернення в Україну спадщини Степана Рудницького та його родичів – Софії і Станіслава Дністрянських // Історія української географії... – С. 121-124.

Відкриття пам'ятної таблиці академіку Степану Рудницькому в місті Тернополі на будинку № 2, що на бульварі Тараса Шевченка // Історія української географії... – С. 125-133.

Лист-звернення внучки Степана Рудницького Іванни Ослікової до учасників відкриття „Року академіка С. Рудницького в Тернопільській області” // Історія української географії... – С. 134-136.

Географ-академік Степан Рудницький (Видатні постаті Тернопілля) / Упорядник І. Дітчук. – Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 2007. – 200 с.

Із змісту:

Шаблій О. Внесок академіка Степана Рудницького в українську географічну науку // Географ-академік Степан Рудницький... – С. 8-20.

Вісьтак О., Шалій О. Обґрунтування С. Рудницьким основ національної і регіональної політичної географії та геополітики // Географ-академік Степан Рудницький... – С. 21-30.

Заставецька О. Роль академіка С. Рудницького у розвитку географічної освіти в Україні // Географ-академік Степан Рудницький... – С. 31-40.

Дітчук І. Тернопільщина в житті Степана Рудницького // Географ-академік Степан Рудницький... – С. 48-60.

Дітчук І. Повернення імені, дослідження спадщини та вшанування пам'яті академіка Степана

Рудницького на Тернопільщині: деякі роздуми на тлі новітньої історії // Географ-академік Степан Рудницький... – С. 130-149.

Розпорядження голови Тернопільської обласної державної адміністрації “Про підготовку та проведення у 2007 році Року Степна Рудницького у Тернопільській області”. Заходи з підготовки та проведення у 2007 році Року Степна Рудницького у Тернопільській області – С. 150-152.

Відкриття пам’ятної таблиці С. Рудницькому. Урочиста академія з нагоди відкриття “Року С. Рудницького в Тернопільській області”. 19 квітня 2007 року / Упорядник І. Дітчук. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – 8 с.

Сампара О. Стежками долі Степана Рудницького // Освітнянин. – Тернопіль, 2007. – № 2. – С. 10-12. [Сценарій заходу].

[Те саме в: Краєзнавство. Географія. Туризм (Київ). – 2007. – № 33 (вересень)].

Рік Степана Рудницького в Україні // Краєзнавство. Географія. Туризм (Київ). – 2007. – № 19 (трав.). – С. 10-14.

Шуркала М. З Вейпрт до Ужгорода та Тернополя. Спадщина репресованих вчених повернулася в Україну // Пороги: Інформаційний культурно-політичний двомісячник для українців у Чеській Республіці. – Прага, 2007. – Липень-серпень. – С. 14-16.

Наукова спадщина С. Рудницького і сучасність [Розділ часопису] // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2007. – Вип. 3. – С. 7-47.

Із змісту:

Немець Л., Кандиба Ю. Вплив ідей С. Рудницького на розвиток суспільно-географічної наукової думки в Харківському регіоні // Часопис соціально-економічної географії... – С. 7-9.

Шаблій О. Академік Степан Рудницький — фундатор новітньої української географії, картографії і модерної землезнавчої освіти // Часопис соціально-економічної географії... – С. 10-20.

Влах М. Степан Рудницький — фундатор української суспільно-географічної термінології // Часопис соціально-економічної географії... – С. 21-23.

Грицевич В. Наногеографічний погляд на життєвий і творчий шлях Степана Рудницького // Часопис соціально-економічної географії... – С. 24-26.

Заставецька О., Заставецька Л. Вивчення наукової спадщини академіка Степана Рудницького в шкільному курсі географії // Часопис соціально-економічної географії... – С. 26-30.

Івах Я. Співвідношення фізико- та суспільно-географічних аспектів у творчій спадщині С. Рудницького // Часопис соціально-економічної географії... – С. 30-33.

Кисельов Ю. Геополітичні погляди академіка С. Л. Рудницького в контексті сьогодення // Часопис соціально-економічної географії... – С. 33-35.

Котик Л., Ванда І., Ранця І. Сучасне звучання соціально-географічних поглядів академіка Степана Рудницького // Часопис соціально-економічної географії... – С. 36-38.

Любіцева О. Внесок С. Рудницького у розвиток геокультурних досліджень // Часопис соціально-економічної географії... – С. 39-40.

Вісьтак О. Академік Степан Рудницький та його школа про географічне положення України // Часопис соціально-економічної географії... – С. 41-47.

Академік Степан Рудницький — фундатор новітньої національної географії, організатор географічної освіти України [Розділ збірника] // Історія української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – С. 9-37.

Із змісту:

Івах Я. Дороговкази в майбутнє академіка С. Рудницького // Історія української географії та картографії... – С. 10-12.

Костриця М. Науково-краєзнавча діяльність С. Л. Рудницького у Харкові // Історія української географії та картографії... – С. 12-17.

Грицевич В. Степан Рудницький у світлі наногеографії: Геопросторові кола життєвого і творчого шляху // Історія української географії та картографії... – С. 17-21.

Влах М. Степан Рудницький: розвиток суспільно-географічної термінології // Історія української географії та картографії... – С. 21-22.

Ванда І., Котик Л., Ранця І. Соціально-географічні ідеї у працях Степана Рудницького // Історія української географії та картографії... – С. 23-29.

Ровенчак І., Цюцюра Л. Наукова діяльність С. Рудницького у ділянці географічної картографії // Історія української географії та картографії... – С. 197-199.

РІК ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В УКРАЇНІ: КОРОТКА ХРОНІКА ПОДІЙ

Для наукової та педагогічної громадськості України 2007 рік пройшов під знаком академіка Степана Рудницького. Цього року минули три пам'ятні дати, пов'язані з життям і діяльністю видатного українського вченого — фундатора національної географічної науки: 130-річчя від дня народження (3 грудня), 80-річчя заснування очолюваного ним Українського науково-дослідного інституту географії і картографії (1 жовтня) та 70-річчя від дня його трагічної смерті у таборах ГУЛАГу (3 листопада). Для ознаменування цих дат рік, що минув, був офіційно оголошений Роком С. Рудницького в Тернопільській області (розпорядженням голови Тернопільської облдержадміністрації від 20 грудня 2006 р.) та пам'ятним Роком С. Рудницького в Україні за напрямками діяльності Українського географічного товариства та Наукового товариства імені Шевченка (спільною ухвалою Президії Вченої ради УГТ та Ради НТШ в Україні від 30 березня 2007 р.). Ініціаторами проведення таких акцій стали Тернопільський відділ УГТ та Географічна комісія НТШ.

Головні заходи щодо пошанування імені вченого було заплановано провести у містах життя й діяльності С. Рудницького — Тернополі, Львові, Харкові, Києві та на теренах Тернопільської області, звідки походить його родовід. У ході реалізації Року Степана Рудницького до запланованих додалися інші заходи, присвячені вченому-академіку. Отож, підводячи короткий підсумок згаданого пам'ятного Року, нагадаємо про ті події, які його знаменували.

19 квітня, м. Тернопіль. *Відслонення та освячення пам'ятної таблиці Степану Рудницькому в м. Тернополі на фасаді будинку, в якому у 1879–1890 роках мешкала сім'я Рудницьких (бульвар Т. Шевченка, 2).* Це перше на теренах України меморіально-скульптурне вшанування вченого (скульптор О. Малий), до здійснення якого причетні тернопільські географи й керівництво Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, залучені ними організації-спонсори, Тернопільська міська рада, окремі жертводавці і серед них — професор з м. Пряшева (Словаччина), академік НАНУ Микола Мушинка, який першим у 80-х рр. XX ст. розпочав роботу з повернення чесного імені С. Рудницького українській спільноті. Багатолюдний захід зібрав інтелігенцію Тернопільщини, гостей міста, студентів, делегації з Києва, Львова, Харкова, Луганська, а також зі Словаччини. Меморіальну таблицю освятили священики УГКЦ і УПЦ КП. На відкритті пам'ятного знака виступили: голова Тернопільського відділу УГТ І. Дігчук, голова оргкомітету з організації та проведення Року Степана Рудницького в Тернопільській області, заступник голови Тернопільської ОДА А. Вихрущ, представники обласної та міської влади, акад. М. Мушинка, географи — гості урочистого заходу: голова Географічної комісії НТШ проф. О. Шаблій (м. Львів), ст. викл. Ю. Кандиба (м. Харків), Президент УГТ проф. П. Шищенко (м. Київ). В урочинах взяв участь хор учнів Тернопільського музичного училища імені Соломії Кру-

шельницької під керівництвом І. Левинця.

19 квітня, м. Тернопіль. *Урочиста академія зі вшанування пам'яті Степана Рудницького в Тернопільському обласному драматичному театрі імені Тараса Шевченка.* Захід поєднував академічні виступи науковців (проф. О. Шаблій), художнє слово (ведучі О. Сампара і П. Дець) та класичну музику (Тернопільський муніципальний Галицький камерний оркестр під керівництвом В. Феленчака). Спеціально до цієї події тернопільським художником Б. Ткачиком був виконаний портрет Степана Рудницького, що є першим повноцінним кольоровим портретом ученого (зберігається в державному архіві Тернопільської області, який був замовником картини). Кульмінацією дійства стала *передача акад. М. Мушинкою місту Тернополю документів, листів, рукописів, періодичних видань, книг та ужиткових речей, що належали Степану Рудницькому, його сестрі Софії та швагеру Станіславу Дністрянським*, були успадковані дочкою С. Рудницького Емілією Голубовською, а після її смерті були врятовані й збережені прашівським вченим. Цей цінний дарунок був переданий державному архіву Тернопільської області (директор Б. Хаварівський) і Тернопільському обласному краєзнавчому музею (директор С. Костюк). Повернення в Україну цих реліквій, як і пам'ятних речей родини Дністрянських, залишених **17 квітня** М. Мушинкою меморіальному музею Августина Волошина в м. Ужгороді (завідувач І. Орос), відбулося за сприяння Генерального консула України в Словаччині Є. Перебийноса. Всі ці речі у майбутньому повинні бути зібрані в єдиному музеї родин Рудницьких–Дністрянських у Тернополі.

19 квітня, м. Тернопіль. *Другі Рудницькі наукові учнівські читання в Українській гімназії імені Івана Франка* (організатори читань — вчителі географії О. Сампара та О. Бай). Їх гостями стали учасники відкриття Року Степана Рудницького в Тернопільській області, які мали змогу зустрітися з географами м. Тернополя та ознайомитися з музеєм історії гімназії.

20 квітня, Тернопільська область. *Вийзний семінар-екскурсія “Шляхами сім'ї Рудницьких на Тернопільщині”.* Учасники урочин відвідали с. *Августівку* Козівського району, що є батьківщиною батька Степана — Льва Рудницького (1851–1898), та м. *Бережани*, де у відомій своїми випускниками державній гімназії він навчався, а також вчилися й працювали майбутні видатні вчені, які стали вчителями, колегами, друзями чи знайомими С. Рудницького. З Августівкою учасників екскурсії познайомили голова сільської ради П. Савків та директор місцевої школи П. Бінерт. Гості побували біля могили діда Степана — Дениса Рудницького (який був тут парохом від 1844 р. до смерті в 1867 р.), а в сільській школі відвідали музейну кімнату ще одного уродженця села — поета, вченого та громадського діяча Володимира Вихруща (1934–1999).

22 квітня, м. Львів. *Покладання квітів на могили дочки Степана Рудницького Емілії Голубовської та його брата Юрія (Юліана Опільського)*

на **Личаківському цвинтарі**. Словацька делегація етнічних українців з Пряшівщини, яка прибула на урочистості в Україну, зустрілася тут з дочкою письменника Юліана Опільського Анною Рудницькою, а Микола Мушинка зачитав лист-звернення єдиної внучки Степана Рудницького Іванни Ослікової з Карлових Варів (Чехія) до учасників святкування Року С. Рудницького. Ще раніше, **17 квітня**, словацькі українці разом з учасниками святкування на Закарпатті відвідали в м. **Ужгороді** цвинтар “Кальварія”, де поклали квіти на могили Станіслава та Софії Дністрянських.

30 травня, м. Тернопіль. *Науково-методичний семінар* з нагоди проведення Року С. Рудницького в Тернопільській області *для вчителів — районних методистів з географії*. Семінар пройшов у Тернопільському обласному комунальному інституті післядипломної педагогічної освіти під керівництвом методиста ТОКІППО І. Вітенка.

Липень, Тернопіль–Львів. *Вихід у світ 15-го випуску всеукраїнського часопису “Історія української географії”* (шеф-редактор О. Шаблій (м. Львів), редактор О. Заставецька). У ньому виділено окремий розділ “2007-й — Рік академіка Степана Рудницького в Україні”, в якому висвітлено основні події, що відбулися на той час у рамках даного проекту.

Жовтень–грудень, Тернопільська область. *Проведення у загальноосвітніх закладах м. Тернополя та області уроків і виховних заходів, присвячених Степану Рудницькому* як видатному українському вченому-патріоту, фундатору національної наукової географії та картографії, організатору географічної освіти України. Активну участь у цьому взяли як учителі шкіл, так і студенти-практиканти географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Науково-практичні семінари й конференції з нагоди пам’ятних дат життя й діяльності С. Рудницького відбулися в усіх районних центрах Тернопільщини, організаторами їх стали методисти з географії відділів освіти райдержадміністрацій. Найбільш представницька конференція пройшла **30 жовтня у м. Бучачі** (районний методист з географії Н. Крушельницька), її учасниками були дослідники життя й спадщини С. Рудницького зі Львівського національного університету імені Івана Франка та Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, а також вчителі й учні Бучацької ЗОШ І–ІІІ ст. № 1. Напередодні конференції на подвір’ї школи була висаджена калинова алея на честь академіка С. Рудницького.

3 листопада, м. Тернопіль. *Зібрання-реквієм біля пам’ятної таблиці С. Рудницькому в день 70 роковин трагічної загибелі вченого в урочищі Сандормох*. Перед учнями загальноосвітніх закладів — учасниками міської олімпіади з географії, які зібралися тут, виступили методист з географії управління освіти м. Тернополя О. Соловська та голова Тернопільського відділу УГТ І. Дітчук. Учасники зібрання поклали квіти до пам’ятного знаку.

4 листопада, м. Харків. *Міжкафедральний студентський науково-практичний семінар, присвячений пам’яті академіка С. Рудницького*, на геолого-географічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (декан

проф. К. Немець). У його роботі взяли участь аспіранти та студенти трьох кафедр географічного відділення факультету, було заслухано понад 20 доповідей. За результатами семінару підготовлено до видання збірник публікацій студентів та аспірантів, присвячений пам’яті акад. С. Рудницького.

21 листопада, м. Луганськ. *Міжфакультетська студентська наукова конференція “Степан Рудницький — фундатор географічного українознавства”* в Луганському національному педагогічному університеті імені Тараса Шевченка (проведена Луганським відділом УГТ, голова — доц. ЛНПУ Ю. Кисельов). В її роботі взяли участь викладачі, студенти й магістранти географічного відділення та історичного факультету університету.

22–23 листопада, м. Харків. *Всеукраїнський науково-теоретичний семінар “Внесок Степана Рудницького у розвиток української географії”*, проведений у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Організатор семінару — кафедра соціально-економічної географії і регіонального знавства (завідувач проф. Л. Немець) геолого-географічного факультету ХНУ. На семінар було подано понад чотири десятки доповідей за різними напрямками досліджень (їх автори представляли 12 наукових осередків 9-ти регіонів України), 10 доповідей стосувалися аналізу наукової спадщини С. Рудницького в контексті сучасного розвитку географічної науки. Матеріали семінару були опубліковані у фаховому виданні “Часопис соціально-економічної географії”, № 3 за 2007 р.

Листопад, м. Харків. *Вихід у світ спеціального випуску міжрегіонального збірника наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” (2007, № 3), присвяченого 130-літньому ювілею академіка С. Рудницького* (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; шеф-редактор Я. Олійник (м. Київ), голова редколегії Л. Немець). У ньому були надруковані матеріали науково-теоретичного семінару, що відбувся в Харкові.

19 листопада – 14 грудня, м. Тернопіль. *Виставка документів і матеріалів, присвячених Степану Рудницькому, в державному архіві Тернопільської області* (директор Б. Хаварівський). Серед експонатів: листок із журналу успішності учнів Тернопільської гімназії за 1888/89 н.р. з підсумковими піврічними оцінками С. Рудницького як учня П-Б класу; оригінали фотографій членів сім’ї Рудницьких, зроблених у т. ч. в тернопільський період її проживання (1880-ті рр.); прижиттєві видання книг С. Рудницького та підготовлених ним карт української етнічної території, здійснені у Львові, Києві, Відні, Берні, Празі; оригінали кількох десятків листів, написаних С. Рудницьким з Харкова до Софії та Станіслава Дністрянських у Прагу в 1926–1932 роках, що є унікальними документами з невеликої віцілої спадщини С. Рудницького; книги та інші друковані матеріали про С. Рудницького, написані його учнями, побратимами й дослідниками; фотоматеріали про вшанування пам’яті С. Рудницького на теренах Тернопільської області тощо. Майже всі оригінальні матеріали з фонду С. Рудницького були подаровані архіву в 1993 і 2007 роках проф. М. Мушинкою.

26 листопада, м. Київ. *Засідання Вченої ради Українського географічного товариства з нагоди пам’ятних дат життя та діяльності академіка*

С. Рудницького. Засідання Вченої ради УГТ (президент УГТ проф. П. Шищенко) відбулося на географічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка спільно з представниками Ради Наукового товариства імені Шевченка в Україні (голова Географічної комісії НТШ, заступник голови НТШ проф. О. Шаблій), Вченої ради Інституту географії НАН України (директор ІГ НАНУ чл.-кор. НАНУ Л. Руденко) та Вченої ради географічного факультету КНУ ім. Т. Шевченка (декан факультету проф. Я. Олійник). Перед учасниками засідання й студентами-географами з доповіддю про життєву долю та науковий подвиг академіка С. Рудницького виступив проф. ЛНУ ім. І. Франка О. Шаблій, а з інформацією та повідомленнями про Рік С. Рудницького в Україні — президент УГТ проф. КНУ ім. Т. Шевченка П. Шищенко, голова Закарпатського відділу УГТ проф. УжНУ С. Поп і голова Тернопільського відділу УГТ викл. ТНПУ ім. В. Гнатюка І. Дітчук.

29 листопада, м. Тернопіль. *Відкриття постійної експозиції матеріалів зі спадщини Степана Рудницького та його родичів Софії і Станіслава Дністрянських у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї* (директор С. Костюк). В експозиції представлені речі, подаровані проф. М. Мушинкою у квітні 2007 р., і серед них: робочий стіл родини Рудницьких, який був виготовлений у Тернополі ще в 1880-х роках, промандрував як сімейна реліквія Рудницьких і Дністрянських містами Галичини, Закарпаття, Австрії, Чехії та Словаччини; письмові приладдя С. Рудницького — авторучка, підставка для календаря з чорнильницею та ніж для відкривання конвертів; деякі ужиткові речі Дністрянських.

Листопад–грудень, мм. Львів, Тернопіль, Київ. *Вихід у світ книг та інших матеріалів, приурочених 130-й річниці від дня народження С. Рудницького*, а саме: книги-посібника “Географ-академік Степан Рудницький” (із серії “Видатні постаті Тернопілля”) — за упорядкуванням І. Дітчуга (у тернопільському видавництві “Навчальна книга – Богдан”); книги – збірника наукових праць вченого “Академік Степан Рудницький” (із серії “Постаті українського землезнання”) — за упорядкуванням і авторством вступної статті О. Шаблія (у видавничому центрі ЛНУ ім. І. Франка); буклету з нагоди відкриття “Року С. Рудницького в Тернопільській області” 19 квітня 2007 р. — за упорядкуванням І. Дітчуга (у тернопільському видавництві “Підручники і посібники”).

Ще раніше (на початку 2007 р.) у видавництві НТШ у Львові вийшла друком книга – збірка епістолярної спадщини С. Рудницького “Листування Степана Рудницького” (у серії “Українознавча бібліотека НТШ”) — за упорядкуванням і авторством вступної статті П. Штойка, а в середині 2007 р. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського — книга документів з архівно-слідчої справи акад. С. Рудницького “Прага – Харків – Соловки” (упорядкування, передмова, коментарі: О. І. Бабак, В. М. Даниленко, Ю. В. Плекан) і у видавничому центрі ЛНУ ім. І. Франка — хрестоматія для студентів ВНЗ “Новітня українська суспільна географія” (упорядкування О. Шаблія), де у розділі “Степан Рудницький” опубліковані праці вченого.

6–7 грудня, Тернопіль. *Третя Міжнародна конференція “Історія української географії та*

картографії”, присвячена 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Конференція відбулася у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка під егідою Наукового товариства імені Шевченка, Українського географічного товариства та ТНПУ, безпосередніми організаторами її стали Тернопільський відділ УГТ і кафедра географії України і туризму ТНПУ (завідувач О. Заставецька). На конференцію було надіслано понад сто доповідей, автори яких представляли 44 наукові, навчальні та інші осередки з 18-ти регіонів України (у т. ч. Інститут географії та Раду з вивчення продуктивних сил НАН України, ДНВП “Картографія”, Київський, Львівський, Харківський, Чернівецький, Одеський національні університети, цілий ряд педагогічних університетів, інститути, бібліотеки, музеї, архіви, видавництва, загальноосвітні заклади), а також зі Словаччини (Пряшівський університет), Польщі (Щецинський університет) і Канади (Вінсорський університет). Безпосередню участь у роботі конференції, крім тернополян, взяли 50 гостей із 17-ти міст України, Пряшева, Щецина.

Робота конференції проходила за сімома напрямками, об’єднаними в три секції. Дослідженню життя й наукової діяльності академіка С. Рудницького як фундатора новітньої національної географії та картографії, організатора географічної освіти України було присвячено 25 доповідей. Основна частина матеріалів, надісланих на конференцію, була опублікована у збірнику, що вийшов напередодні (Історія української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – 232 с.) Інші матеріали, що є здебільшого дослідженнями життєвого шляху та наукової спадщини С. Рудницького, опубліковані як наукові статті у 16-му випуску *“Історія української географії”, присвяченому ювілею видатного академіка-географа*. Під час роботи конференції в Тернополі відбулися також інші заходи, що органічно доповнили Рік академіка Степана Рудницького.

6 грудня, Тернопіль. *Презентація нових видань з дослідження життя й творчої спадщини С. Рудницького, що вийшли протягом 2006-2007 років*, а саме: книг, упорядкованих П. Штойком (“Листування Степана Рудницького”. – Львів: НТШ, 2006), О. Шаблієм (“Новітня українська суспільна географія: Хрестоматія для студентів” та “Академік Степан Рудницький”, – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007), І. Дітчук “Географ-академік Степан Рудницький”. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007), а також книги “Прага – Харків – Соловки: Архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького” (Упорядкування, передмова, коментарі: О. І. Бабак, В. М. Даниленко, Ю. В. Плекан). – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007.

6 грудня, Тернопіль. *Спеціальне погашення поштового конверта та марки з нагоди 130-ї річниці від дня народження академіка С. Рудницького та Року С. Рудницького в Тернопільській області.* Конверт (із зображенням пам’ятної таблиці С. Рудницькому в м. Тернополі та будинку, на фасаді

якого вона була відкрита у 2007 р.), поштова марка (з кольоровим портретом С. Рудницького роботи тернопільського художника Б. Ткачика) та штемпель для погашення були виготовлені на замовлення Тернопільського відділу Українського географічного товариства.

7 грудня, Тернопіль. *Перше почесне преміювання символічною роботою за письмовим столом академіка С. Рудницького учнів Тернопільщини* — переможців обласної, міської (у м. Тернополі) і всеукраїнської олімпіад і всеукраїнського турніру з географії та студентів географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка — переможців олімпіад та удостоєних стипендії імені Степана Рудницького. Відбулося в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї після підписання угоди між ним і Тернопільським відділом УГТ про щорічне проведення подібних заходів, що будуть приурочені до дня народження С. Рудницького. Право попрацювати за столом С. Рудницького та залишити відгук у спеціальній книзі записів отримали також учасники конференції.

10–28 грудня, Львів. *Виставка праць і картографічних матеріалів академіка С. Рудницького у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка.* Серед представлених з фондів бібліотеки експонатів — книги, підручники, посібники, статті С. Рудницького, видані за його життя у Львові, Києві, Відні, Берліні, Празі; настінні та настільні (вкладки до підручників) карти української території (оглядові фізичні й етнографічні, тематичні), підготовлені та видані С. Рудницьким здебільшого у Відні; праці вченого, перевидані в останні десятиліття в Україні у збірках і журналах тощо.

12 грудня, Львів. *Відслонення і посвята пам'ятної таблиці Степану Рудницькому на стіні географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка та висадження “дерева С. Рудницького” на подвір'ї факультету (вул. П. Дорошенка, 41).* Таблиця відкрита в ознаменування періодів навчання (1895–1999) і праці (1908–1919) фундатора новітньої української географії, картографії і землезнавчої освіти в стінах Львівського університету. На урочистості виступили: Голова НТШ проф. О. Купчинський, заступник голови НТШ, голова Географічної комісії НТШ проф. О. Шаблій, декан факультету міжнародних відносин ЛНУ проф. М. Мальський, студентка географічного

факультету Т. Карпа, учні львівських шкіл Ю. Новачинський і Х. Танчин. На посвяті були присутні племінниця Степана Рудницького Анна Рудницька (дочка письменника Юліана Опільського) і його троюрідний племінник Андрій Рудницький.

Після посвяти у дворі географічного факультету ЛНУ ім. І. Франка на честь академіка С. Рудницького, було висаджено молоде деревце дуба звичайного.

12 грудня, Львів. *Науковий семінар, присвячений 130-річчю від дня народження і 70-річчю трагічної смерті фундатора новітньої української географії академіка С. Рудницького,* проведений на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. Організатором семінару стала кафедра економічної та соціальної географії ЛНУ (завідувач проф. О. Шаблій). На семінарі, що зібрав учених ЛНУ та студентів географічного факультету, було виголошено 8 наукових доповідей дослідників життя й наукової спадщини С. Рудницького зі Львова й Тернополя, зачитана доповідь проф. М. Мушинки з Пряшева.

У рамках семінару відбулася *презентація виданих львівськими ученими праць, присвячених ювілею С. Рудницького*, — збірки “Листування Степана Рудницького” (упорядник П. Штойко, за ред. О. Купчинського), хрестоматії “Новітня українська суспільна географія” (упорядник О. Шаблій), збірника “Академік Степан Рудницький” (за ред. О. Шаблія), а також *виставка праць і картографічних матеріалів акад. С. Рудницького з фондів Наукової бібліотеки ЛНУ ім. Франка*, яку спільно з працівниками бібліотеки організував заступник голови Географічної комісії НТШ доц. І. Ровенчак. Семінар пройшов на тлі великоформатної “Стінної фізичної карти України” (м-б 1:1 000 000), надрукованої С. Рудницьким у Відні в 1918 р.

Заходи, присвячені пам'яті акад. С. Рудницького, заплановано провести й у наступному році. Зокрема, наприкінці **січня 2008 р. у Львові** обласний інститут післядипломної педагогічної освіти організовує науково-педагогічну конференцію до ювілею С. Рудницького, а **у квітні 2008 р. у м. Козові** на Тернопільщині має відбутися обласний науково-практичний семінар вчителів географії, присвячений підсумкам Року С. Рудницького в Тернопільській області.

Ігор Дітчук

ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В УКРАЇНІ

Третя Міжнародна наукова конференція з історії української географії та картографії, присвячена 130-й річниці з дня народження академіка Степана Рудницького, в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка. 6 грудня 2007 р. У залі пленарного засідання.

Під час пленарного засідання пам'ятної конференції.
З доповіддю виступає проф. Олександр Топчієв.

Проф. Олег Шаблій і проф. Ольга Заставецька презентують нові видання праць акад. С. Рудницького та книг про нього

Голова Тернопільського відділу УГТ Ігор Дітчук проводить спеціальне погашення поштового конверта та марки, присвячене ювілею академіка С. Рудницького.
6 грудня 2007 р.

Погашений конверт та марка, виготовлені на замовлення Тернопільського відділу УГТ з нагоди 130-ї річниці від дня народження академіка С. Рудницького та Року Степана Рудницького в Тернопільській області.

Фото Ігоря Крочака

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В УКРАЇНІ

Відкриття виставки документів і матеріалів, присвячених С. Рудницькому, в державному архіві Тернопільської області 7 грудня 2007 р. Перед гостями виступили: голова оргкомітету Року С. Рудницького на Тернопільщині Володимир Вихрущ (справа) і акад. Микола Мушинка

На відкритті виставки документів і матеріалів у Тернопільському архіві побували учасники Третьої Міжнародної наукової конференції з історії української географії та картографії

Експонати виставки документів і матеріалів, присвячених С. Рудницькому, в державному архіві Тернопільської області. Виставку відвідали кореспонденти всеукраїнського телевізійного каналу "1+1", які висвітлювали її у своєму ефірі

Підписання угоди між Тернопільським краєзнавчим музеєм (директор Степан Костюк, справа) і Тернопільським відділом УГТ (голова Ігор Дітчук, у центрі) про щорічне використання письмового столу акад. С. Рудницького для символічної роботи географів Тернопільщини. 7 грудня 2007 р.
За столом зліва акад. Микола Мушинка

Академік НАН України Микола Мушинка з Пряшева (Словаччина) знайомить учасників підписання угоди — учнів і студентів Тернопільщини й учасників конференції з історії української географії та картографії з історією столу фундатора національної географії академіка Степана Рудницького

Фото Ігоря Крочака

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В УКРАЇНІ

Перше почесне преміювання символічною роботою за письмовим столом академіка С. Рудницького учнів і студентів Тернопільщини в Тернопільському краєзнавчому музеї 7 грудня 2007 р. Відгуки у спеціальній книзі записів залишають: студентка географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, удостоєна стипендії імені Степана Рудницького, Оксана Кореневич (фото зліва) та учасники конференції з історії української географії та картографії.

Відкриття пам'ятної таблиці Степану Рудницькому на стіні географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка в ознаменування періодів навчання і праці видатного вченого у Львівському університеті. 12 грудня 2007 р. Під таблицею перед її відслоненням стоять: (справа наліво): проректор ЛНУ Звенислава Мамчур, троюрідний племінник С. Рудницького проф. Андрій Рудницький, племінниця вченого Анна Рудницька, проф. Олег Шаблій, студентка Наталія Веневітіна. На урочистостях відкриття виступив Голова НТШ в Україні проф. Олег Купчинський (фото справа).

Учасники наукового семінару, присвяченого 130-річчю від дня народження і 70-річчю з дня трагічної смерті академіка Степана Рудницького, на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. 12 грудня 2007 р. У рамках семінару демонструвалася виставка праць і картографічних матеріалів акад. С. Рудницького з фондів Наукової бібліотеки ЛНУ ім. Франка.

Фото Ігоря Крочака, Олександри Вісьтак

Bixi

УДК 910.1+929 Рудницький

Юрій Кисельов

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ГЕОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННЯ

Охарактеризовано внесок академіка Степана Рудницького у формування методологічних засад географії на початку ХХ ст. Наголошено на природничо-науковому пріоритеті в географії, який відстоював С. Рудницький. Показано співвідношення фізичної географії й антропогеографії в інтерпретації С. Рудницького. Відзначено елементи геософії в географічних працях С. Рудницького. Підкреслено значення наукової спадщини С. Рудницького в контексті сучасної глобальної екологічної кризи.

Yuriy Kyseliov. The Methodological Principles of Stepan Rudnyts'kyi's Geographical Studies in Today Context. *The input made by the academician Stepan Rudnyts'kyi to the shaping methodological basis of Geography is characterized in the article. It's stressed on the natural-scientific primate in Geography which was fought by S. Rudnyts'kyi. The correlation between Physical Geography and Anthropogeography in S. Rudnyts'kyi's interpretation is demonstrated. The elements of Geosophy in S. Rudnyts'kyi's geographical works are marked. It's also stressed the importance of S. Rudnyts'kyi's scientific heritage in the context of today ecological crisis.*

Академік Степан Львович Рудницький (03.12.1877 – 03.11.1937), який першим створив цілісний просторовий образ України як землі, населеної українським народом, справедливо вважається основоположником географічного українознавства. Він був ученим-енциклопедистом, який розпочав свою наукову діяльність з історичних досліджень, а згодом став автором визначних праць з астрономії, геоморфології, географічного краєзнавства, картографії, геополітики. Разом із тим, С. Рудницький зробив значний внесок у розвиток загальноєвропейської географічної думки, запропонувавши власне бачення багатьох методологічних проблем географії.

Доба, за якої розпочав свою наукову діяльність С. Рудницький, була позначена гострим протистоянням двох течій у географії. Одна з них, започаткована О. Гумбольдтом, мала виразно природничий зміст. Її яскравими представниками були В. Докучаєв, Ф. Ріхтгофен та ін. До іншої течії, біля витоків якої стояв К. Ріттер, належали географи, які розглядали Землю лише як дім людини й, отже, вважали географію наукою суто гуманітарною. При цьому деякі науковці (Г. Вагнер та ін.) стояли на позиціях дуалізму географії, яка нібито механічно поєднує знання про природу як таку, з одного боку, та про значення природних об'єктів і явищ для людини, з іншого боку.

Окреме місце в розмаїтті поглядів на географію, що сформувалися під кінець ХІХ ст., посідав напрямок, заснований у Німеччині О. Пешелем і Ф. Ратцелом, а у Франції Е. Реклю. Визнаючи ідеї географічного детермінізму, ці вчені досліджували природу Землі та окремих країн в органічній єдності з умовами життєдіяльності людини, включно із впливом природних умов на формування характерних рис різних народів. Ставлячи людину на першорядне місце й водночас не виключаючи її з природного середовища, зазначені географи дали новий розвиток антропогеографії, початки якої були закладені ще К. Ріттером. Саме до антропогеографії, що перебуває в тісному зв'язку з фізичною географією, на початку ХХ ст. виявив свою причетність С. Рудницький.

Фундатор української наукової географії був переконаним моністом: він постійно наголошував, що вся географія є наукою природничою. З одного боку, така точка зору продиктована реально існуючою залежністю багатьох аспектів життя людей і цілих народів від природних умов та ресурсів території, яку вони населяють („пять природних царств... впливають на шесте царство природи — людство — дуже сильно” [11, с. 179], як справедливо відзначав С. Рудницький. З іншого боку, він, на нашу думку, перебував під певним впливом вельми популярної на межі ХІХ–ХХ ст. методології позитивізму, що

передбачала своєрідний натуралістичний погляд на різні явища суспільного життя. Ми вважаємо, що саме цим пояснюється виділення С. Рудницьким біо-географії як однієї з основних (поряд із математичною, фізичною географією та антропогеографією) галузей географічної науки [11]. Тобто, не лише йшлося про включення людини в контекст геопростору, але також малася на увазі біологічна суть людини як живої істоти. Можна сказати, що антропогеографія в С. Рудницького ніби впливала з біогеографії. Щоправда, далі він зауважив, що „чоловік через свою культуру здобув собі володіюче становище на землі... не тільки визволюєсь від впливів природи, але й впливає на ню...” [11, с. 180]. Саме винятковою роллю людини на Землі автор „Нинішньої географії” пояснював важливе значення антропогеографії в системі географічних дисциплін. На нашу думку, проголошуване С. Рудницьким своєрідне „вростання” антропогеографії у фізичну географію поєднувало в собі риси позитивістського та гуманістичного підходів, що свідчить про загалом неklasичний характер географічних ідей видатного українського вченого. Можна стверджувати, що він був одночасно фізико-географом і антропогеографом.

Характерним є визначення С. Рудницьким предмета географії (на початку XX ст. ще не було розрізнення об'єкта й предмета науки). Хоча український географ не в усьому поділяв погляди А. Геттнера, проте загалом погоджувався з розробленою останнім хорологічною концепцією, стверджуючи, що земна поверхня — це „простір, в котрім суть розміщені природні явища” [11, с. 174], а „Земля яко цілість а спеціально єї поверхня” [11, с. 174] становить предмет географії. Звертає на себе увагу той факт, що С. Рудницький схарактеризував предмет географії в цілому, без поділу навіть на основні галузі. Це зайвий раз доводить монізм ученого, бачення ним не лише Землі, але й географічної науки як єдиної цілості.

Через об'єктивні обставини С. Рудницький значною мірою перебував в орбіті, окресленій німецькомовними (німецькими й австрійськими) географами — Ф. Ратцелем, Ф. Ріхтгофеном, А. Пенком та ін. Як фізико-географ, український учений багато в чому солідаризувався з поглядами Ф. Ріхтгофена, зокрема, щодо виділення останнім чотирьох завдань географії — морфологічного, гіологічного (пов'язаного з вивченням речовинного складу і внутрішньої будови об'єкта), динамічного та генетичного [11, с. 175]; погляду на хорографію та хорологію; визначення межі сфер інтересів географії та геології тощо. Разом із тим, С. Рудницького в жодному разі не слід вважати лише популяризатором методологічних ідей Ф. Ріхтгофена. Значна увага, яку С. Рудницький приділяв антропогеографічним студіям при дотриманні пріоритету фізико-географічних досліджень, виразно вказує на достатню оригінальність і самобутність поглядів нашого співвітчизника на суть географії, яка, за його ж словами, має вивчати „Землю яко цілість”.

Щодо антропогеографії, то С. Рудницький відзначав особливий внесок у її становлення А. Кір-

хгофа та Ф. Ратцеля. Саме цим ученим, на думку засновника української наукової географії, вдалося довести, що „чоловік і єго діла до географії належати мусять” [11, с. 173] і водночас уникнути ріттерівського антропоцентризму, який позбавляє географію природничого ґрунту. Розвиваючи антропогеографічні ідеї, С. Рудницький у своїх працях [6; 14; 15] „олюднював” геопростір, зокрема, його фрагмент, зайнятий українською нацією. На нашу думку, таке інтегрування антропосфери в контекст природничих досліджень набуло особливого значення сьогодні, коли перед людством на повен зріст постали екологічні проблеми, що змушують його пам'ятати про свою причетність до природного довкілля.

Можна стверджувати, що С. Рудницькому не були чужими елементи концепції географічного детермінізму. Географо-українознавчі та геополітичні праці вченого свідчать, що чи не на провідне місце серед чинників, які визначають спосіб і умови життя народів, їхню ментальність, він ставив фізико-географічний. З цих позицій С. Рудницький аналізував, наприклад, „малопростірність й обтяжливу сутужність політичної думки” [10, с. 67], викликану суттєвим переважанням землеробства (заняття яким завжди передбачало прив'язаність до відносно невеликої ділянки землі) у традиційній структурі господарства українців. В іншій своїй праці С. Рудницький писав: „Іслам — це віра, що виросла в піщаній і скельній пустині пассатової смуги нашого глобуса. Вона шириться по пустинях і там пишно розцвітає. Коли вийде поза пустиню, трудно їй загіздитись” [8, с. 39]. Поряд із тим, фундатор географічного українознавства не був ортодоксальним представником географічного детермінізму. Будучи поміркованим геодетерміністом, він застерігав географів від встановлення зв'язків природи території з духовною культурою населення, залишаючи такого роду дослідження фахівцям із гуманітарних наук [11, с. 182].

Разом із тим, С. Рудницькому були зовсім не властиві ідеї економічного детермінізму, що фактично став парадигмою в радянській географії. Розробляючи схему міждисциплінарних зв'язків географічних наук, він надавав економічній географії другорядну роль у структурі географічного знання, розглядаючи її лише як один із напрямків антропогеографії [12, с. 25]. На нашу думку, для такого розуміння економгеографії є всі підстави, з огляду на найбільшу відірваність цієї галузі від природничої першооснови географічних досліджень.

Тісний зв'язок антропогеографії з фізичною географією, обґрунтований С. Рудницьким, знайшов свій яскравий прояв у геополітичних роботах ученого. Саме на вплив природних чинників він наголошував, оцінюючи перспективи здобуття української (собоної або галицької) державності, розвитку воєнних подій, взаємин із державами-сусідами [7; 10; 13]. Окрему увагу вчений приділяв характерові кордонів, розрізняючи природні (приурочені до гірського хребта, великої ріки тощо) та штучні (проведені волонтаристично) кордони. Проблема державних кордонів та етнічних меж, з огляду на важливість її розв'язання задля забезпечення національно-культурної автономії

етнічних меншин і міжетнічної злагоди на прикордонних територіях, є актуальною й сьогодні, на що вказують праці українських географів [1; 2].

Важливе місце в геополітичних побудовах С. Рудницького посідає розроблена ним балто-чорноморська доктрина, яка, на думку вченого, мала б стати державотворчою стратегією українського уряду та реальним інструментом створення системи колективної безпеки на просторі від Балтійського до Чорного морів, „бар’єром проти російського експансіонізму у Середній і... Західній Європі” [12, с. 71]. На наш погляд, важливою особливістю балто-чорноморської доктрини є те, що С. Рудницький, крім суто політичного чинника (характеру міждержавних стосунків), враховував геопросторовий, беручи до уваги факт творення країнами, що їх він бачив учасниками „міжморського” міждержавного союзу, суцільної території, і, до того ж, положення їх на осі, що обома кінцями підпирає два не лише найбільші за площею в Центрально-Східній Європі, але й найважливіші у стратегічному відношенні морські басейни.

Надання С. Рудницьким вагомого значення деяким властивостям території, включаючи такі параметри, як компактність, структурованість (під якою тут розуміємо наявність підстав для досить чіткого виділення центральної частини та периферії), характер меж тощо свідчить, на нашу думку, про наявність геософічних ідей у його працях. Хоча видатний український географ і не вважав себе геософом, проте, цілий ряд сформульованих ним геопросторових аспектів буття України можуть лягти в основу геософічних досліджень. Їх предметом може стати, зокрема, територіальна композиція (термін М. Паламарчука та О. Паламарчука [5]) українських етнічних земель (а також і сучасної держави). Однією з характерних рис територіальної композиції України є її значно більша протяжність із заходу на схід, ніж із півночі на південь. Це, своєю чергою, зумовлює винятково важливу роль секторності в диференціації природних умов, яка практично не поступається за своїм значенням широтній зональності. Секторні відмінності спричиняють суттєву ландшафтну неоднорідність української території, що, як ми вже відзначали [3], не в останню чергу зумовила формування субетнічного різноманіття українців.

С. Рудницький зробив спробу структурування українського геопростору. Зокрема, він виділяв у ньому так звані „черенні” (тобто серцевинні, центральні) території, „граничні” (на межі з етнічними територіями інших народів) та колоніальні (під якими розумів розташовані далеко від України землі, де компактно мешкають українці діаспори) [9]. Така структурна схема, прилаштована до реалій сьогодення, не втратила свого значення й тепер, адже українські етнічні землі (до яких входять території першої та другої зазначених груп) є сьогодні об’єктом ґрунтовних геоетнополітичних досліджень [1]. Особливо важливе значення на сучасному етапі українського державотворення має добре продумана регіональна політика щодо „граничних” (зокрема, східних і південних) територій, спрямована на їх цілковиту

духовно-культурну та ментально-психологічну інтеграцію в загальнонаціональний контекст.

По-новому сьогодні сприймаються напрацювання С. Рудницького в галузі лімологічних досліджень. Його теза про природні кордони набула особливої актуальності в новітній час у зв’язку з територіальними претензіями до України на Крим або Севастополь, висловлюваними представниками деяких російських політичних кіл. Поряд із міжнародно-правовими аспектами цієї проблеми, пов’язаними з необхідністю дотримування Гельсінських угод про непорушність європейських кордонів, слід виділити й суто географічні. Зокрема, варто пригадати, що найприроднішими, за С. Рудницьким, є державні кордони, що проходять по значних географічних бар’єрах (у випадку України та Росії це — Керченська протока, але в жодному разі не Перекопська перемичка й, тим більше, не межі міста Севастополя).

Загалом питання території, яку С. Рудницький визначав як одну з прикмет консолідації індивідуумів у націю [8], у зв’язку з поширенням на планеті ядерної зброї в другій половині ХХ ст., а особливо — через поступовий перехід людства до інформаційного суспільства в наш час певною мірою втратило колишню вагу. Проте, на нашу думку, територіальний (геопросторовий) чинник зберігає (і зберігатиме завжди) своє значення завдяки дієвості духу ландшафту, який безпосередньо визначає дух пов’язаного з ним етносу [4]. Останнє стосується й техногенно перетворених ландшафтів; набувши космополітичних ознак, такі ландшафти, будучи суцільно поширеними на достатньо значній площі, зумовлюють формування національно нігілістичного населення, позбавленого характерних для предків цих людей етнічних рис ментальності й поведінки та вилученого з контексту духовності, мови, звичаїв свого народу. Типовим прикладом регіону, в якому переважають техногенно модифіковані ландшафти, є Донбас, що становить одну з „граничних” (за С. Рудницьким) земель України. Тому до нього як з екологічного, так і з націєтворчого погляду має бути прикута особливо пильна увага з боку керівництва держави.

Попри вже відзначене нами застосування С. Рудницьким неklasичних (поряд із класичними) методологічних підходів, у його працях, на наш погляд, містяться деякі елементи майбутньої постнекласики. Зокрема, початки того, що згодом дістане назву ноосферного мислення, проявляються в тезах вченого про природність націоналізму кожної нації, „расову користь” від мішаних шлюбів, гуманізм і вільнодумство як принципи формування нової української національної культури тощо. Якщо з позицій сьогодення зазначені ідеологеми є безперечними та становлять основу державного й суспільного життя, то за жорстокого часу, що настав після Першої світової війни, коли в більшості європейських країн зароджувалися, розвивалися і, зрештою, приходили до влади тоталітарні партії та рухи, погляди С. Рудницького (як і багатьох інших визначних українських мислителів — В. Липинського, С. Маланюка та ін.) були, скоріше, винятком із загального правила.

Як загальний висновок, можна відзначити те, що С. Рудницький як географ був фізіократом. Попри деякі позитивістські крайнощі в його поглядах (наприклад, перебільшення ролі біогеографії у структурі географічного знання), теоретико-методологічні засади, яких дотримувався український академік, були вельми прогресивними в умовах дедалі зростаючого технократизму в науці та набуття економічним детермінізмом значення панівної методологічної концепції (парадигми) в советській географії. На цьому тлі

надзвичайно важливим досягненням С. Рудницького є розгляд ним антропічної складової геопростору з точки зору природного середовища, а не соціосфери, що ніби відокремилася від біосфери й намагалася стати над нею. На нашу думку, утвердження природничо-наукового пріоритету в географічних дослідженнях і, зокрема, відродження на його основі антропогеографії є важливими та актуальними завданнями, що постали перед географами в умовах неперодоланої глобальної екологічної кризи на початку ХХІ сторіччя.

Література

1. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України. – Львів, 2006.
2. Заставний Ф. Д. Географія України: В 2-х кн. – Львів, 1994.
3. Кисельов Ю. О. Геософічні аспекти етносферних процесів в Україні в контексті Помаранчевої революції // Фізична географія та геоморфологія. – Вип. 48. – 2005. – С. 66-70.
4. Кисельов Ю. О. Ландшафт як чинник формування національної свідомості українців // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2007. – С. 47-49.
5. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Геополітичне положення України: сутність і основні риси // Укр. геогр. журн. – 1994. – № 1. – С. 3-10.
6. Рудницький С. Коротка географія України. Ч. 2. Антропогеографія. – Львів, 1914.
7. Рудницький С. Галичина і соборна Україна // Український прапор. – Відень, 1921. – Ч. 31.
8. Рудницький С. До основ українського націоналізму. – Відень, 1923.
9. Рудницький С. Огляд національної території України. – Берлін, 1923.
10. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін, 1923.
11. Рудницький С. Нинішня географія // Шаблій О. Академік Степан Рудницький. – Львів; Мюнхен, 1993. – С. 166-192.
12. Шаблій О. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен, 1993.
13. Rudnyćkyj S. Der östliche Kriegsschauplatz. Allgemeine und kriegsgeographische Betrachtungen // Österreichische Monatsschrift für den Orient. – Wien, 1914. – № 11-12.
14. Rudnyćkyj S. Ukraine und die Ukrainer. – Wien, 1914.
15. Rudnyćkyj S. Ukraina. Land und Volk. – Wien, 1916.

Постаті

УДК 528.9

Ростислав Сосса

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ КАРТОГРАФІЇ (МИКОЛА КОВАЛЬ-МЕДЗВЕЦЬКИЙ, ІЄРОНІМ СТЕБНИЦЬКИЙ, ІВАН СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ)

Висвітлено життєвий і творчий шлях, внесок наших земляків, визначних картографів, геодезистів М. О. Коваль-Медзвецького у розбудову української державної картографо-геодезичної служби, І. І. Стебницького та І. О. Стрельбицького — у розвиток картографування Російської імперії.

Rostyslav Sossa. Personalities of Ukrainian Cartography (Mykola Koval-Medzvets'kyi, Ieronim Stebnits'kyi, Ivan Strelbits'kyi). *Life journey and creative development, contribution of our nations — outstanding cartographers and surveyors — M. Koval-Medzvets'kyi into formation of state mapping service, I. Stebnits'kyi and I. Strelbits'kyi into development of mapping of Russian Empire are illustrated.*

Тема персоналій в історії української картографії та історії картографії України опрацьована на сьогодні недостатньо повно. З початку 90-х років минулого століття розпочато ґрунтовні дослідження про визначних українських географів і картографів академіка Степана Рудницького [7] та професора Володимира Кубійовича [8], пізніше з'явилися розвідки про картографічну діяльність Михайла Кулицького [2], діяльність у Львові видатного польського картографа і географа Євгеніуша Ромера [4].

Поза межами тематики наукових пошуків сучасних дослідників залишається велика низка українських картографів, топографів, гідрографів і геодезистів, які зробили вагомий внесок у топографічне картографування Російської імперії, у тому числі й українських земель, а також у картографування Чорного та Азовського морів. Наведемо лише перелік генералів військово-топографічної служби російської армії українського походження: Ф. Д. Болтенко, О. О. Іскрицький, С. І. Каменський, М. О. Медзвецький, П. А. Міончинський, І. О. Наперсников, І. Ф. Носков, М. П. Осипов, М. П. Поляновський, С. Д. Рильке, І. І. Стебницький, І. О. Стрельбицький, М. Ф. Тарановський, О. А. Тілло, С. С. Тютіков [5]. Великий внесок у картографування Чорного та Азовського морів належить генералам і адміралам Г. І. Бутакову, В. І. Зарудному, М. Д. Кріцькому, М. М. Кумані, Є. П. Манганарі, М. П. Манганарі, І. О. Шеста-

кову. Вклад у розвиток геодезії та картографії окремих із названих вище діячів досліджено ґрунтовно, інших — вивчено у загальних рисах, проте діяльність багатьох із них залишається маловідомою для нас.

У даній публікації хочемо привернути увагу до внеску у розвиток картографії таких відомих картографів, геодезистів, як Микола Опанасович Коваль-Медзвецький — начальник Головної геодезичної управи військового міністерства УНР, Генерального штабу генерал-поручник Армії УНР; Ієронім Іванович Стебницький — начальник Військово-топографічного відділу Головного штабу російської армії, членкореспондент Петербурзької АН, генерал від інфантерії; Іван Опанасович Стрельбицький — керівник робіт зі створення десятиверстної карти Європейської Росії, генерал від інфантерії. Цього року минуло 175 років від дня народження І. І. Стебницького, наступного року відзначатимемо 180 років від дня народження І. О. Стрельбицького і 140 років від дня народження М. О. Коваль-Медзвецького. Ця обставина також вплинула на відбір безумовно заслужених персоналій для нашої статті.

Микола Опанасович Коваль-Медзвецький народився 5 лютого 1868 р. у с. Нижній Кропивні на Поділлі. Навчався у Житомирській класичній гімназії. 1891 р. закінчив військово-училищний курс при Московському юнкерському училищі. Служив молодшим офіцером на батареї Новогеорґієвської фортечної

артилерії (1891–1896). Пізніше поступив на Геодезичне відділення Академії Генерального штабу у Петербурзі. Тривалість навчання на Геодезичному відділенні була 4 роки: перші два роки слухачі проходили в стінах Академії теоретичні курси, останні два — у Пулковській обсерваторії, де вивчалися практична астрономія, вища геодезія з практичними заняттями. Офіцери, які закінчили Геодезичне відділення Академії та практичний курс Пулковської обсерваторії, складали особливий розряд офіцерів Корпусу військових топографів (КВТ) і називалися геодезистами.

Після закінчення у 1901 р. Академії Генштабу М. О. Медзевський направляють на службу в Туркестанський військово-топографічний відділ — на Чарджоуську астрономічну станцію. Потім Микола Опанасович виконує астрономічні роботи в Приамурському військово-топографічному відділі на території Маньчжурії (1904 р.), є учасником російсько-японської війни 1904–1905 рр. У 1905 р. М. О. Медзевський стає помічником начальника геодезичного відділення Військово-топографічного управління Головного штабу, а у 1909 р. — начальником геодезичного відділення Військово-топографічного відділу Генерального штабу.

27 квітня 1911 р. полковника М. Медзевського призначають начальником Військово-топографічного училища, яке було засноване 1822 р. для забезпечення кадрами Корпусу військових топографів (КВТ). За його керівництва училище значно розширилось, а в роки Першої світової війни інтенсифікувало підготовку кадрів для цього корпусу. У 1916 р. при училищі було відкрито школу підготовки прапорщиків для виконання знімальних робіт, яка зробила два додаткових випуски військових топографів для діючої армії.

6 грудня 1913 р. М. Медзевський отримує військове звання генерал-майора. Тут слід зазначити, що рівень організаційної та професійної підготовки керівного складу КВТ того часу був надзвичайно високий. Начальники мали блискучу освіту, великий досвід виконання астрономічних, геодезичних і топографічних робіт державного значення. Часто, незважаючи на посаду, особисто виконували особливо відповідальні роботи [1].

Після Лютневої революції 1917 р. М. Медзевський докладає всіх зусиль для повернення в Україну і стає начальником Київської військово-топографічної зйомки — структурного підрозділу КВТ. Наказом Українського військового секретаріату № 30 від 24 листопада 1917 р. Управління Київською зйомкою Військово-топографічного відділу Головного управління Генерального штабу російських збройних сил перейшло у розпорядження вказаного секретаріату. При цьому у розпорядження начальника зйомки поступило також картографічне відділення штабу Південно-Західного фронту.

10 березня 1918 р. на основі реорганізації Київської військово-топографічної зйомки створено Головну геодезичну управу як інституцію загальнодержавного значення, яку очолив генеральний хорунжий М. Медзевський (з 1919 р. — член Ради

Військового міністерства УНР, з 1920 р. — генерал-поручик). Враховуючи потреби виконання величезного обсягу картографо-геодезичних робіт (рекогносцирування 3-х верстної топографічної карти території України, роботи з установаження державних кордонів, укладення карти України масштабу 1 : 1 000 000 тощо), він наполегливо відстоював необхідність збереження штату кадрових геодезистів, здатних забезпечити реалізацію цих планів. М. Медзевський доклав багато зусиль для розбудови української державної картографо-геодезичної служби. За короткий період своєї діяльності картографічний відділ управи встиг лише перевидати у 1918 р. кілька карт, що раніше видавалися російською військово-топографічною службою.

Проте розвиток історичних подій не дав змоги реалізувати плани щодо топографо-геодезичного та картографічного забезпечення потреб української держави. З 1920 р. генерал-поручик М. О. Коваль-Медзевський (автор не знає обставин появи додатку до прізвища) здійснював зв'язок Головного Отамана С. Петлюри з Галицькою Армією, очолював комісію УНР у Проскурові щодо подальшої долі частин Червоної Української Галицької Армії. Після інтернування Армії УНР в Польщі М. Коваль-Медзевський працює в астрономічній обсерваторії Ягеллонського університету в Кракові, допомагаючи, у міру можливостей, матеріально і морально українським емігрантам. Пізніше працює у Варшавському бюро мір і ваг, виконує гравіметричні роботи у Гдині, Картузах, Варшаві. Помер М. О. Коваль-Медзевський 10 вересня 1929 р., похований у Варшаві на православному цвинтарі на Волі. Могила знаходиться у 38-му кварталі серед могил провідних військових діячів українських визвольних змагань.

Ієронім Іванович Стебницький народився 30 вересня 1832 р. у с. Волянщині Житомирського повіту Волинської губернії (тепер Володарсько-Волинського району Житомирської області), де його батько служив управителем маєтку поміщиці Катерини Сорочинської, дочки фельдмаршала М. І. Кутузова. У 1844 р. батько Стебницького придбав один із кутузовських маєтків — село Кропивню і переїхав до нього з родиною. Цим маєтком з прилеглими селами Зарубинкою, Стебницею, Руднею-Закоморнею та низкою невеликих хуторів Стебницькі володіли до 1907 р.

Стебницькі — дворянський рід герба Пржестрфал, який одержав дворянське звання в Угорщині 1482 року. Одна із гілок роду поселилась на українських землях у 1723 р. Рід Стебницьких занесено до 1-ї частини родословної книги Волинської губернії. Життєвий і творчий шлях І. І. Стебницького ґрунтовно дослідили радянські вчені З. К. Новокшанова і Ф. О. Шибанов [3].

У 1844 р. І. Стебницький був зарахований до молодшого класу Інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення, який блискуче закінчив 1852 р. із занесенням його імені на Мармурову дошку інституту з найменуванням “найвідміннішого”. Молодого фахівця було направлено на будівництво Санкт-Петербурзько-Варшавської залізниці, а у 1856 р. як

здібного військового інженера відрядили на навчання до Геодезичного відділення Академії Генерального штабу зразу на другий курс (старший клас). Під час навчання в Академії проходив практику в Пулковській обсерваторії.

У 1860 р. І. Стебницького направляють у Військово-топографічний відділ Кавказького військового округу для виконання триангуляційних робіт. З цього часу більш як 25-річний період його виробничої та наукової діяльності пов'язаний із Кавказом. До 1867 р. включно І. Стебницький працював на триангуляції Північного Кавказу (до 1865 р. на польових роботах, пізніше — на обчисленнях). 1 січня 1867 р. І. Стебницького призначають начальником Військово-топографічного відділу Кавказького військового округу. Перебуваючи на цій посаді, вже в чині полковника, а згодом генерал-майора, особисто виконує важливі військово-топографічні зйомки, астрономічні спостереження і картографічні роботи на Кавказі, в Закаспійській області, Малій Азії, Персії. У 1879–1881 рр. брав участь у встановленні та демаркації російсько-турецького кордону. За видання 40-верстної карти Кавказу (1868) Російське географічне товариство нагородило І. Стебницького малою золотою медаллю. У 1870 р. вийшла праця вченого “Об отклонении отвесных линий притяжением Кавказских гор”, що возвеличила його як визначного геодезиста. За цю працю І. Стебницький 1872 року відзначений Костянтинівською медаллю — найвищою нагородою Російського географічного товариства. Крім геодезичних і картографічних робіт він займається також питаннями картометрії, статистики і країнознавства. За плідну наукову діяльність І. Стебницький був удостоєний звання члена-кореспондента Петербурзької АН (1878).

Наприкінці 1885 р. І. Стебницький був призначений начальником Військово-топографічного відділу Головного штабу. За час керівництва Відділом, Військово-топографічним училищем і Корпусом військового топографів упровадив низку нововведень, що сприяли їх зміцненню. Поряд з основною роботою у Військово-топографічному відділі Головного штабу І. Стебницький проводив велику науково-громадську діяльність у Російському географічному товаристві, Російському астрономічному товаристві та багатьох комісіях. З 1887 р. був головою відділення математичної географії, а з 1889 р. — помічником голови Російського географічного товариства та головою комісії з вивчення розподілу сили тяжіння в Росії. І. Стебницький є автором понад 90 наукових праць.

У грудні 1896 р. І. Стебницький подав рапорт про відставку у зв'язку з погіршенням здоров'я. 29 січня 1897 р. він помер у Петербурзі.

Рід Стебницьких дав російському суспільству відомих наукових діячів. Дочка Стебницького Ольга Ієронімівна, що займалася літературною, педагогічною і громадською діяльністю, була одружена з військовим інженером Л. П. Капицею. У Кронштадті в 1894 р. у них народився син — майбутній академік АН СРСР Петро Леонідович Капиця (1894–1984), всесвітньовідомий фізик, почесний доктор дев'яти університетів і чотирнадцяти іноземних академій. У

сім'ї сина Віктора Ієронімовича (юриста, який займався історією юриспруденції у кавказьких горців) і Софії Христофорівни Стебницьких у 1894 р. в Петербурзі народилась дочка — видатний історик-сходознавець, член-кореспондент АН СРСР Ніна Вікторівна Пігулевська (1894–1970).

Іван Опанасович Стрельбицький народився 18 січня 1828 р. в с. Голінці Лохвицького повіту Полтавської губернії (нині Роменський район Сумської області) в сім'ї солдата Опанаса Стрельбицького і Марії Гамалій. Залишившись рано без чоловіка, мати була змушена в 1838 р. відправити сина до Києва. Закінчивши школу землемірів, що діяла при 1-й Київській гімназії, він у 1849 р. вступив на службу до Межевого корпусу. Після реформи останнього у 1852 р. І. О. Стрельбицький одержав одночасно з чином прапорщика посаду межевого топографа, на якій пропрацював до 1854 р. Тоді був переведений до Санкт-Петербурзького Гренадерського резервного полку, в складі якого у 1855–1856 рр. знаходився у діючій армії та брав участь в обороні Севастополя [6].

1857 року І. Стрельбицький у чині поручика був відряджений до Академії Генерального штабу. Після закінчення в 1859 р. за першим розрядом загального відділення Академії був зарахований до Військово-топографічного депо (з 1863 р. — Військово-топографічний відділ), де став займатися картографічними роботами. У зв'язку з польським повстанням 1863 року І. Стрельбицький знову в армії. У 1864 р. вже капітаном він призначається в Головне управління Генерального штабу для особливих доручень і учених праць.

Картографічну діяльність І. Стрельбицький розпочав з участі в укладанні “Нового атласу всіх частин світу”, перше видання якого було друком у 1868 р. Першою самостійною працею стала карта селянських наділів, що була опублікована в 1861 р. під назвою “Карта Європейської Росії, що укладена відповідно до Височайше затвердженого 19 лютого 1861 р. Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності ...” у масштабі 1 : 5 250 000. На основі топографічних зйомок і досліджень гірничих інженерів Носових Іван Опанасович укладає карту Донецького кам'яновугільного басейну (1869).

У 1865 р. І. Стрельбицькому було доручено редагування нової десятиверстової “Спеціальної карти Європейської Росії”, яка повинна була замінити застарілу десятиверстову карту Ф. Ф. Шуберта. Під його керівництвом у 1865–1871 рр. було укладено на 152-х аркушах і в 1871 р. видано перші аркуші “Спеціальної карти Європейської Росії” масштабу 1 : 420 000, що охоплювала також українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій. В основу створеної десятиверстової карти покладено оригінали триверстової військово-топографічної карти. Її укладено в конічній рівнокутній проекції Гаусса, довгота від Пулковської обсерваторії. З особливою повнотою на карті відображені гідрографія та населені пункти. З інших елементів змісту показані шляхи сполучення, кордони, ліси, піски, болота, рельєф. На територію України припадає 21 аркуш. Карта постійно оновлювалась і неодноразово пере-

видавалась (останнє видання було здійснене в 1925–1934 рр.). У 1903 р. вона складалась із 167-ми аркушів.

Десятиверстова карта І. О. Стрельбицького була видатним твором російської військової картографії XIX ст. За її редагування І. Стрельбицькому в 1872 р. була призначена пожиттєва пенсія, у 1875 р. на Міжнародному конгресі в Парижі присуджена медаль.

Практична цінність Десятиверстової карти зберігалась до 1930-х років. Вона служила основою для багатьох тематичних карт Європейської Росії, у тому числі геологічної карти. У радянський період карта була використана при укладанні гіпсометричної карти європейської частини СРСР масштабу 1 : 1 500 000.

У 1876 р. за редакцією І. Стрельбицького вийшла у світ на шести аркушах „Генеральна карта Європейської Росії з прикордонними частинами Західної Європи, Туреччини, Персії і Туркестану” у шестидесятиверстовому масштабі.

І. Стрельбицький займався і географо-статистичними роботами. У 1868–1874 рр. виконав обра-

хунок поверхні Росії, що описав у книзі “Обрахунок поверхні Російської імперії” (1874). За цю працю Російське географічне товариство нагородило його найвищою нагородою товариства — Костянтинівською медаллю. На Івана Опанасовича в 1869 р. було покладено визначення поверхні європейських держав, доручене Росії Міжнародним статистичним конгресом у Гаазі. В 1881 р. з’являється нова праця вченого “Земельні придбання Росії за царювання імператора Олександра II з 1855 до 1881 рр.” [6].

Останні роки життя І. О. Стрельбицький займався редагуванням Спеціальної карти.

Членом Російського географічного товариства його було обрано у 1869 р., а Російського астрономічного товариства — у 1891 р. 1899 року у зв’язку з 50-річчям служби в офіцерських чинах і звільненням у відставку І. Стрельбицькому присвоєно звання генерала від інфантерії. Помер І. О. Стрельбицький 15 липня 1900 р. у своєму маєтку в Полтавській губернії в с. Голінка.

Видатного земляка пам’ятають у рідному краї, про що свідчить споруджений на могилі пам’ятник з його бюстом.

Література

1. Глушков В. В., Долгов Е. И., Шаравин А. А. Корпус военных топографов в годы Первой мировой войны. — М.: Институт политического и военного анализа, 1999. — 232 с.
2. Купчинський О. А. Причинки до історії української картографії 30—40 років XX ст.; Микола Кулицький // *Мappa Mundi*: Зб. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його семидесятиліття. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1997. — С. 790—808; Купчинський О. А. Микола Кулицький — визначний український картограф 30-х – 40-х років XX століття // *Історичне картознавство України*: Зб. наук. пр. — Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. — С. 297-317.
3. Новокшанова З. К. Иероним Иванович Стебницкий. Военный геодезист, географ, ученый. — М.: Геоиздат, 1960. — 92 с.; Шибанов Ф. А. И. И. Стебницкий — геодезист-картограф и географ, выдающийся деятель географического общества (К 150-летию со дня рождения) // *Известия всесоюзного географического общества*. — 1982. — Т. 114, вып. 5. — С. 416-424.
4. Ровенчак І., Шубер П. Професор Євгеніуш Ромер: здобутки і втрати на ниві географії та картографії // *Історія української географії*. — 2003. — Вип. 8. — С. 17-22; Сосса Р. І. Євгеніуш Ромер і "Książnica-Atlas" у Львові // *Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва*: Зб. наук. пр. Захід. Геодез. т-ва. — Львів, 2005. — С. 331-335; Сосса Р. І. Значення картографії у визначенні державних кордонів (на прикладі діяльності Євгеніуша Ромера) // *Україна дипломатична* — 2004.: Наук. щорічник. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 634-648.
5. Сергеев С. В., Долгов Е. И. Военные топографы русской армии. — М.: ЗАО „СиДи-Пресс”, 2001. — 592 с.
6. Черняева Ф. А. И. А. Стрельбицкий — крупнейший русский картограф XIX века // *Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР*. — 1969. — Вып. 10. — С. 57-70.
7. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів; Мюнхен: Ред.-вид. від. Львів. держ. ун-ту, 1993. — 223 с.; Штойко П. І. Степан Рудницький (1877–1937): Життєписно-бібліогр. нарис. — Львів, 1997. — 182 с.
8. Шаблій О. І. Володимир Кубійович і українська географія та картографія // *Історія української географії і картографії: Матеріали наук. конф., присвяч. 95-річчю від дня народж. проф. В. Кубійовича*. Тернопіль, 25—26 груд. 1995 р. — Тернопіль, 1995. — С. 5-17; Шаблій О. І. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення / Наук. т-во ім. Шевченка в Європі. — Париж; Львів: Вид-во “Фенікс”; Укр. акад. друкарства, 1996. — 703 с.; Професор Володимир Кубійович / Упоряд. О. Шаблій. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 378 с.

Раритети

Степан Рудницький

ПРОБЛЕМИ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Висвітлено найважливіші географічні проблеми дослідження української етнографічної території (від Сяну до Кавказу), в її зіставленні з природно-географічним краєм України. Головні проблеми: обґрунтування положення України в Європі, зважаючи на те, що цілий Кавказ належить до неї; входження України у географічну країну Східної Європи; відношення до історичної Польщі, Русі, а також Чорного моря. Важливим є геолого-геоморфологічні, гідро- і кліматологічні, біо- і антропогеографічні проблеми України.

Stepan Rudnyts'kyi. Problems of Geography of Ukraine. *The most important geographical problems of investigation of Ukrainian ethnographic territory (from the Syan to the Caucasus) in its comparison with natural geographical land of Ukraine have been shown. Main problems: interpretation of position of Ukraine in Europe taking into consideration all the Caucasus as a part of it; belonging of Ukraine into geographical country of Eastern Europe; relation of Ukraine to historical Poland, Russ, and the Black Sea. Geologic and geomorphologic, hydro- and climatologic, bio- and anthropological problems of Ukraine are important too.*

I. Загальні замітки

Україна під нинішню пору майже невідома землезнанню географічна одиниця. У жодній системі описового землезнання не зустрічаємо не то вже такої одиниці, але навіть і ймення України. На деяких тільки географічних картах XIX ст. і XX ст. подибуємо над середнім Дніпром, звичайно лівобіч його, невеличкими буквами написане верхнє ім'я: Україна. У систематичних підручниках всесвітньої географії теж, звичайно, не доводиться бачити сего ймення. Деколи тільки подають його як синонім при назві "Малороссія", себто як побічну назву землі, що обіймає разом нинішні губернії: Київську, Чернігівську, Полтавську й Харківську.

Чому воно так є — причин доволі. У нас, звичайно, складають усю вину на історично-політичні причини. Народ України, мовляв, не здобув собі ні державної самостійності ні навіть бездержавної рівноправності між іншими народами Європи. Тому-то й його національна територія не вважається в науці якоюсь окремою географічною одиницею.

У цьому розумінні багато правди. Географічна наука встановила, що правда вже від половини минулого століття, що природа краю — се її головне завдання до пізнання. З того виходить без жодного сумніву, що при поділі земної поверхні на географічні одиниці мусять природописні критерії стояти на першому місці. Тому описова географія повинна шукати на земній поверхні природні одиниці різних

рядів і за сею схемою досліджувати й описувати.

Сей самозрозумілий постулат науки, теоретично загальнопризнаний, у практиці не прийнявся у всій бажаній повноті. Описова географія — се систематика землезнання. Вона мусить у відповідній мірі узгляднювати людину — її діла на земній поверхні. З того вийшла для описових географів не дуже похвальна звичка: думати антропогеографічними категоріями. Їх є багато, вони різнотрівкі за своєю суттю. Найтривкіший антропогеографічний критерій для описової географії — се, без сумніву, загальний антропогеографічний тип даної країни, сконструйований на рівномірнім урахуванні всіх антропогеографічних чинників. Потім уже йдуть менше вартні — бо менше тривкі — інші антропогеографічні критерії: культура, раса, народ, держава і т. п. Серед тих критеріїв найбільше вживається на диво останній щодо тривкості, отже, й антропогеографічної вартості — держава. Твориться таке значною мірою задля чисто практичних причин, які, розуміється, не повинні б тут саме входити в рахунок. Та, на жаль, треба сконстатувати, що є й інша причина. Велика кількість описових географів ані руш не може здобутись на відвагу, щоби раз назавжди зірвати з давніми пережитками злопам'ятної давньої "географії" з перед сотні літ, коли політичні границі держав були альфою й омегою при дільбі світових просторів на географічні одиниці.

Сему давньому безладдю має й Україна в першій мірі дякувати, що не вважають її географічною індивідуальністю. Україна в малій частині належить до Австро-Угорщини, поза тим — до Російської держави — ось чому нема для неї місця в описовій географії, якщо її розуміти на давній спосіб. Компроміс, що його тихцем заключають описові географи між природою та людиною, її ділами майже всюди кривдить природу на користь людини. Навіть на слабо заселених просторах позаєвропейських земель, де населення ріденьке й малокультурне, де політичні границі — се прямі, ідеальні лінії, вони таки закреслюють описові межі природи. Багато гірше стоїть справа в землях старої культури, старих народів і держав. Правда, поза деякими шкільними підручниками географії, де опис краю закінчується, мов ножем утятий на політичній границі, не зустрічаємо в наукових книгах такого безоглядного респекту для державних одиниць. Однак, він не тільки існує, але й встиг пустити дуже небажані парості для географічної науки.

Сі паростки не нові, однак саме в останніх часах гарно розвилися. Ось прийнявся звичай існуючі державні одиниці проголошувати дійсно географічними одиницями й шукати для них за всяку ціну фізично-географічних основ. Потім, знайшовши достаточну кількість природничих аргументів, перевертається цілу конструкцію долі верхом і голоситься: Земля ж є географічно природописна одиниця, тому держава, що є ідентична з нею, має непорушні основи й мусить бути вважана географічно-природописною індивідуальністю. Бурхливі часи світової війни наплотили багато-пребагато таких конструкцій. Кожна з них має бути, мовляв, оперта на чисто наукових основах. Тим часом, коли їх порівняти між собою, бачиться, що вони чомусь дуже до себе не надобляться. Межі сих “науково” сконструйованих “географічних” одиниць ні на крок не хочуть узгодитись одна з одною, різними способами перетинаються, отже, й протиричають собі загалом.

Припускаю, що поява таких небажаних паростей описового землезнання є лише ефемерною. Бо годі прийняти, щоби такий, вже не скажу — антропоцентризм, а просто таке політиканство в географії, яка є за своєю суттю природничою наукою, могло довго держатись. Природничий напрямок мусить і на сім полі перемогти. Сего вимагає загалом і єство, і дотеперішній розвиток географічної науки.

Таке констатування не звільняє нас, однак, від обов'язку дослідів над вартістю тих загальних і політично географічних конструкцій, які роблено й які робляться на території України.

Отут і виринуть перші головні проблеми географії України. Здавалося б всякому, що перша проблема була би: визначити докладні межі й обсяг сеї географічної одиниці, яку зовемо Україною. Такий порядок, однак, не є вказаний, бо пособляв би апріорности думок, яка в природописній науці землезнання є щонайменше неумісна. Ми як люди знаємо Україну тільки як етнографічну, згідно національно-політичну одиницю. Як географи ми її аж тоді можемо признати географічною одиницею, коли зможемо її докладно уточнити з фізично-геогра-

фічного й антропогеографічного боку і примістити серед інших географічних одиниць Землі. А до сеї цілі веде тільки основне дослідження сего великого простору Землі, серед котрого лежить етнографічна Україна. Щойно це дослідження зможе нам показати, чи є така географічна одиниця, яку можна назвати Україною.

Нинішня етнографічна Україна, обмежена устями Дунаю, Дністром, Прутом, Східними Карпатами й Угорським низом, Сяном, Вепром, Нарвою, поліськими болотами, Сеймом, Хопром, Доном, Каспійською заглибиною, Кавказом, Озівським і Чорним морем, мусить бути для нас вихідною точкою дослідів. Одні за другими виринатимуть проблеми, коли за порядком будемо застосовувати різні погляди фізичного землезнання й антропогеографічних дисциплін до сеї території.

Вже само відношення України до частин світу — Європи й Азії дає цікаві проблеми. Нині майже загальноприйнята межа Європи й Азії — заглибина над Маничем проходить серед української етнографічної території. Зараз виринають питання: чи Україна є дійсно частиною тільки Європи, чи також Азії, чи може Кубанщина й Підкавказзя — се тільки побічні землі України. Ся проблема може бути розв'язана тільки в зв'язку з необхідним встановленням границь континентів і вимагає дуже широкого горизонту дослідів. Так само широко окреслена є проблема відносин України до визнаних нинішнім землезнанням головних частин Європи: до Східної, Південної, Середньої Європи. Важливі питання географії Європи мусять бути тут зачеплені.

Вже значно вужчі рамки мають проблеми відносин України до нинішніх політично-географічних одиниць, себто теперішніх держав, що знаходяться на території етнографічної України. Так само є з відносинами України до т. зв. історичних одиниць, наприклад, до історичної Польщі чи історичної Руси.

Вже при проведенні дослідів, що пов'язані зі згаданими основними проблемами, виринатимуть важливі дійсності. На їх сумі будемо старатися базувати поняття України як самостійної географічної одиниці серед інших країв Європи.

Крім сих головних проблем формальної, що так скажу, натури будемо в подальших частинах “Проблем географії України” розглядати інші головні питання, дотичні до нашої території. Географічне положення України ставить перед нами багато різних проблем дуже загальної натури й великої ваги. Проблеми Чорного моря займають тут дуже визначне місце як самою різноманітністю, так і вагою. Геологічні, зокрема тектонічні відносини України є новою групою великих проблем, що тісно зв'язані з великими геоморфологічними питаннями. Вже сама велика роль прастарого черену України в історії та укладі горотворних сил старого світу велить нам присвятити сим проблемам нашу пильну увагу, тим більше, що з оцим череном пов'язана система чорноморської української групи височин і вінець низовин, що окружає її довкола. Молоді, епірогенної природи рухи, що так видатно зумовили морфологічний тип нинішніх українських височин, ставлять перед нами

дуже великі проблеми.

Гідрографія і кліматологія України ставлять перед нами також дуже велику кількість важливих проблем. Справи водостану, опадів й відпливу, циркуляції підземних вод, великих боліт північно-західної України і т. д. породжують чимало важливих питань. Український кліматичний тип, вже признаний наукою, вимагає основного уточнення, якого годі провести без успішного розв'язання всіх головних питань української кліматології.

Куди важніші ще проблеми біогеографії. Спеціально дуже важливі є тут рослинно-географічні питання, розміщення лісу, луку, степу, не згадуючи навіть про флористичні й фауністичні проблеми великої географічної ваги.

Та найбільше такі основних проблем лежить на антропогеографічному полі. Просто неможливо їх тут навіть у виборі перерахувати. Бо коли різні царини фізичного землезнання України все-таки бодай там і сям дещо пооброблювані, то в антропогеографії України не зроблено дотепер майже нічого. Правда, в помітних науках антропогеографії, як у антропології, етнології, археології, історії дуже багато зроблено Українцями й сусідами про Україну. В українській науці здавна й дотепер гуманістичні дисципліни прямо приглушили своїм розростом природописні галузі науки. Та наслідки згаданих дисциплін — се для антропогеографії лише сирий матеріал, з котрого щойно треба будувати. Взаємини землі й людини на Україні — сей головний предмет антропогеографії України — мусять бути досліджувані щойно від перших основ.

Перед нами стоїть ціла велич проблем зв'язку історичного розвитку людства на землях України з її природою, як се саме було, що природна одиниця України розвила антропогеографічну одиницю — український народ, як народ вростав у землю й єднався з нею безліччю невидимих ниток, як положення і простір, процес формування границь, море й інші води, форми поверхні, підсоння й органічний світ обумовлювали розвиток і теперішній стан народу України.

А коли вже зійдемо до окремих галузей антропогеографії, то аж тоді жахнемося цілого лісу проблем, що їх дають: політична географія, історична географія, економічна географія, розуміється, коли їх продумати як слід. Вистачить кількохгодинного розгляду, щоби пізнати, що тут ніби зовсім нічого не зроблено ні своїми, ні чужими.

Поневолі опускаються руки. Та, з другого боку, манить чудово родюча нива досліджень, що так довго лежить облогом та й зате вкрилася прегарним килимом різнобарвних квітів — наукових проблем землезнання України.

Починаючи голосити друком отсі "Проблеми географії України" у формі окремих розвідок, що зібрані під спільним титулом, мушу декілька слів сказати про їх загальний характер. Нехай ніхто їх не вважає спробою систематичного викладення землезнання України. Се буде хіба збирання цеголок для зрушення сеї великої й важливої будівлі. Треба буде конечно обмежитись тільки загальними проблемами ставити їх та, по-можливості, розробляти не в систематичному

порядку, а в міру змоги з огляду на стан науки, потрібний для даної проблеми і на обмежені сили однієї людини.

2. Україна й Європа

Коли пошукаємо української національної території на етнографічній карті, знайдемо її у південно-східньому кутку сеї частини світу. Звичайно, виходить із усіх карт Європи, що Україна належить у цілості до неї. На фізичних картах і так нема ніяких границь крім природою накреслених ліній; на політичних, звичайно, весь кавказький край числиться до Європи. Тож і не видно тут ніякої заковики.

Інакше буде, коли увійдемо глибше в наукові погляди на межі Європи. Нині, звичайно, приймається, що межа Європи й Азії проходить Підкавказзям. Борозна річки й озер Манича, та знову лінія рік Кубані й Терека втерлася як південно-східна межа Європи у дуже багатьох західноєвропейських географів. Таким способом суто українські землі Кубанщина, Чорноморія, Ставропольщина, всі південно-східні частини суцільної української території мусили б відійти до Азії, коли вся решта України залишилася б в Європі. Виходило б із отсего, що Україна так само мусить розпадатися на європейську й азійську, як Росія чи Туреччина, мусить лежати в двох частях світу.

Декому можуть такі міркування видаватися зайвою формалістикою. Україна остане Україною хоч вперек неї переходитиме границя двох частин світу — подумає не один. Одначе, справа не є така проста, як здається. Описове землезнання виходить, як звісно, від поодиноких простірних частин земної поверхні¹ й описує їх всесторонньо. Поділ земної поверхні на поодинокі географічні провінції є, отже, першим основним завданням описової географії. Частини світу, комплекси країв, краї, землі, околиці і т. п. — се простірні одиниці різних рядів, на які поділило описове землезнання поверхню нашої Землі. Вже в обсязі одного ряду не повинні межі окремих одиниць перехресчуватись, тим менше можуть межі підрядної географічної одиниці, напр., краю перехресчувати межі надрядної одиниці, наприклад, частини світу. А таке саме тут має місце: границі краю — в цьому випадку України, не годяться з границями континенту — частини світу Європи.

Причин цього може бути три: або межі етнографічної України не збігаються з тими природними межами, що є на відповідній частині земної поверхні, або загальноприйняті межі Європи є хибно проведені, або зрештою обидві одиниці, себто Європа й Україна, є хибно поставлені і вимагають ґрунтовної ревізії.

Поняття України як географічної одиниці ще не поставлене як слід. Воно й має бути предметом дослідів у подальших частинах отсеї публікації. Не хочу випереджати вислідів моєї дальшої праці. Тому-то треба на початок обмежитись до ревізії поняття і границь Європи та пошукати, чи випадково саме тут не лежить причина цієї незгідності меж України з межами нашої частини світу.

Розуміється, не тут місце докладно розводитися над питанням про поняття континенту і над правом

Європи називатися окремою частиною світу. Цілком вистачить, коли зазначу, що *Європа як окрема частина світу не має поза конвенціональними, безвартісними аргументами ніякої рації існування*. Як тільки географічна наука стала визволятися з кайданів класичної старовини, зараз виступили проти самостійності Європи послідовно думаючи географи. Перший Вареніус викреслив Європу з ряду частин світу², те саме зробили Річчолі, Торберн, Бергман, Гаттерер³ та інші. Великий реформатор землезнання і творець нинішньої географічної науки Олександр Гумбольдт бачив у Європі тільки півострівне продовження Азії⁴. Щоправда, Кант рішуче заявив про самостійність Європи, однак його аргумент, що продукти й люди Європи дуже різняться від азійських є супроти нинішнього нашого знання вповні нестійкий⁵. Загалом можна сказати, що тільки ті географи висловлювалися за самостійність Європи як частини світу, що клали на перше місце людину і її діла, а не природу Землі. Головний репрезентант цього напрямку в першій половині XIX ст. Карл Ріттер, ставлячи (між іншим, дуже слушно) індивідуальність кожного земного простору як головний критерій при поділі й класифікації земної поверхні, мусив заявити про окремість Європи від Азії⁶. Тож у нього історичний погляд поневолі заступив майже цілком географічний. Однак, навіть поміж його учнями знайшлося небагато таких, що згоджувалися б без застережень на сю тезу свого учителя.

У найновіших часах справа самостійності Європи як частини світу представляється ось як. Нема нині ні одного наукового географа, що не признавав би, що Європа є лише одним з півостровів Евразії. Головно ж по виставленню величної системи Зюсса⁷, що наглядно виказала як дуже тісно зв'язана Європа з Азією одноцільною внутрішньою будовою, не можна і хвилювати сумніватись про несамостійність Європи. Так само гідрографія, клімат, рослинний і тваринний світ дуже тісно в'яжуть Європу з Азією, так тісно, щоби можна оправдати світову самостійність Європи. Антропогеографічні ж відносини тільки тоді велять нам думати про самостійність Європи як частину світу, коли їх розумітимемо дуже поверхово. Звичайно, наводяться культурно-географічні аргументи, історичний розвиток, теперішні політично-географічні відносини і т. п. Все те, однак, має дуже обмежену вартість супроти обставини, що природа не розділила, а навпаки злучила Азію з Європою. Нинішня географія — се природнича наука, тому природні критерії мусять для неї бути визначальними. І то навіть у культурно-, політично- й історично-географічних питаннях, що ж тоді в інших частинах антропогеографії! Коли станемо на природописно-географічним становищі, то впадуть немов полуца з очей усі перепони, що дотепер впродовж століть стримували перемогу правди й відстрашували географів від зірвання з вузлами конвенціональних понять. Так, наприклад, “всесвітня історія” представиться тоді як досить довільне зібрання історій народів і держав дуже обмеженої частини поверхні нашого глобусу. Покажеться теж, що історичний

розвиток азійських народів і держав без порівняння сильніше впливав на Європу, як нам здається, так що віддалявати історію Європи від історії Азії дуже трудно всякому, що дивиться на історичну науку із всеземного становища. Навіть у першій половині т. зв. середніх віків, коли щойно розвивалися вродзріб народи й держави нинішньої Європи, впливи Азії були непереможні, що лише протягом цілої старинності, потім у хрестових походах і пізніше аж до найновіших часів! Часи й місяця в історії Європи, де безліч зв'язків з Азією, се часи й місяця партикулярного розвитку, заскорузло локальної історії. Прикладів і доказів підтвердження сего погляду можна би навести безліч. Вистачить вказати на такі важливі етапи розвитку зв'язків Європи з Азією, як прихід вищої цивілізації зі Сходу, християнство, напір мусульманства й тюркських народів, новітня експансія Європейців на Близький Схід і т. п. Всюди безліч дуже тісних і важливих взаємин.

Політична перевага Європи над іншими частинами світу теж не може бути вартісним критерієм для обов'язкового відокремлювання Європи від Азії. Ся перевага передовсім тільки моментальна в очах географії, що оперує величезними числами, куди більше хвилює як в очах історії. По-друге, ся перевага базується на Евразії, а не на Європі. Могутність Росії оперта дуже значною мірою на Сибіру й на Центральній Азії, могутність Англії — на Індії. Расовий і культурний егоїзм Європейця не дає йому освоїтись з того роду думками, тим не менше вони правдиві.

Так само нестійкі, як історичні й політичні, є й культурно-географічні аргументи самостійності Європи як частини світу. Поминувши саму туманність і неозначеність поняття європейської культури, мусимо констатувати, що на цій основі ніяке прецизювання границь частин світу неможливе. Нині т. зв. європейська культура не є обмежена Європою, а обіймає, розходячись дотепер головню водними шляхами, майже цілий світ більшою або меншою мірою. Тепер саме вона починає розходитись головним чином сухопутними шляхами і то передовсім на Схід. Коли приймемо, що російська культура — се вітка європейської і згадаємо, що та сама російська культура панує по сю й по ту сторону Уралу, то дуже трудно буде означити східню межу Європи. Бо її треба буде провести або по устю Німану, Східними Карпатами й устям Дунаю, або аж на східносибірських скибовинах. До того ще культурно-географічні відносини підлягають дуже швидким змінам, хоч назагал вони тривкіші, ніж політичні. Наприклад, можна припускати, що коли європейська цивілізація буде надалі таким темпом поступати в передній Азії й Сибіру, як на початку XX ст., то культурні межі Європи за яких сто літ пересунуться на тисячі кілометрів на схід і південний схід. Чи й тоді будуть виводитися у поле культурно-географічні аргументи за самостійністю Європи, треба мабуть сумніватись.

Не дивно, що у вже перед півстоліттям О. Пешель зважився на гострий вислів, що Європа попала між частини світу як Пилат в Credo. Він вважав її “аль-

пійським півостровом Азії”⁸. В тих самих часах виступив проти самостійности Європи Дана, вважаючи Європу й Азію одним континентом⁹.

Протягом згаданого півстоліття повільно приймався загалом щораз виразніше погляд, що Європа не має щоправда права називатися окремою частиною світу з огляду на свою природу, однак внаслідок загально здавна прийнятого звичаю і (не в останнім) теж для вигоди описового землезнання вона даліше фігурує як (окрема) одиниця в географії. Се значною мірою треба приписати теж тому, що найвизначніші представники географічної науки присвячують безмежно більше уваги мериторичним як формальним питанням і не вдаються в методично класифікаційні контраверси.

Сей розвиток виразно прослідковується у Ф. Ратцеля. У 1882 р.¹⁰ він приймає п’ять конвенціональних частин світу, сімнадцять літ потім вважає Європу не так самостійну природну одиницю, як “світові острови” і говорить про Евразію і Північну Америку як сусідньо розташовані частини світу¹¹, по двох десятиках літ класифікує він частини світу так: I) північні: 1) Евразія, 2) Північна Америка; II) південні: 3) Африка, 4) Південна Америка, 5) Австралія; III) полярні: 6) Арктика, 7) Антарктида¹². Те ж саме бачимо у О. Зупана. В 1884 році він признавав безобиняків Європі самостійність як частині світу¹³ і находив для цієї мети морфологічні аргументи. Та згодом змінилися його погляди і в останніх часах він навіть дуже різко виступив проти признавання за Європою права зватися окремою частиною світу¹⁴. Найзнатніший геоморфолог в європейській науці А. Пенк, хоч оперує з необхідності поняттям Європи (при порівняннях, вимірах і т. д.), вважає його конвенціональним і розрізняє “строго беручи”, шість частин світу: Евразію, Африку, Австралію, Північну Америку, Південну Америку й Антарктиду. Європа у нього се великий півостровний край Азії¹⁵. Такий самий поділ приймає і Уле¹⁶, приймаючи Європу тільки за відчленення великого євразійського континенту, хоч сам свого часу приймав самостійність європейського материка¹⁷.

Тому-то, хоч, наприклад, Кірхгоф і Вагнер, подекуди й Геттнер¹⁸ вважають по-старому й переважно з допомогою старих аргументів світову самостійність Європи, хоч у всіх підручниках географії на всіх мовах Європа з застереженням чи без них фігурує як окрема частина світу, то безумовно її престиж занадто сильно змалів, щоби конвенціонально прийняті межі конвенціонального по собі поняття могли творити якусь мериторичну перепону для поставлення й окреслення тривкими межами України як географічної індивідуальности серед інших земних просторів. Відповісти на се питання все-таки треба, можна се зробити, розглядаючи справу східної межі Європи.

Коли розглядатимемо історію східної границі Європи, себто границі між Європою та Азією, то малість і безвартність конвенціонального поняття Європи як частини світу з непереможною силою кинеться нам у вічі. Від старих часів донині, в сім

довгім розвитку, який ґрунтовно представили Ган¹⁹ і Вісоцкі²⁰, бачимо, яка ся межа непостійна, як коливається довгі часи то сюди то туди і як потім поволі але статочно пересувається щораз даліше на схід. У даньогрецькій науці був Фазіс (Ріон) границею Азії й Європи, потім перейняв її на себе Танаїс (Дін). Озівське море продовжували давні географи дуже далеко на північ так, що видавалося їм, що тут є неширокий істм [перешийок. — *Ред.*] між Озівським морем та Північним океаном. Ріка Дін і полуденник [мередіан. — *Ред.*] його джерела видавалися дуже доброю східною межею для європейського материка від сходу.

За Страбоном, Птолемеєм, Плінієм й іншими давніми вченими пішли всі книжники Середньовіччя. Те саме робили й нові учені, географи-гуманісти XVI і XVII століття, долучаючи до Дону ще, звичайно, Двину, часами й Волгу. Дехто ще протягом цілого XVIII ст., ба й до початків XIX ст., держався Дону й Двини як східних меж Європи.

Однак, вже у XVII ст. виринає нова межа: Дін — Об, часом із вставленою по середині Волгою. Вона швидко здобуває собі визнання, і назагал беручи, панує протягом цілого XVIII ст. Так авторитет старинних, як і огляд на політичні межі Росії, яку хотіли тодішні географи вдержати в Європі, дуже пособляв саме сій межі. Загалом пошанівок політичним границям був у XVIII ст. так великий, що багато тодішніх географів прилучало до Європи азійські займанщини Росії, щоби межами частин світу не ділити політичних одиниць!

Перший, що впровадив в цю сумну тарабарщину класичних спогадів і політичного мудрагельства нову вартісну думку, був Швед Штраленберг²¹. Пізнавши в російським полоні граничні області Європи й Азії, він поставив як природну межу Європи гори Урал, Общій Сирт і надволжанські висоти аж до Дону й Кавказу. Всупереч тогочасним “географам” він не дотримувався ні старинних авторів, ні політичних границь і обґрунтував свою тезу виключно природописними аргументами.

Виступи Штраленберга 1730 р. і Гмеліна 1747 р. (який клав межу з природописних причин аж на Єнісей, що стрінуло між іншими визнання у Канта) означають дуже важливий поступ в розмежуванні Азії з Європою. Тому-то, хоч стара тарабарщина далі іде, здорова природописна думка Штраленберга не гине. Підіймає та поширює її звісний мандрівник Паллас²². Межа Європи й Азії йде, на його думку, лініями, що визначені природою, себто від Озівського моря борозною Манича, потім горбами Єргенів, високим берегом Волги, Общим Сиртом і Уралом аж до Льодового моря.

Від цього часу Урал як природна границя Європи вже не випадає з наукового апарату географів. Тільки на південь від закінчення Уралу аж до Чорного моря коливається аж донині границя немов ланцюг, навішений на двох тривких стовпах. Хоч ще частенько траплялися і потім прихильники старих границь в різних комбінаціях, то все-таки Урал і кавказький істм держаться туго й здобувають щораз більше визнання.

В коливаннях європейсько-азійської межі протягом XIX ст. можна побачити два головні її типи. Один тримається виразніше границі Штраленберга й Палласа, ведучи її часто в новіших часах рікою Уралом і берегом Каспійського моря до виходу борозни Манича в прикаспійську депресію, або аж по лінію Кубань–Терек. Другий тип бере за частину межі Кавказ, включаючи тим робом ціле північне Підкавказзя до Європи. Однак ці обидва типи, головню ж другий, майже ніде не виступають у чистому вигляді. Еклектичність і деяка “вигідність” спричинює у більшості авторів нових проєктів розмежування велику різноманітність.

Границю Палласа підтримали Ріттер, Мальт-Брен, Берггавз, Кірхгоф, Вагнер, Філіпзон. Тепер вона є у загальнім уживанню²³ (зі згаданою вище модифікацією).

Батьком другого типу є Георгі. Він проводив межі Європи по горах Урал, ріці Уралу, Каспію і південній обнозі Кавказу²⁴. Кавказ брали за границю теж Цойне і Вільгельмі, Роон, Гюо, Шоув, Ф. Мюллер, Ройшле. З новіших географів брав Кавказ за границю Вівієн де Сен Мартен²⁵ і В. Ган²⁶.

Цілком окреме становище займає звісний Е. Реклю. Він вважає найліпшими межами Європи заглибини, що простягаються над Маничом, Каспієм, Аралом і західносибірськими озерами аж по Обську губу²⁷. Пенк приймає лінію Манич, Каспій, Ембу, Тобол, Іртиш, Об за добру границю європейського півострова Евразії і звертає увагу на се, що жодна точка сеї лінії не лежить вище як 150 м²⁸.

На яку східну межу Європи рішитися нам?

Вважаючи Європу тільки частиною одноцілого євразійського континенту, не матимемо стільки скрупулів [проблем. — *Ред.*], як ті, що доконче хочуть боронити світову самостійність Європи. З легким серцем можна пропонувати конвенціональні границі для конвенціонального поняття, як накидати їх природописно самостійному земному просторові. Признаючи тісний зв'язок Європи з Азією, не потребуватимемо так поквапно вишукувати й хапати дійсних чи позірних різниць та обережно обминати всякі згадки про поспільні прикмети.

В євразійським континенті, без сумніву, належить європейському півостровові самостійне становище. Чи контраст центрального кадовба євразійського континенту більший до Європи чи, наприклад, до індійського світу не буду рішати, хоч припускаю, що ні. В кожному разі, однак, знайдуться критерії, що дозволять оцінити вартність меж, якими виділяють учені європейський півострів від євразійського черену.

Цілком природно, що широко розводиться над східною і південно-східною границею Європи на сім місці годі. Думаю, що вистачить коротко охарактеризувати вартість природних ліній, які під нинішню пору найчастіше вживаються при проведенні згаданої межі.

Гори Уралу надаються до такої цілі, без сумніву, дуже добре. Маємо перед собою гірську систему на 2500 кілометрів довгу, вузьку, шоправда, та неперервну, яка очевидно видається якнайкращою гра-

ницею двох частин світу. До того ще східний схил Уралу є в поземеллю дуже сильно зазначений, так що його обнога виразним ступенем опускається до Західносибірської низовини. Ся обставина полегшує дуже справу для всіх тих, що хочуть тягнути Уралом границю між Європою і Азією. Воно, бачте, не личить вести межу хребетною лінією гірського ланцюга, годі щоби одна гірська система одним схилом належала до одної частки світу, другим — до другої. Тому, коли вже хочемо вести межу двох частин світу вздовж гірського ланцюга, мусимо його в цілості зачислити або до одної або до другої частини світу.

Урал, звичайно, зачислюють в цілості до Європи (Ріттер, Реклю, Вісоцькі, Ган і т. д.). Поземелля східноєвропейської плити поволі підносяться до сходу до Уралу, щоби по тім боці гір стрімко впасти до сибірської низовини. Пермокарбонські верстви плити у сусідстві Уралу підпали (хоч слабому) покладкуванню. Як орографічно, так і тектонічно стеляться шляхи Європи в Урал — для Азії він немов мур куди тяжче доступний. Ось причина, чому Урал, звичайно, причислюють до Європи.

Ляппаран звертає увагу також на велику кількість озерних заглибин вздовж східного схилу Уральських гір, які ще виразніше визначають східну границю уральської верховини й заразом європейської землі. Філіпзон підносить обставину, що видатне повздовжнє розчленення Уралу творить значні перешкоди для його перехідності²⁹.

Деякі зовнішні прикмети доброї границі має, отже, Урал без сумніву. Однак, коли придивимось йому ближче, то вийде знов ціла конвенціональність чи там, як каже Висоцький, євдаїмонізм усіх тих, що так без обиняків приймають Урал за граничні гори Європи. Бо Урал є (як се сказав Зюсс) безсумнівно азійською гірською системою, що стоїть разом з Кавказом у тісному зв'язку з Тянь-Шанем. До того ще нинішній Урал є тільки ерозійним останком широкої фалдовини (складчастості), що простягалася колись через південно-західний Сибір до сполуки з Тянь-Шанем. Східний стрімкий схил Уралу — се денудаційний ступінь, що лишень випадково на довгих просторах йде рівнобіжно з напрямом складок, поза тим же обтинає складки під гострим кутом. Східний фронт Уралу — се кадовбова верхня, хвилястий пенеппен, що простягається на сильно дислокованих старих верствах.

Як границя двох частин світу Урал не має, отже, потрібних прикмет. Натомість годі бути до того ступеня дрібничковим, щоб відмовляти йому права відділювати європейський півострів від євразійської цілості. Тут дійсно може Урал гарно сповнити своє завдання. В кожному разі треба бути консеквентним і тягнути уральську границю аж до видимого кінця уральської системи себто до наконечних горбів Мугоджарської горбовини, що гине в арало-каспійських степах недалеко північно-західної границі плити Усть-Урту.

Ріки Уралу (Яїка) не можна однак ніяким чином вважати добрим продовженням уральської границі до каспійських берегів, ще менше можна вести межу рікою Ембою. Шлях ріки ледве для окремих околиць і земель може бути пригожою границею, для країв

майже ніколи, для комплексів країв абсолютно ні. Ріки куди частіше з'єднують своїм сточищем земні простори, ніж їх відділюють. Ділити одноцільне сточище на дві половини вздовж долинного шляху ріки, присуджуючи одну половину Європі, другу Азії, безумовно не годиться. Дотичить се так Уралу, як і Емби, Тоболу, Іртиша, Обі та відбирає всяку вартість поданій вище межі Пенка.

Так само зовсім неможливо прийняти за межу Європи Общого Сирта й Єргенських гір. Бо тоді муситимемо зробити ще щось набагато неприродніше — відтяти й приділити до Азії цілу устеву частину і дельту Волги, полишаючи решту в Європі.

Тому треба вибрати з кількох зол одно найменше і потягнути межу Європи Мугуджарськими горами й північно-західним берегом плити Усть-Урту до північно-східної затоки Каспія (Мертвий Култук, затока Цісаревича). Стрімкий спад Усть-Урту до каспійської депресії зазначає сю межу доволі виразно.

Каспійське побережжя позначає подальший шлях східної межі Європи. Правда, північна половина Каспія — се тільки плитка трансгресія, однак, берегова лінія хоч би й озера служить доброю межею, коли до цього се озеро таке велике. Тому-то хоч побережжя дуже низьке, й каспійські води тут дуже мілкі, межі Європи в сих сторонах визначені гарно.

Зостається нам ще простір між Каспієм та Понтом. Тут справа простягання доброї границі знову стає трудною, куди труднішою як де-небудь инде. Маємо тут чотири головні межові лінії до вибору границі Європи: борозну Манича, лінію Кубань-Терек, хребетну лінію Кавказу і південний рубець кавказької гірської системи.

Перша від півночі межова лінія се борозна Манича. Її залюбки тепер приймають за границю Європи (Реклю, Пенк, Зупан, Вагнер, Геттнер і т. п.). На мою думку, се хибний погляд. Навіть, коли не признаємо Європи самостійною частиною світу, а тільки півостровом Євразії, така границя для неї не годиться. Борозна Манича, без сумніву, дуже цікавий твір природи — долина відкинута до двох морів, залита довго розтягненими озерами, з біфуркацією Калауса, висота якої ледве переходить 10 м над рівнем Чорного моря, безпереривна лінія в терені, яка немов сотворена на те, аби туди перевести якусь важливу границю. Вздовж борозни йде смуга понтійських відкладів, що свідчать про існування колишнього морського звуження, що з'єднувала Чорне море з Каспієм і перетривала мабуть глибоко в четвертинну добу. Ще у XVII ст. мала йти борозною Манича суднохідна сполука двох морів, правда, прісноводна. Тепер вже навіть у найбільш вологих часах таке не буває, хоч планам суднохідного каналу, який з'єднував би два моря по борозні Манича не можна так з легким серцем відмовляти рації існування, як се часто робиться.

Та все-таки сего всего замало, щоби сею борозною, хоч і як цікавою, проводити межу Європи й Азії. Се ж не є ніяка широка тектонічна западина, а проста ерозійна долина, на утворення якої необхідно вплинули молоді видвигнення, що йшли між іншим вздовж лінії не рівнобіжної, а приблизно перпендикулярної до напрямку борозни. Борозна Манича не

ділить географічно ніяких відмінних між собою просторів. По обох її боках простягається однако-вісінький легко хвилястий, плитового характеру, степовий рівень. Правда, годі перечити, що заглибина, вздовж самою серединою якої йде борозна Манича, може мати тектонічну основу, як заглибина між кавказьким передищем а гіпотетичним південно-східним продовженням східноєвропейської плитової країни назагал, а українського горсту зосібна. Переходять вздовж неї т. зв. лінії Карпінського³⁰.

Відносно давний вік сеї заглибини підтверджений смугою понтійських осадів давнього міжморського звуження. Та сього таки не вистачає, щоби частити саме тут природній переділ між двома частинами світу.

Якщо ми прийняли борозну Манича за межу Європи, мусили б ми таки хоч-не-хоч відновляти здавна вже закинений стисло науковою географією звичай, брати річкові лінії за границі. Йдеться тут уже не тільки про саму "ріку" Манич, ціле південне сточище якої (Калаус, Єгорлик) мусило б перейти до Азії, а північне залишитись у Європі, але йдеться тут теж про ріку Дін. Вона на просторі до сотні кілометрів знов мусила б стати межею Європи й Азії як за часів класичної старинності. Могло би бути теж питання, як ділити між Європою й Азією рукави донської дельти. А що важніше, знову мали б ми перед собою сточище одної ріки, розділене між двома "частинами світу".

Маничська границя є, отже, морфологічно трудною для обґрунтування, гідрографічно неможливою. Кліматично ні біогеографічно вона не відіграє ніякої ролі. Що ж до антропогеографічних відносин вона ані ніколи не представляла якої-небудь вартости, ані тепер її не має. Не творив Манич границі, ні Ясам, ні Касогам, ні Хозарам, Половцям, Татарам чи Кімликам. І нині він не має нічого спільного з ніякою етнографічною границею. Не був він теж ніколи границею культур чи хоч би держав. Що нині вздовж його проходить північна межа Ставропільської губернії і тим самим генерального губернаторства Кавказу — се для землезнання не є ніяким аргументом, хоч для деяких географів се вигідно, коли політична границя зійдеться з майбутньою "природною".

З усіх тих причин я рішучо противний до проведення європейсько-азійської границі борозною Манича. Науково вартісної природної границі Європи мусимо шукати деінде.

Лінія Кубані й Терека, яку приймає Ріттер, Мальт-Брен, Філіпзон, має за собою дещо більше наукових аргументів, ніж межа Манича. Бо коли ся остання переходить серединою одноцільної морфологічної області, то бодай ці частини течви Кубані й Терека, які йдуть рівнобіжно до напрямку Кавказу, збігаються сям-так з морфологічною межею: між степовим понтокаспійським рівнем а кавказьким підгір'ям. Одна біда, що між сими двома куснями течви Кубані й Терека (себто приблизно між Невинномиськом а Катериноградом) [Краснодаром. — *Ред.*] нема ніякої природної лінії. Саме тут вискакує на північ ставропільська плита, що становить інтегральну частину кавказького передища. Коли Філіпзон

веде межу Європи між Кубанню а Терекон вздовж підкавказької залізниці³¹, то се вже верх “евдаїмонізму” і показує якнайкраще конвенціональність і цілковиту нездатність такої межевої лінії.

Коли б ми хотіли доконче провести межу між Європою та Азією на північ від Кавказу, мусили б ми держатись наконечних північних меж кавказького підгір'я. Їх тепер годі докладно означити. Морфологічні досліди над Кавказом і його підгір'ям ще дуже-дуже молоденькі й нерозвинуті. В жодному однак випадку ані Кубань, ані Терек не можуть мати претензії, щоб їх вважати “науковими границями”. Кавказька фалдовина переходить на правий бік Кубані при її устю та в середній течії коло Пашинська, П'ятигорська, Ставрополя. Ще більше замотані й звисні відносини в сточищі Терка. У всякім разі межа Європи була б дуже замотана й дивно повигинана а слабо зазначена, коли б ми її хотіли провести північним рубцем кавказької гірської системи. Цей рубець для такої важливої границі цілком не надається.

Натомість майже всі аргументи промовляють за тим, щоби межею Європи й Азії поставити гори Кавказ.

З поняттям границі лучиться мимохіть поняття перепони, перешкоди в лучбі та zarazом порога між одним земним простором а другим. Першу з тих прикмет всякої границі посідає Кавказ в дуже визначній мірі. Мов велетенський, непрохідний мур простягся він між Чорним морем і Каспієм довжиною звиш 1100 км, а з урахуванням заглибин Головного вододільного хребта — навіть на 1600 км. На просторі 700 км має гребінь середнього Кавказу майже всюди висоту 3000 м, тільки Хрестовий і Мамізонський провали опускаються пониже сего позему та все-таки лежать вище 2300 м, зглядно 2800 м. У східнім Кавказі є тільки сім провалів між 2200 м та 2750 м — всі інші вищі 3000 м. У західнім Кавказі всі провали вищі понад 2900 м. Тільки при обох кінцях кавказького ланцюга бачимо обниження верховини й отут можуть залізниці й гостинці обійти Кавказ. Поза тим тільки один грузинський гостинець (Хрестовим провалом) переходить хребет Кавказу, всі інші шляхи — се гірські плаї та стежки по засніжених або й постійно обледенілих, скалистих провалах.

Коли вже слабка проходимість Кавказу вказує на його як на пригожу границю між Європою та Азією, то інші морфологічні прикмети цієї верховини прямо закликають визнати їй це становище. На головному місці стоїть тут звисна однобічність Кавказу. До півдня опадає він дуже стрімко, до півночі куди лагідніше. Коли від півночі до Головного хребта припирає багато рівнобіжних, щораз нижчих хребтів, то на півдні зустрічаємо тільки невисокі підгірські хребтики. Тому-то доступ Кавказу від півночі без порівняння легший, ніж від півдня. Бачимо тут такі самі відносини як на Уралі. І коли Урал причислюють, звичайно, до Європи, то не бачу причини і Кавказу до неї не причисляти. До того ще згадаймо, що від Кавказу аж до серця Європи не поставила природа ніяких значних перепон. Від Кавказу так само як від Уралу аж над Німецьке море і канал Ля Манш одним величним метом розвернулись безкраї

низи, лишень де-де перервані невисокими набреніlostями плитових височин. Правда, і по азійській стороні Уралу бачимо низи, зате Кавказ від Азії відгороджений дуже видатно верховиною й височиною Вірменії, до котрої відразу притикають західні відроги гір Ельбурсу.

Щоби пояснити мниму приналежність Кавказу до Азії наводять, звичайно, географи його будову, мовляв цілком азійську. Сила складкування йшла на Кавказі, мовляв, від півночі на південь, а не як водиться в Європі, від півдня на північ. Простолінійність Кавказу теж, мовляв, азійська прикмета, так само великі насаджені вулкани.

Такі міркування, на мій погляд, не є нічим иным як проявом, говорячи за Висоцьким, евдаїмонізму географів, що не хочуть як слід обійтись з конвенціональними межами Європи. Такі прикмети будови, як їх має Кавказ, знаходимо теж у цілої системи Дінарид, простолінійність хоч би у Піреней, величну вулканічну діяльність хоч би у Карпат. Коли б яким випадком карпатські черенні гори на південь від лемківського й бойківського Бескида не були запалися в такому розмірі, мали б ми в Карпатах не одного Келіменського Петроса — сего вулканавелетня, а багато їх. Саме тектонічна будова Кавказу, до речі кажучи, дуже мало ще досліджена, дуже промовляє за тим, аби сю верховину взяти за границю між Азією та Європою. Не що іншого, а саме велетенські розломи, вздовж котрих запалася ціла південна половина верховини, справили те, що осередна, кристалічна смуга Кавказу спадає безпосередньо й дуже стрімко до півдня, де тільки вершки западених скиб стремлять понад заглибинами Ріону, Кури, Алазані. Саме ті сильні заколоти в земній корі дали тут — подібно як меншою мірою в Карпатах — спромогу вулканізму висипати такі могутні стоги як є Ельбрус і Казбек.

Величні западини над Ріоном, верхів'ями Кури й над Алазанню дуже знаменно обмежують кавказьку верховину від півдня. Беручи до уваги те, що Кавказ є одним із ланок могутніх Алтаїдів, які наповняють собою дуже значні простори Європи, знаючи що західні відприски Кавказу займають східний кінець Кримського півострова, знаючи, яку важливу роль відіграє в Європі український горст, на який оперта донецька фалдовина — теж одна з ланок справжніх Алтаїдів, — *не вагаюся привести на південним берегом кавказької верховини межу і між Європою та Азією*. Сурамський провал (923 м), ділячи Месхійський хребет на дві частини, усуває самотність.

Гідрографічні відносини не тільки не суперечать такому проведенню границі, але ще й її підпирають. Кавказ так само, як Урал, або Піреней, є важливою гідрографічною межею, хоч і не ділить двох морських областей. Приймаючи Кавказ за границю Європи, не потребуватимемо в тій мірі різати ріки й сточища як при інших границях між Чорним та Каспійським морем. Тільки дрібні гірські річки підпадуть тут такій судбї, що їх верхів'я будуть зараховуватись до Європи, низів'я на рівнях Закавказзя — до Азії.

Так само кліматологічні критерії дуже промовляють за Кавказом як границею. Широка й довга

смуга гірського клімату дуже гарно відділяє суворіше підсонням Передкавказзя від м'якшого Закавказзя. Шляхи ізотерм року, січня й липня дуже гарно показують важливу роль Кавказу як кліматичного ділу³². Саме зимою значення Кавказу велике. Як вітровий діл, Кавказ теж показує свою силу, се проявляється в обороні Закавказзя перед холодними вітрами півночі і в дуже високих повітряних опадах на південно-західнім схилі верховини, на чорноморських побережжях. Не диво тому, що Кавказом проходить границя між кліматичною східноєвропейською провінцією з одного, середземноморською і середньоазійською — з другого боку. По південнім боці Кавказу кліматичні відносини набирають відразу иншого характеру, північний схил ще цілком належить до української кліматичної області.

Біогеографічні погляди теж велють шукати межу Європи й Азії не на степових рівнях Підкавказзя, а на самім Кавказі. Він є дуже важливим пограничним місцем на материкові Старого світу. Тут збереглися реліктові й третинні ліси, що втримались серед невзгодин льодової доби і були вихідним пунктом для багатьох рослинних порід, які по цім непригіднім періоді почали наново колонізувати рівні Східної Європи. На Кавказі зустрічаються межі трьох рослинно-географічних країн: північної, середньоазійської та середземноморсько-орієнтальної, причому Кавказ немов граничний вал, замасний альпійською рістнею, творить дуже добру границю між двома першими та останньою.

На Кавказі зустрічаються теж дві фауни: кавказька, споріднена з середземноморською і середньоазійською, та північна, що зайшла сюди ще в льодову добу. Тож і з цього погляду становить Кавказ визначний граничний стовп між Європою та Азією. Вже з тих афористично кинених думок та констатованих правд без найменшого сумніву видно, що ніяка инша лінія, простягнена між Понтом та Каспієм, не торкнулася до Кавказу з огляду на свою вартість як границя між Азією та Європою. На всіх царинах фізичного землезнання, також з біогеографічного погляду, визначається Кавказ високими прикметами як границя. Ще більша є його дотична вартість на антропогеографічному полі.

Коли глянемо на етнографічну карту Кавказу, побачимо таку пістрявість, як ніде инде на Землі. На просторі ледве 250000 км² знаходиться звиш півкопи малих народів та часток народів. Різноманітність антропологічних типів значна, ще більша різноманітність мов, вір, звичаїв, ступенів культури і т. п.³³

Ся незвичайна різноманітність означає не що иншого як се, що кавказькі гори се визначна межова смуга між двома великими антропогеографічними областями Евразії. Великі світові завірюхи споконвіку випирали останки народів, що в боротьбі за існування потерпіли невдачу, в непроходимі й неприступні нетри й урвища високих гір. Такими захистами народів були й є споконвіку гори Центральної Азії від Гімалаїв до Алтаю та Саянів, гори Передньої Азії, гори Європи. Охоронну прикмету гір можемо просліджувати по всій Землі.

Чому якраз на Кавказі така велика, найбільша на

Землі етнографічна різноманітність — причин доволі. Передовсім треба пам'ятати, що, наприклад, такі Піреней, а ще більше Альпи, етнографічно тільки тому настільки менше різноманітні від Кавказу, що різноманітність мов уже тут переважно зникла. Різноманітність антропологічна й етнологічна залишилася, хоч сильно зменшена віковими культурними взаєминами верховинців із долішніями. Те саме є в Гімалаях чи в іранських горах. Та все-таки всюди тут ґрунтовніші досліди відкривають первісну велику різноманітність.

Кавказ має перед іншими горами Землі сю прикмету, що він дійсно ділить в антропогеографічному смислі два світи. На межі Уралу є перехід антропогеографічного типу Азії в тип Європи дуже лагідний, так само лагідний є перехід обох типів над Середземним морем, впоперек проток і егейського острівного світу. На Кавказі такого переходу не було майже ніколи — аж тепер робить його російський культурний вплив. Одні може гори Гімалаїв з цього погляду порівняльні з Кавказом. Тільки що Гімалаїв, хоч куди вищі й довші та менше проходимі, ніж Кавказ, лишень по однім своїм, південнім боці мають країну, у якій були можливі великі антропогеографічні переміни, це Індійський півострів. По північному боці Гімалаїв лягла найвища поверхня Землі, де антропогеографічні відносини споконвіку ті самі.

Інакше на Кавказі. Як по північнім, так і по південнім його боці тягнуться два велетенські "коридори народів", по яких товчуться споконвіку найрізноманітніші природою й культурою народи й племена. По північній стороні лягли довжезною смугою понтокаспійські степи, що утворюють один велетенський світовий гостинець від серця Азії у серце Європи. Тудою переходили від непам'ятних часів одна по другій орди кочовиків; вони товпилися тут, боролися завзято між собою за найліпші кочевия, нападали на сусідні осілі, хліборобські народи та включали їх у свої ефемерні державні утвори, то росли силою чи занепадали, й тоді уступали перед новими кріпкими ордами, що приходили зі сходу. Сей процес, дуже важливий для історії й антропогеографії України, матимемо нагоду обширніше обговорити в однім із подальших випусків "проблем".

Для Кавказу північна степова смуга між іншими мала ті значення, що не допускала питомої всім гірським народам експансії Кавказців на північ. Приміром, звісні у старій історії України Яси й Касоги (мабуть, нинішні Осетини та Черкеси), котрі в часах запевяду сил кочових народів сягали своїм етнічним та політичним впливом бодай по Дін, не могли вдержати за собою Підкавказзя не так із-за експансії староукраїнської держави, як із-за кочової навали, яка раз за разом знов відпирала їх у гори й безпосередньо прилежне підгір'я.

По південнім боці Кавказу стелиться теж прилизно у рівнобіжному напрямі другий такий гостинець народів. Він ще довший і величніший від першого, бо сягає від Маньчжурії до Мароко. Се пояса пустинь і степів, що лягли як по горах, обрамлених височинах складчастої Азії, так і по плитових країнах

Індо-Африки. І по тім гостинцю товклися від сірої старинности різні народи, і тут кипіли завзяті бої за існування. Тільки що вони були розмірами куди більші й для всесвітньої історії важніші, як перипетії степових війн на північ від Кавказу. Тут на півдні, в такім Ірані, в такій Малій Азії видно протилежність між степово-пустинним нутром — областю кочових скотарів, а пригірськими, добре наводненими смугами — осідком хліборобів — надавало ходові історичних подій без порівняння меншу прямолінійність, як на півночі Кавказу, де сего противенства треба було шукати далеко на північному заході, у лісовій а бодай луговій смузі давньої України. У Малій Азії, Вірменії, Ірані хлібороби й її держави мали видатну опору в крайних верховинах. Навіть завоювавши дотичну країну, кочовики мусили згодом підлягти вищому культурному впливові хліборобів — їх державні утворення набували більшої тривкості, пересування кочових народів не були тут так часті й легкі, як на степах Північного Підкавказзя.

Південний “гостинець народів” має від півночі незлу межу. Се стрімкий північний спад вірменської верховини, що в декого носить ще безглузду назву Антикавказу або Малого Кавказу. Поза сю дуже гарно зазначену, трудно проходиму гірську межу відгомони подій південного “гостинця народів” доходили значно послаблені, до нутра ж Кавказу майже не доходили.

Велике значення і вартість Кавказу як тяжко проходимої граничної верховини ще дуже прибільшене тим, що Кавказ здіймається над країнами, які його оточують, немов кліматичний і біогеографічний острів. Степове оточення з його сухим кліматом, перерване тільки на південнім заході лісами Колхиди, скріплює дуже видатно противенство рівнини й верховини, придаючи обногам кавказьких гір тим більшої граничної вартості. Всюди довкола Кавказу від найдавніших часів верховинські народи мусили безпосередньо стикатись із степовими, без звичайного переходу через смугу осілих хліборобських народів. Наслідком цього воєнні конфлікти поміж верховинцями та долішнянами були на Кавказі аж до найновіших часів чи не сильніші як в інших горах світу. Народи рівнин сторожили при долинних виходах, щоби не допустити хижих верховинців до нападів і експансії. Верховинці ще пильніше мусили забезпечуватись від степових народів, що в деяких часах були куди дикіші та некультурніші від самих верховинців³⁴.

Два моря по обох кінцях верховинського валу Кавказу, моря, які ніколи не мали надто розвинутого мореплавства, теж підпирають визначну антропогеографічну роль Кавказу як непроходимої перегорода.

Не диво тому, що, наприклад, Моммзен признає Кавказові велике всесвітньо історичне значення. Воно полягає передовсім безумовно в тому, що Кавказ відклонював усі історичні рухи в напрямі собі рівнобіжнім, не допускаючи до прямових рухів впоперек свого хребта. Отся прикмета й робила його впродовж усієї історії величним “народоділом”. Як вододіл сточища, так народоділ чи пак діл народів розмежовує антропогеографічні області.

Се перша й найважливіша антропогеографічна роль Кавказу. Сей діл народів показався дуже тривким і

невмолним ворогом всіляких переходів в етнографічним чи політичним смислі. Тільки вздовж каспійського побережжя була вузька дорога, якою відбувалися, без сумніву, переходи та й то, мабуть, переважно у меншому масштабі. Можливе, щоправда, що Скити, Хети, арійські Іранці, Кіммерійці туди могли пройти в Передню Азію, але на се не маємо ніяких позитивних даних. Натомість знаємо, що ніяка з великих монархій старинного Сходу — ні асирійська, ні медійська, ні перська не перейшли на півночі межі Кавказу. Так само спинилися тут забори Олександра Великого й Римлян, потім Арабів (вони здобули тільки на час Дагестан), Турків, новітніх Персів. Одна тільки держава великого Митридата простяглася (правда, на короткий час) по обох боках Кавказу. Та вона поширилася на т. зв. Боспоранську територію майже тільки морською дорогою. Тим самим шляхом заволоділи також османські Турки частинами північного Підкавказзя.

Так само ніяка держава півночі не встигла пересунути своїх границь поза Кавказ. Не можемо брати тут до уваги держав Чингісхана чи Тимура, бо хоч вони обіймали землі обабіч Кавказу, то їх здобування йшло незалежно від Кавказу й він сам удержав свою дійсну незалежність. Ніяка держава кочовиків не перейшла Кавказу від півночі, не зробила сего й староукраїнська держава, хоч володіла довгі часи Тьматороканню. Щойно Російська світова імперія, по довгих і завзятих війнах, в яких виступили антропогеографічні прикмети Кавказу в яскравому світлі, встигла приборкати його народи і пересунути свої межі поза Кавказ на Вірменську височину.

З усього наведеного виходить як не можна ясніше, що з-поміж усіх частин азійсько-європейської границі ніяка не може рівнятися з Кавказом у своїй функції як тривка перегорода країв і народів. Між Азією та Європою нема ніде місця, де переділ між сими двома частинами Евразії був би виразніший і успішніший.

Крім наведених, є ще багато інших антропогеографічних даних, які велять саме Кавказ вважати границею між Європою та Азією. Бо друга важлива роль Кавказу, се його роль як захисту народів. Про се я вже вище згадував, тут додаю, що так само, як між двома накривними скибами, в пригідних місцях вдержуються останкові окришники, так і між двома шляхами народів збираються в пригідних захистах останки народів. На Кавказі діялося таке споконвіку, він служив все захистом для племен, які були історичними течіями на північній чи на полудневій шляху витиснені з ряду борців і мусили шукати захисту оподалік від ігрищ, на яких рішалися судби великих народів і великих просторів.

Народи Кавказу з антропологічного, етнологічного, історичного і т. д. боку замало ще досліджені, щоби було вже тепер можливо дати їх докладну антропогеографічну характеристику. Однак, деякі головні риси вже настільки знані, щоби бодай у загальних обрисах зрозуміти антропогеографічний смисл Кавказу.

Нема сумніву, що корінні кавказькі народи, як Картвели, кавказько-понтійські та кавказько-каспійські племена — се дуже старинні антропогеогра-

фічні утворення. Їхні мови, що стоять осібняком серед мовних груп Евразії, вказують виразно, що ці племена — се останки більших груп, що знайшли захист для себе й своїх мов у горах Кавказу. Биган³⁵ припускає, що в сіру давнину (2000 літ до Хр.) споріднені з південними Кавказцями народи замешкували цілу передню Азію між Кавказом а Перською затокою і східною частиною Малої Азії. Щойно по них переливалися хвилі арійських народів різними наворотами, підсувалися семітські впливи від півдня. Аж у середніх віках прийшла потім тюрксько-монгольська хвиля в ці околиці.

Можливо, що так само й на північній стороні Кавказу предки нинішніх суто кавказьких народів сягали в сіру давнину далеко на північ. Правда, грецькі джерела знаходять на цілій південній Україні лише іранських Скитів. Однак, дуже може бути, ба навіть є дуже до правди подібне, що Скити були тільки пануючим народом над племенами цілком чужими до себе. Наразі муситься сказати: *non liquet*. Однак, і само ірансько-скитське плем'я дало Кавказові один з останкових, загнаних у гори народців, а се Осетинів, котрі як Яси ще в княжій добі України сягали, як вже вище згадано, далеко в Передкавказзя і були кремезним собі (таксамо як і Касоги) народом, поки пізніші рухи народів на великім північнім шляху не зіпхали їх зовсім в гори.

Нинішнє розміщення картвельських, кавказько-понтійських і кавказько-каспійських племен та Осетинців, се, без сумніву, продукт скорочення більших колись національних областей. Інші народи Кавказу (в тіснім значенні слова), наприклад, татари. Тати — се обломки народів, загнані в сі гори значно пізнішими подіями. Однак вони є представниками такого самого антропогеографічного процесу.

Як одне з великих, відосіблених, світових заборол народів надається, отже, Кавказ якнайкраще на границю між двома великими антропогеографічними областями Евразії. Натомість, годі йому признати ролі вихідного пункту народів, про який подекуди висловлюються деякі учені давно й тепер. Міститься ця думка у давній назві “Кавказької раси” Блюменбаха, висловлювали її віденські антрополози з нагоди антропометричних дослідів по таборах полонених в часі світової війни [Першої. — *Ред.*]. Однак, на сю тезу нема ані історичних даних, ані антропогеографічної правдоподібності. Гірським народам, правда, всюди прикметний нахил до експансії, однак в сусідстві Кавказу ходили по обох його боках споконвіку дві велетенські пили, що невимолимо обрізували всі нікчемні виростки експансії, на які міг здобутись зглядно бідний і рідко заселений Кавказ.

Чому граничну область Кавказу причислюю саме до Європи, а не до Азії, могло б декому здаватися дивним. Ступінь культури питомих народів Кавказу вказують на Азію, і так само їхня історія. Однак, се лише зовнішні аргументи. Ступінь культури таких Албанців аж до нинішніх часів може й нижчий як у “найдикиших” народів Кавказу; у інших балканських народів він щойно від останнього століття піднісся з такого ж самого стану. А розрізнявати історію Азії частенько від історії Європи, се, думаю, в нинішніх

часах, до того ще в цих сторонах, річ доволі ризикована.

Натомість, є одна антропогеографічна прикмета Кавказу, яка відрізняє його видатно від сусідньої йому Передньої Азії, а вказує на Європу. Се крайнє виіндивідуалізування його народів і народців. Нівелюючі впливи великих забірних держав Азії, від Асирійської починаючи, не сягнули Кавказу і не вбили індивідуальності його народів, її вдержав за собою Кавказ, подібно як і весь європейський “півострів Евразії”.

Як *фізично-географічні*, так і антропогеографічні причини промовляють, отже, за тим, *щоби межу Європи й Азії на просторі між Чорним морем і Каспієм провести не куди ж інде, а вздовж південної обноги Кавказу*. Таким способом ціла система сеї верховини прийшла би до Європи. Вести межу хребтом Кавказу не є порядно, бо тоді треба би одноцілну (як рідко яка інша) гірську систему ділити між двома конвенціональними частинами світу.

Коли приймемо для Європи й Азії сю граничну лінію, що ми її саме начеркнули, себто Чорне море, південна обнога Кавказу, Каспійське озеро, північно-західний берег Усть-Урту і вкінці цілу Уральську систему від Мугоджарів по Льодове море, тоді ціла суто українська національна територія полишиться у межах Європи.

Отже, Україна є одним з країв Європи. Переведені саме розважання вказують лише на її дужче підкреслене граничне положення супроти Азії. Матимемо нагоду зайнятися сим ділом, розглядаючи загальногеографічне положення України. Тепер треба нам звернутись до Східної Європи й прослідити відносини, в яких знаходиться до неї Україна.

3. Україна та Східна Європа

Географи здавна звикли називати різні частини більших чи менших областей земної поверхні за сторонами світу. Північна та Південна Америка — се один із прикладів застосування цього звичаю до великих земних просторів у постійній номенклатурі. Так само дуже багато менших просторів, головню в Новому Світі носить вже постійно назви за сторонами світу. Не все є таке застосування сторін світу щасливе. Ось союзна держава Південної Австралії сягала первісно впоперек цілого континенту аж до його ж північного побережжя. Щойно потім відділено цілий простір на північ від гір Мосгрейва від Південної Австралії під назвою “Північної території Південної Австралії”.

Без порівняння частіше трапляється застосування сторін світу для хвилевого тільки означення окремих частин земних просторів. Се прямо необхідна потреба для географа, байдуже в якій царині географічної науки він працює. І тут таке застосування сторін світу для означення відповідної частини території все пригоже. Часом воно щасливе, часом ні — завсігди є в нім якась невизначність, якась мрачність.

Ту сумнівну прикмету неясности має за собою також поняття Східної Європи. Може навіть у більшій мірі, як поняття Середньої Європи, Південної

Європи, Західної Європи, Північної Європи. Годі нам тут входити у методичні розсліди всіх цих частинних областей — щонайвище попри Східну Європу порушимо дещо Середню, однак, можемо вже спочатку замітити, що всі згадані географічні поняття самі по собі дуже хиткі. Щойно тоді вони набирають тривку базу коли з прикметою положення з'єднаємо зміст поняття, здобутий з інших точок погляду.

Поділ Європи на великі частинні області — себто групи країв, ще не цілком усталений. Від звиш сотні років появляються найрозмаїтіші поділи Європи, зроблені з найрізніших точок погляду. А що вже в останніх пару роках зросла охота до поділів незвичайно. Коли б ми накреслили всі дотичні граничні лінії на скелетній карті Європи малого розміру, мабуть, не багато залишилося б місця для іншого змісту карти. Розуміється, не тут місце розводитись над усіма тими поділами й їхніми варіантами, згадаємо тільки про найголовніші критерії та основи тих поділів, що мають дійсну наукову вартість.

У давніших часах розвитку землезнання аж глибоко в другу половину XIX ст. не було іншого поділу сухопутних просторів тільки на держави і провінції. Щойно при кінці XIX ст. явилися перші поділи земних просторів за їхніми природними прикметами, без огляду на ефемерні межі, які потягла історія. Вже й давніше виринали проекти ділити більші й менші земні простори на частини за орографічними чи гідрографічними критеріями, себто беручи за межі гірські хребти або ріки, однак наукова вартість таких поділів була замала, щоби робити успішну конкуренцію державним границям, які з багатьох причин видавалися куди практичніші. Наукову вартість змогли собі здобути аж такі поділи, які опиралися чи то на тектонічно-морфологічних, чи на кліматичних, чи на біогеографічних критеріях. Вони вперше могли вступити в успішну боротьбу з дотепер пануючими політичними поділами.

Ся боротьба ведеться дотепер з дуже змінливим успіхом. Правда, в чисто наукових географічних творах тепер ніхто й не наважився би навіть заікнутись на затримання давнього погляду. Однак, останніх пару років великих світових потрясінь показало таки, що справа поділу земних просторів на природні одиниці стоїть ще на дуже слабких основах. Навіть визначні вчені давали на себе впливати державно політичним думкам і до них достроювали свої погляди на природні області Європи й їх межі. Що ж лише сказати про легіон інших публіцистів, що писали на більш чи менш географічні теми! У них довільність в оцінюванні природних основ поділу Європи перейшла всяке сподівання.

Цілком природно, що чиста наука мусить над такими ефемерними продуктами політичної тенденції перейти до порядку денного й рішучо боронити їх вступу між дійсно наукову літературу. Однак, сама їх поява є дуже важлива, вона показує науковому землезнанню, яка велика й яка небезпечна прогалина зіє в його будові, як пекучою є потреба вивести справу наукового поділу земних просторів на чисту воду.

Науковий поділ Європи на природні області не потребує цілком оглядатися на се, що Європа є в дійсності тільки півостровом євразійського материка.

Щонайвище треба з огляду на се пам'ятати, що Європа не є так відосібненим куснем суші, як Африка чи Америка і що при встановлюванні природних областей годиться узгляднювати природні відносини сумежних областей Азії. Поза тим годі в'язатися несамостійністю Європи — се ж при теперішнім стані науки виходить все одно, до якої категорії областей зачислимо головні області Європи — чи до одним ступенем вищої чи нижчої.

Науковий поділ Європи на природні області годі опирати на одному тільки критерії: обрисовому, морфологічно-тектонічному, кліматичному чи що. Безумовно, треба перебрати всі критерії за порядком і аж на основі оправданого компромісу між ними провести остаточні межі головних і підрядних природних областей.

Коли кинемо оком на обриси Європи, побачимо від першого погляду, що вона зложена з двох головних частин: континентальної, немов згрубша тесаної, слабо розчленованого сумежної з Азією кадовба і з обернених до Атлантийського океану і добре до нього відчинених членів — півостровів і островів, між які втискаються бічні моря, затоки й протоки сего океана. Границя між континентальним кадовбом а океанічними — *sit venia verbo* — членами проходить від Білого моря і Фінської затоки, потім балтійським побережжям до устя Німану, а звідси лінією, що веде просто до устя Дунаю. Ся лінія — се водночас місце, де європейський континент знічев'я звужується, так що його ширина паде з 2300 км на 1150 км.

Розчленіння земних просторів морем, безумовно, найбільш впадає в очі як географові, так і не географові. Навіть такий гіперкритик у справах природного поділу земних просторів, як Геттнер, вважає розчленіння суші морем найважливішою точкою погляду³⁶. Щоправда, годі признати сему розчленінню визначального значення, однак, серед інших критеріїв займає воно одне з найважливіших місць. Бо ж воно стоїть у якнайтіснішому зв'язку з тектонічно-морфологічними відносинами моря й суші, які дають другу групу важливих критеріїв поділу земних просторів на природні одиниці.

Відносини моря до суші, висловлені в обрисах континенту, велять нам, отже, розрізняти в Європі дві головні області — континентальну й океанічну. Тектонічно-морфологічні відносини Європи вказують нам цілком подібний поділ.

Схід Європи — се простір, який майже від початків палеозойської ери не підлягав майже ніяким більшим тектонічним заколотам [рухам. — *Ред.*]. Тільки на окраїнах східної половини Європи працювали видатнішо горотворчі сили: в мезозойській ері — на східній, в кайнозойській — на південній межі. Величезна більшість простору східної половини Європи — се плосковерстована низовинна та плитова країна, де тектонічні заколоти (з виїмком українських земель) ніде сильніше не виступали. За сим йде слабе розчленування з одної сторони горизонтально, з другої — вертикально.

Цілком инакше представляється ціла инша Європа. Після прастарих каледонських складкувань (початок девону) прийшли варісційські та армори-

канські фалдування (карбонський період), а вкінці у третинній добі творення молодих фалдових гір системи постгумних Алтайдів або Альпідів та Динаридів, поєднаних з величезним розвитком розломів та вулканічної діяльності. Льодовище гляціальної доби, хоч сягнуло своїм впливом також і на Схід Європи, то прецінь хіба завершило творення морфологічної різниці між Сходом та Заходом Європи. І то саме головню в Фенно-Скандії, яка тектонічно сильно споріднена і зв'язана зі Сходом. Вислід сего розвитку, повного залогів і глибоко сягаючих перемін, се величезна різноманітність розчленування горизонтально і вертикально на Заході Європи. Величні западини викликали інгресійні моря, обширні обниження навели плиткі трансгресії, фалдування здвигло величні небосажні верховини, прибрані потім за діяльністю льодової доби цілим скарбом високо-гірських форм, великі системи розломів воскресили спенеппленізовані старі гори та порубали на кусні крім старих теж молоді фалдовини, вбираючи побережжя Європи фестонами островів. І це все на невеликих просторах лише дещо понад половини європейського півострова Евразії. Величезна різноманітність Заходу якнайбільше відбиває від одноманітності Сходу Європи.

Межу між різноманітним Заходом та одноманітним Сходом теж випадало би так повести, як межу між континентальною та океанічною половиною Європи — себто від Білого моря на Фінську затоку, балтійський берег, устя Німану, устя Дунаю.

Одинока трудність була би тут з Фенно-Скандією. Чому її вилучаю із Східної Європи, поясню пізніше.

Тектонічно-морфологічні критерії під нинішній стан розвитку географічної науки мають найбільшу популярність при укладанні поділів великих земних просторів. Вони були міродатні для Е. Реклю, коли він писав свою всесвітню географію³⁷, для гурту учених, що писали географію Європи за редакцією Кірхгоффа³⁸, та для цілого ряду пізніших творів про Європу чи її більші частини.

На основі тектонічно-морфологічних відносин сконструював свій поділ Європи А. Філіпзон³⁹. Він розрізняє тут дві головні області: південно-європейську складчасту і північноєвропейську скибову країну. Межі їх ідуть по передищах молодих фалдових гір Піренеїв, Альп, Карпат, Балкан, Яйли й Кавказу. Північноєвропейську скибову країну ділить Філіпзон знову на дві частини: російсько-скандинавську столовину і північно-західну європейську країну скибових гір. Таким чином виходять три головні області Європи: південна, північно-західна і східна. Філіпзон дотримується консеквентно сего поділу в цілій своїй гарній книзі, застосовуючи як лише може всі інші категорії географічних предметів і явищ до свого чисто морфологічно-тектонічного поділу. Проти такого виключного висування тектонічно-морфологічного елементу при поділі земних просторів виступає теоретично А. Геттнер⁴⁰. Він вважає розчленування суші морем, доповнене гірськими межами за найліпшу основу поділу земних просторів і жадає для проведення доброго природного поділу рівномірного узгляднення кри-

теріїв із різних географічних царин. Не всіх, бо Геттнер вважає дивним робом усі поділи, сконструйовані на антропогеографічних критеріях, штучними. У своєму підручнику він ділить Європу на три смуги: північно-західну (Британія, Скандинавія, Фінляндія), середню (Франція, Середня Європа і Східна Європа) і південно-західну (Еспанський півострів, Італія, карпатські краї й Балканський півострів з Грецією).

В останніх трьох роках почала німецька географічна література дуже видатно акцентувати географічне поняття Середньої Європи, головню в протиставленню до Західної і Східної. Чисто політичні міркування в ненаукових та популярних книжках і брошурах спонукали деяких навіть дуже визначних представників географічної науки до зазначення свого становища в "середньоевропейським питанню". Притім вийшло декілька поділових конструкцій, що аж занадто заносять політичною тенденцією і географічною вартості мають небагато. Виїмок серед них творить поділ Європи А. Пенка: на Передню Європу (Піренейський півострів, Франція, Британія, Норвегія), Задню Європу (на схід від 30° південника) і Проміжну Європу (Zwischeneuropa) між сими обома положену⁴¹. Сей поділ узгляднює, отже, передусім тільки відношення різних частин Європи до Атлантичного океану і лучить не конче однорідні природою землі в одній групі⁴². Досить подібний є також поділ Європи Т. Арльдта, що також Середню Європу ставить у центрі своїх розважань⁴³. Спеціально до Середньої Європи відноситься теж розвідка Г. Гассінгера, яка, однак, стає на ширшій становищі і приносить оригінальний новий поділ Європи на природні області. Притім, однак, Гассінгер не виключає антропогеографічних критеріїв, а навпаки, їх сильно підчеркає⁴⁴. Гассінгер ділить Європу на п'ять областей, себто груп країв: Атлантийську або Західну Європу, Південну або Середземноморську Європу, Середню Європу, Балтійську Європу і Континентальну або Східну Європу. До Атлантийської або Західної Європи числить Гассінгер північно-португальське й кантабрійське побережжя, Францію без середземноморського побережжя, Бургундію, Лотарингію й Артуа, Великобританію і Норвегію. До Середземноморської або південної Європи належить решта Піренейського півострова, південно-східна окраїна Франції, Італія, Істрія, Дальмація, Албанія, Греція, північне побережжя Егейського моря і південний Крим. Середня Європа обіймає згадані вище східні окраїни Франції, Бельгію, Голландію, Данію, Швейцарію, Німеччину без східного кінця Пруссії, майже цілу конгресову Польщу, Австро-Угорщину без Східної Галичини й Буковини, Румунію без Молдови й решту Балканського півострова. Балтійську Європу творять: Швеція, Фінляндія і всі прибалтійські землі Росії на схід і південь аж по лінію, що йде від кутка Онезкої затоки вододілом, який відмежовує балтійську річкову область від сусідніх, до Біловезької пуші й джерел Нарви. Континентальну або Східну Європу складають: півостров Кола, ціла європейська Росія без наведених повище надбалтійських просторів (Олонеччини, Інґрії, Новгородщини, Естонії, Ліфляндії,

Курляндії, Ковенщини, Сувальщини, Віленщини, північної Городнянщини й Минщини) і без південного Криму, натомість з Підкавказзя і Молдовою⁴⁵.

Як бачимо, поділ Гассінгера тільки невеликою враховує тектонічно-морфологічні відносини, натомість полого будова, гідрографія й клімат відіграють у нього велику роль, а політично-географічні моменти може ще більшу. Головно там, де йдеться про Середню Європу. До того приходить ще й ця обставина, що Гассінгер, з одного боку, лучить багато дуже гетерогенних земель у свої групи країв, з другого ж — ділить чи шматує евідентні одиниці, гомогенні землі. Тому, хоч годі не бачити в його поділі багато солідної наукової думки, то все-таки ледве чи він удержиться довгий час на поверхні актуальності. Дещо подібний, як Гассінгерів, є поділ Європи прийнятий у збірнім виданні описової географії Е. Банзого⁴⁶, однак, з досить важливими змінами. Там розрізняються такі групи країв: Південна Європа (три півострови), Західна Європа (Франція й Англія), Північна Європа (Фенно-Скандія і балтійські провінції Росії), Середня Європа (Німеччина, Бельгія, Голландія, Швейцарія, Данія, судетські й альпійські землі Австрії) і Задня Європа (карпатські краї, долишне сточище Дунаю, схід Балканського півострова. Цілий Схід Європи зветься там “Велика Сибір (Großsibirien)”⁴⁶.

Як бачимо, окремі поділи Європи доволі від себе відбігають і дають разом доволі неясний образ навіть тоді, коли лише декілька важніших поставимо коло себе. Куди більше затемниться образ, якщо розглянемо сю безліч поділів підшитих політикою, що закрашена дещо науковою підливою. Годі нам на сім місці розглядати їх усіх — вже з саме поданих поділів виходить, що одинока постійна теза їх усіх се такі згадане нами вище протиставлення континентального Сходу Європи океанічній решті сеї т. зв. частини світу. На мою думку, досить влучно втрапив у інтенцію розвитку поглядів на сю справу А. Зупан у своїм викладі на міжнароднім конгресі географів у Римі (квітень 1912)⁴⁷. Зважаючи на те, що Європа не є взагалі ніяке географічне, а тільки культурно-історичне поняття, ділить її Зупан на три частини: 1) російську плиту, котра не є нічим иным, як кусень азійського кадовба і не має ніякої півостровної риси; 2) Фенно-Скандію, яку з кількох морфологічних причин треба би, на думку Зупана, прилучити до російської плити і 3) Європейський півострів, що обіймає т. зв. Середню, Західну й Південну Європу. Європейський півострів характеризує раптове звуження суші при його насаді й морський характер та внутрішня будова. Коли стиль будови Азії (її фалдових верховин) є “гірляндовий”, то стиль будови європейського півострова є вужоватий (наглі, гострі закрути гір довкола Волощини, Ломбардії, коло Сицилії та Гібралтару). Про відмежування європейського півострова від євразійського кадовба можна, на думку Зупана, мати різні погляди. Науковим вимогам могли б найкраще відповісти вододільні лінії, що починаються менш-більш над Чорним морем, коло Одеси, а закінчуються над

Балтійським морем під 56° північної ширини. А то: 1) вододіл між Дністром та Богом, в долині якого гранітне підложжя Південної Росії виступає вперше (sic!); 2) вододіл між Вислою та Прип’яттю; 3) вододіл між Німаном та Дніпром, Двиною й Віндавою. Так обмежений Європейський півострів має 3900000 км⁴⁸ простору і показує значні аналогії до півострова Передньої Індії, хоч не є як вона прилучений, а відчленений від євразійського пня. І Європейський та Індійський півострови густо заселені, обидва були головними центрами розвитку арійської культури.

З антропогеографічного боку можна, на думку Зупана, навіть ще тепер з деяким оправданням уважати Європу як одиницю, якій можна по другій стороні Старого світу протиставити Східну Азію. З розважань фізично-географічної природи повинно ім’я Європи шезнути й уступити Евразії, як природній одиниці вищого порядку. “З одного боку, не можна від конвенціональної Європи відрізувати російського кусня кадовба, з другого боку, — не можна європейського півострова задля його зглядної дрібности так само протиставляти решті Евразії, як майже так само великого Індійського півострова”.

Подавати на сім місці докладні основи нового поділу Європи й обробляти їх науково не виджу найменшої потреби. Проблема поділу Європи на природні області є дуже актуальна і мусить все такою залишитися. Тож нема сумніву, що розв’язуватимуть її ще багато разів найбільше до цього компетентні вчені. Коли ж мав би я висловити свій погляд на се питання, то вчиню се тільки коротенько, щоби не потрібно було мені пізніше, при розгляді Східної Європи вертати раз по раз до цієї справи.

Я вже вище зазначив, що відносини горизонтального розчленування Європи виразно велять нам розрізняти в ній дві частини: континентальний, слабо розчленений Схід по межі: Онезька затока – Фінська затока – балтійське побережжя – устя Німану – устя Дунаю, та океанічну решту (або, скажім, Захід), сильно розчленовану.

Тектонічно-морфологічні відносини теж вказують на такий поділ: одноманітний, слабко заколочений, плосковерстовий, низово-плитовий Схід і різноманітний будовою, сильно заколочений Захід, у якому чергуються на малих просторах складчасті й скибові поверхні, кадовби, різного типу височини й низовини. Також гідрографічно відбиває Захід з його малими зате ж різнорідними своєю будовою й історією ріками від Сходу царини великих моногенних рік та (значною мірою) Середземного відводнення. Межі континентального й океанічного клімату Європи — наскільки загалом можна говорити тут про строго континентальний клімат — теж менш-більш припадають на зазначені вище межі Сходу й Заходу Європи. Рослинно й звірино географічні особності теж промовляють за такий поділ. А вже антропогеографічні відносини прямо кличуть за такий поділ, коли тільки підемо поза звичайні загальники дещо вглибину.

На які більшші групи країв поділити нам океанічний Захід Європи, годі нам тут довше застановлятися. У всякому разі Південну Європу, себто три

великі півострови треба вважати, без огляду на Мезету та Трацький масив, дуже гарно зазначеною окремою областю. Так само Фенно-Скандію, котру можна би на всяк випадок назвати Північною Європою. Зате т. зв. Західна Європа, себто Франція й Великобританія разом і Середня Європа, дадуться розмежувати між собою тільки конвенціонально. На просторі між Альпами та Північним морем майже неможливо провести границю, яка була б без критики науково сконструйована. Тому треба нам таки залишити окремі частини західної половини Європи тільки згрубша визначеними. При розгляданню Східної Європи, до якого саме переходимо, буде ще не одна нагода поговорити про їх межі там, де вони стикаються з цією великою групою країв.

Що се таке Східна Європа? Яку частину європейської “частини світу” треба позначати цією назвою? Ось перше питання, яке насувається нам, коли розважаємо відносини України до Європи. Се питання є в першій лінії тільки питанням границь.

Північна, східна й південна границя Східної Європи сходиться цілком з такими ж границями Європи взагалі. Можна би щоправда питатися, чи північна над Льодовим і Білим морем положена частина східної Європи не повинна би бути відділена до Північної Європи. Однак, вже при короткім розгляді головних комплексів земель Європи, який ми саме провели, вийшло таке, що назву “Північна Європа” можна прикласти хіба до Фенно-Скандії. Тому, думаю, що льодово-морський схил Східної Європи можна безпечно при ній залишити. І так природні межі його є надто слабо зазначені, щоби веліти їм відділювати щось більше як частинну область другого порядку.

Друге побічне питання дотичить Криму. Його південну частину — Яйлу та південне побережжя причислює дехто до південної Європи як через морфологічно-тектонічні так і через кліматичні та рослинно-географічні причини. Востаннє зробив се Гассінгер⁴⁹, керуючись, можливо, також тою обставиною, що тутешнє населення є дотепер у значнім проценті магометанське й татарське. Я безумовно противлюся такому шматуванню земних просторів. За своїм положенням Крим так дуже віддалений від інших земель Південної Європи (спеціально приймаючи поділ Гассінгера), його клімат і рістня так відбігають від звичайного південно-європейського типу, сам він такий невеличкий, що відділяти його від Східної Європи — се географічний каприз. Що ж до морфологічно-тектонічних обставин, то північна частина Криму — се цілком виразне продовження південноукраїнського степового низу. А гори Яйла — се саме одна ланка у смузї складчастих верховин, яка обрамляє Східну Європу, спеціально ж Україну від полудня. Як ніхто не відділюватиме бодай північні смуги Альп від Німеччини, хоч вони морфологічно й тектонічно так дуже відмінні від неї, так ніхто не повинен відділювати Криму від Східної Європи, зосібна ж від України. Саме однією з головних рис України є присутність на її південних межах складчастих гір: Кавказу, Яйли і Карпат. Крім того, найкращі представлення географії Східної Європи не відділяють ніколи від неї Криму. Не роб-

лять сего ні Реклю⁵⁰, ні Філіпзон⁵¹, ні Геттнер⁵². Крим — се безсумнівна частина Східної Європи.

Поза тими двома невеличкими сумнівами всі три межі Східної Європи: північна, східна й полуднева є доволі усталені. Вони, крім того, стоять і падають разом із загальними межами Європи.

Не так є з західною межею Східної Європи. Тут на кожному кроці виринають суперечності між границями, що їх проводять різні дослідники на основі різних критеріїв. Щойно тут приступає до нас необхідність рішати, що належить до Східної Європи, а що ні. При попередньо згаданих границях ми вільні від таких проблем, бо там йдеться рівночасно про границі цілості Європи, які нерівно трудніше теоретично пересунути.

Конвенціонально відмежовують Східну Європу від сусідньої Середньої найчастіше, на жаль, політичною границею російської імперії. Се значить, що Східну Європу ідентифікується з Росією. В теорії рідко хто признається до такої ненаукової поведінки, у практиці цей звичай любенько собі процвітає. Замість терміна “Східна Європа”, “східноєвропейський”, страх як часто (коли не повсюдно) зустрічаємо термін “Россія”, “россійський”. І то не лише у вищій чи нижчій публіцистиці, але й у науці.

Цей звичай приносить велику шкоду науковим змаганням вивести справу поділу Європи на чисту воду. Границі російської імперії, хоч назагал більше згідні з границями Східної Європи як, наприклад, границі Німеччини з границями Середньої Європи, то все ж таки ніяк не можуть заступити границь, проведених науковим поділом. Західна границя Росії обіймає і прилучає таким чином до Східної Європи Фінляндію. Навіть коли її відокремимо, то все-таки значна частина фінського помосту й півострів Кола залишається при Східній Європі. Так само черен Польщі при таким розмежовуванні залишається при Східній Європі. Натомість інші безсумнівні частини Східної Європи залишаються поза нею. Та годі нам тут запускатися в широку критику природної вартості західної границі європейської Росії. Се ж загальнозвісна річ, що нинішні політичні границі великої більшості держав Європи не у згоді з природою накресленими межами, що простори зайняті сими державами не є ніякими природними одиницями. Тому наукова географія мусить якнай-гостріше поборювати всякий нахил до давньої звички: ділити земні простори за політичними границями. Вони ще до того підлягають постійним коливанням і змінам. Для коротковічної людини-одиночки вони здаються тривкими. Вже для історичної науки, яка оперує сотнями й тисячами літ, політичні границі — се короткотривалі лінії. Що ж стосовно природописних наук, отже, й географії, то для неї нинішні політичні границі — се довільні лінії, що значать тільки малу хвилюку супроти мільйонів літ розвитку Землі.

Для того мусимо пошукати для Східної Європи тривкіших меж як нинішня західна межа Росії. З цією метою розглянемо спочатку дотеперішні спроби проведення науково обгрунтованої західної межі Східної Європи.

Віднедавня прийнято проводити західну межу

Східної Європи прямою лінією, що з'єднає Балтійське море з Чорним. Звичайно, беруть лінію від устя Німану до устя Дунаю, там де ширина європейського континентального кадовба раптом спадає на половину свого розміру (1150 км). Сю приблизно лінію протягнув Парч⁵³, кладучи східні межі Середній Європі. Оглядаються на сю межу більше або менше пізніші дослідники цієї проблеми. Є різні варіанти цієї лінії (Мемель – Бургас, Мемель – устя Дунаю, Пілява – Одеса, устя Висли – устя Дністра і т. п.) — всім ходить тільки за се, щоби в головних основах зазначити місце, де обидва малі Середземні моря Європи — Балтійське й Чорне найбільше зближуються між собою. Геттнер⁵⁴ приймає за приблизну межу Східної Європи лінію Куршська гавань — устя Дунаю. Між цією лінією та 18° східної довготи має лежати перехідна країна, в якій зустрічаються середньо- й східно-європейські прикмети. У практичному проведенню сего свого поділу прилучає Геттнер Конгресову Польщу й Західну Галичину до Середньої Європи, натомість Східну Галичину, Буковину й Молдову включає у Східну Європу⁵⁵, тоді коли Парч, потягнувши свою згадану межу між Середньою та Східною Європою, держиться в практиці (себто при описуванні Середньої Європи) такі політичних границь.

Політичних границь держиться також Філіпзон у своїй гарній книжечці, признає, однак, що робить се із зовнішнього примусу і виразно назначує, що Польща належить уже до Середньої Європи⁵⁶. Докладно західної межі Східної Європи він не визначає.

Цілком оригінальний є погляд на західну границю Східної Європи Е. Гансліка. Поміщаю його тут тому, що він так само, як і поділ за нинішніми політичними границями є заснований виключно на антропо-географічних критеріях. Ганслік думає, що найважливіших різниць між Сходом а Заходом Європи треба шукати на культурно-географічній полі. Про основи його поділу буде нагода говорити пізніше. Тут досить буде подати, що Ганслік проводить границю між Східною та Західною Європою попри Королевець [Кенігсберг. — *Ред.*], Познань, Вроцлав, Відень, Градець, Трієст⁵⁷.

Ганслікова межа тим різниться від звичайно прийманої граничної лінії, що від південно-східного кута Балтійського моря прямує до Адрії, замість до Понту, та що йде клесами цих забулень, що їх поробив історичний розвиток у німецько-слав'янській етнографічній границі. Ганслікова межа не дуже відбігає від політичної границі Німеччини з Росією та здавна австрійських країв з Галичиною, Угорщиною і Хорватією. Цей шлях політичних границь був довгий час конвенціональною східною межею Середньої Європи. Бачимо се, наприклад, у Вагнера, Пенка й Кірхгофа⁵⁸. У найновіших часах шукав Браун східної межі Середньої Європи цілком аналогічно до Гансліка там, де кінчиться німецький тип господарства й осель, там де лежать давні граничні пуші⁵⁹. Виходила би, отже, тут подібна границя як у Гансліка.

Про новіші погляди Зупана, Пенка, Гассінгера й

вже вище згадував. Варіантом їх є також погляд Зіферса⁶⁰. Він кладе між Середню та Східну Європу наступну межу: Рига – Ковно [Каунас. — *Ред.*] – шлях Німану – Городно – Берестя – Буг – східна границя Конгресівки й Галичини, а потім або Дністер, або Прут.

Та вже досить розгляду сих межових проєктів. Головно останніх пару років світової завірюхи наплодило їх доволі. Зосібна для т. зв. Середньої Європи, східна межа якої — zarazом західна для Східної Європи — підпала найрізноморднішим комбінаціям різних учених, політиків і публіцистів.

Обов'язком географа є щоправда реєструвати такі проєкти, коли вони мають наукову основу. Однак, можна се вже відразу сказати — держатися їх невілничо годі. Переважна більшість західноєвропейських географів так дивно мало ознакомлена із Сходом Європи, що годі серед них не то вже шукати авторитету, а навіть доброї поради. Тому-то мусимо в отсих стрічках зачинати межову роботу цілком від самих основ.

Перша справа, якою мусимо тут зайнятися, се питання, чи маємо зачислити Фенно-Скандію до Східної Європи. Е. Зюсс, розглядаючи історію розвитку нинішньої земної поверхні і класифікуючи земні простори, злучив великий простір на півночі й сході Європи в одну “російсько-скандинавську тафлю”. Її рисою має бути се, що від архейської ери не було тут складчатості. Виходячи від морфологічно-тектонічних основ, приймає тому Філіпзон російсько-скандинавську тафлю також як окрему одиницю вищого ряду в Європі. В його гарнім підручнику йдуть безпосередньо по собі описи Скандинавії й Росії⁶¹.

Однак, виходячи навіть з чистого морфологічно-тектонічного становища ніяк не можна зачислювати ні Скандинавії, ні Фінляндії до Східної Європи. З північно-східної і південно-західної сторони вдаються глибокі врізи Білого моря й Фінської затоки в сушу й виразно відтинають фінський поміст, а з ним, розуміється, теж Колу й Скандинавію від східно-європейського пня, головною рисою якого є континентальність і слабке горизонтальне розчленування. Виразна поздовжня заглибина, в якій лежать озера Ладога й Онега, з'єднує Біле море з Фінською затокою і довершує виразність границі. На схід від неї лежить плосковерстована плитова країна Східної Європи, на захід — кадовбова скиба Фінляндії й Скандинавії, яку назвав Зюсс Балтійським щитом.

Вже сам один погляд на обриси Фенно-Скандії показує нам, що маємо тут до діла з простором чужим Східній Європі. Західна частина Фенно-Скандії творить виразний, “добре охарактеризований” півострів, що зрісся з материком на просторі майже 500 км, проте на просторі 4500 км є обмежений морем. До того Скандинавський півострів — се найбільший півострів Європи, який годі вважати відчлененням тільки східної її частини.

Будова берегів Скандинавії так відмінна від звичайного для Східної Європи типу побережжя, що й тут виходить непоборима трудність удержання Скандинавії в тіснішому зв'язку зі Східною Європою.

Аналогічні питомі прикмети показує хоч у дещо слабшому вимірі Фінляндія з Колою. Коли подивитись на них, не оглядаючись на нинішні політичні границі, зразу побачимо, що се краї з таким же самим виразним півострівним характером, як Скандинавія й з'єднані з нею щодо положої будови без порівняння сильніше, як із Східною Європою. До того треба пам'ятати, що нинішній фінський поміст дуже молодий. Поглядаючи на Йольдієве море цілком відділювало Фенно-Скандію від Східної Європи. Ще пізніше Літорінове море залишало, мабуть, теж тільки пару вузьких перешийків для сполучення⁶².

На геологічно-тектонічному полі відкрив, щоправда, Зюсс декілька головних великих рис, спільних для Фенно-Скандії та Східної Європи. Однак для географічно-морфологічного погляду се не є міродатні риси. Тектонічна будова є з чисто геологічного погляду вирішальною, для геоморфолога визначають першою мірою форми поземелля.

Фенно-Скандія складається у своїй північно-західній, приокеанській смузі з прастарої каледонської складчастості, її північні наконечники належать до системи уралідів, усе нижче — се т. зв. Балтійський щит. Тільки південний наріжний Шонену показує свою приналежність до північнонімецької скибовини. Довжезна смуга гір, що творить неначе хребтний стовп півострова, обіймає собою як каледонську складчатість, так і сумежні частини кристалічного масиву Балтійського щита. Се морфологічний елемент, що дуже сильно акцентує самостійність Фенно-Скандії супроти Східної Європи. Склад і структура Балтійського щита, його відносно значна висота (середня висота Скандинавії виносить 428 м), велична і своєрідна роль льодової доби в утворенні його поверхні, його специфічна гідрографія і т. д., і т. д. безумовно велять геоморфологові не причислювати Фенно-Скандію до Східної Європи. Годі на сім місці наводити більше як цих декілька думок, вже й цього вистачить, щоб оправдати наше негативне ставлення.

Тому-то, на мою думку, належить провести західну границю Східної Європи так, аби вся Фенно-Скандія зосталася поза нею. Таким чином, західна границя Східної Європи йтиме від південного кута Онезької затоки спершу на південь, а потім дугою на південний захід, минаючи сточище Водли до берегів озера Онега. Від цього озера вона прямує вздовж ріки Свіру по його північному боці до озера Ладога, звідси ж лінією приблизно Кексгольм — Выборг до Фінської затоки Балтійського моря.

Звідси починається балтійська морська межа Східної Європи. Вона може ще більше виглядає сумнівною, ніж межа супроти Фенно-Скандії. Головно в останніх роках відзивалося багато (правда, переважно ненаукових) голосів, що цілком відкрито твердили, що т. зв. балтійські краї Росії просто належать до Середньої Європи. Від Східної Європи їх треба відлучити як з морфологічного, так і культурно-географічного, мовляв, огляду. Науковий вислів сим поглядам надав Гассінгер⁶³, умістивши між головними областями Європи т. зв. балтійську Европу, що обіймає Швецію, Фінляндію без Коли та східно-

європейські балтійські краї. Таке межування щонайменше довільне. Чому пошматовано Фенно-Скандію? Чому зараховано до “балтійської Європи” безсумнівні частини плитової країни Сходу? Чому не розтягнуто “балтійської Європи” теж на “суто балтійські” простори Німеччини? З усього видно, що воєнно-політичні погляди й у Гассінгера стояли на першій місці.

Певно, що такі самі країни донних і кінцевих морен обрамлюють балтійське побережжя в Середній, як і в Східній Європі. Певно, що кожне замкнуте в собі Середземне море видатно об'єднує землі біля нього. Однак сего таки замало, щоби виставляти на сій основі одну з головних областей Європи.

Тим менше право маємо забирати східно-європейські балтійські краї до Середньої Європи на тій основі, що й там є землі цього типу. Тільки так можна виразити безсторонньо дотичний аргумент всіляких середньоевропейських політичних географів. Та забувають всі вони, що питомі для балтійських країв глядіяльні форми поземелля, які вони мимовільно вважають критерієм приналежності до Середньої Європи, розвинулись найкраще поза її межами. У північній Німеччині вони, щоправда, найкраще досліджені й ця обставина веде багатьох на хибну дорогу.

Країни донної й кінцевої морени простягаються вздовж побережжя Балтійського моря одним безбарвним вінком, як у Середній, так у Східній Європі. Протягнути впоперек цього вінка межу згаданих двох частин Європи годі без якого доброго пограничного стовпа, який мусить знаходитись зараз поза межами надбалтійських моренних країн.

Сей пограничний стовп Середньої Європи знаходимо в природній області Польщі. Думаємо тут про етнографічну Польщу, а не про Польщу, яку представляють географічною одиницею найновіші польські географи Ромер⁶⁴ і Павловський⁶⁵. Етнографічна Польща дійсно припадає своїм обсягом приблизно на одну з природних країн Середньої Європи, натомість Польща сих новітніх польських географів — се давня історична Польща з Литвою перед 1772 р., а може й із часів найбільшого засягання отсею минулого державного утворення, се Польща політичних мрій імперіалістично настроєних діячів польського народу. Ся “Польща”, обіймаючи без розбору частини Середньої і Східної Європи, в межах, що їх поставили на короткий час історичні події, а не на віки природа, не може бути ніяк вважана природною, фізично-географічною одиницею. Так само ні один антропогеографічний критерій не може оправдати приймання цієї “історичної” Польщі за якого-небудь роду одиницю. Навіть нинішні держави, оточені докладно визначеними границями, які боронять від порушення мільйонні війська, не можуть бути для нинішньої географії поділовими одиницями. Що ж доперва держава, яка від півтора століття перестала існувати!

Тому то, говорячи про Польщу, все матимемо на думці тільки етнографічну Польщу. Вона припадає своїм обсягом у дуже великім наближенні на сю природну одиницю серед країв Середньої Європи, якій по всякому закону припадає ім'я Польщі. Се країна

простором на чверть мільйона км² велика, що обіймає частину Західних Карпат і їх передища, опирається об відприски Судетів і має свою питому скибову верховину, яка утворює найдаліше висунений на схід причілок NW європейської скибовини. До цієї географічної одиниці належать ще й плитові країни довкола скибовини, кусень країни великих долин і надбалтійської моренної країни між 16° та 23° східної довготи. Симфонія ось якого тризвуку: складність, скибовість, низовина, яка, на думку Парча⁶⁶, є ознакою для всякої середньоевропейської країни, є поза всяким сумнівом прикметна і для Польщі.

Ось чому треба Польщу поставити цілком поза межі Східної Європи. Вона показує природне споріднення куди ближче зі Середньою, ніж зі Східною Європою. З цєю останньою її так як ніщо не в'яже, хоч східна межа Польщі так само відкрита, як і західна, хоч і сюди і туди є гідрографічні зв'язки, кліматичні й фітогеографічні переходи. Морфологічно-тектонічні відносини одні дають тривку основу природописній індивідуальності Польщі. Другу дають етнографічні відносини. Як фізична будова Польщі, так і її антропогеографічний тип велять її відлучити від Східної та зачислювати до Середньої Європи. Тільки трагічні перерви в антропогеографічному циклі Східної Європи дозволили Польщі сюди сягнути. Коли ж розвиток Східної Європи, поборовши перерви, знов пішов вперед, роль Польщі на Сході Європи мусила закінчитись. Усі антропогеографічні предмети й явища, пов'язані з колишньою експансією Польщі на Схід, за сей відносно короткий час — півтора століття на наших очах зникли дуже сильно. Поза етнографічними островами та діаспорою Поляків, поза деякими культурно-географічними проявами, поза дійсністю розміщення жидівського елементу і т. п. залишилась тільки східна етнографічна границя суцільної польської національної території як важливий антропогеографічний факт. Ся границя припадає у величезному прибіженні на східну границю області Польщі.

На сих основах проведемо західну межу Східної Європи від устя Німану вододілом між ним та Преголою в околицю Сувалок та звідси приблизно 23-им полуденником до устя Тисьмениці у Вепр, потім вверх рікою Вепром до його джерела та до ріки Сяну коло Ярослава та Перемишля, де зустрінемо новий пограничний знак Східної Європи — Карпатські гори.

Чому якраз сюди, а не течією Вісли тягнемо східну межу Польщі, легко пояснити. Звісно, що в одному місці переходять формації польських скибових гір на правий берег Вісли, та що течія сеї ріки, як і деяких правих вже її приток, є у тісному зв'язку з провідними лініями польської скибовини. Тому випадає залишити доволі широку смугу (між іншим переважно плитову) по правім боці Вісли за Польщею й тим самим за Середньою Європою.

Чому ведемо сю границю до Карпат саме коло Перемишля, на се є причини виключно фізико-географічної натури. Коло Перемишля наступає в карпатській гірській системі значна зміна. Напрямок Карпат тут раптом заломлюється і переходить з приблизно східно-західного у південно-східний. Під

самим Перемишлем помічаємо навіть раптовий залом напрям складок прямо на полумеридіанний (до Хирован)⁶⁷. Се відгомін зустрічі молодої карпатської складчатості з прастарою скибою Поділля — цього причілка українського горсту⁶⁸. Під впливом цієї зустрічі флішева смуга Карпат, а радше смуга підбескидського покриву, розвернувшись широко й далеко на північ та вкривши на широкім просторі автохтонне підложжя, тут, на меридіані Перемишля, раптом загинається на південь і звужується. Розверненню пособив напрям вісянського розлому, загненню й звуженню — напрям наконечних щаблевих розломів Поділля.

До того й загальна морфографія карпатської системи велить у сім місці шукати важливої зворотної точки в будові цілої верховинської системи Карпат. Реман приблизно в сім поклав свою границю між Західними та Східними Карпатами⁶⁹. Стривігор, Сян, Ослава, Лупківський провал і Лаборець творять найкращу границю між Низьким (Лемківським) та Високим (Бойківським) Бескидом⁷⁰.

Східні Карпати створюють подальший шмат західної межі Східної Європи. Кладу її на цілий їх засяг, себто від Перемиського загнення аж по Брашовську заглибину та лінію Яломіци, там де закінчується складка флішевої смуги Карпат. Тут поклав Угліг також кінець дійсних Карпат та початок Трансильванських Альп⁷¹.

Виринає питання, куди приділити отсю частину Карпат, що творить на такому значнім просторі межу Східної Європи? Дотеперішний звичай велить містити їх у Середній Європі. Приналежність Карпат до південноєвропейської складчатості також каже ставляти їх поза Східною Європою. При відмежовуванні Європи від Азії держалися ми засади не ділити граничних гірських систем вздовж хребетної лінії між двома частинами світу.

Однак всі ці основи годі застосувати до гірських систем, які розділяють окремі області, групи країв, краї, землі. Тут не раз приходить бачити, що якась верховина стає так дуже інтегральною частиною двох сумежних географічних одиниць, що ні одна, ні друга не може бути уявлена без відповідної частини цієї верховини. Піреней безумовно належать до Піренейського півострова, себто до Південної Європи, однак годі подумати про Південну Францію без її Піренейської ділянки. Так само Альпи, граничні гори між Середньою та Південною Європою не дадуться ні одній, ні другій відібрати.

В таких випадках мусить описова географія йти на компроміси й вести межі або вододільним хребтом, або антропогеографічними границями. Так є в Альпах, Піренеях, Юрі, Вогезах, так може бути і в Карпатах.

Східні Карпати мають деякі риси Східної Європи: морфологічну й геологічну одноманітність на великих просторах, також клімат і рістну, що надто вже сильно нагадують Східну Європу. Одноманітність флішевої серії як підбескидського, так бескидського накриву у сполучі з також одноманітністю підкарпатського міоцену є так знаменна, що незначні залишки скалкового й буковинсько-семигородського

накриву і вулканічний вінець нутра не можуть як слід затерти основного враження. За одноманітністю геологічного складу, за великочортністю тектонічних рухів, йде вбогість морфологічних форм, що вражає у Східних Карпатах всякого дослідника, що бачив хоч би Західні Карпати. Правда, у порівнянні з одноманітністю східно європейських плит і низів, дивують нас навіть Східні Карпати багатством форм. Та далеко їм дуже до типових складчастих верховин Середньої чи Південної Європи.

Тож, коли вже не вдалося без обиняків зачислювати Східні Карпати цілком до Східної Європи, то належить їх бодай установити межовими горами й аж по їх вододільну лінію розширити східноєвропейський комплекс країв.

Цілком не було б теж дивне, якби прилучити до Східної Європи цілі флішеві Східні Карпати аж по внутрішні старші смуги. Аналогій такого поступування маємо (хоч би в Альпах) дуже багато.

Від закруту карпатської дуги коло Брашова вже лише дуже недалеко до Чорного моря, що утворює південну межу Східної Європи й Європи взагалі. Проведення межі не натрапляє тут на ніякі труднощі. Молдовська плита⁷², безсумніву, належить до української групи височин, отже, й до Східної Європи. Волоський низ — се гарна аналогія до Ломбардсько-Венецького низу й безумовно мусить зачислюватись до Південної Європи, коли за прикладом Гассінгера не прилучимо цілої півночі Балканського півострова до Середньої Європи.

Стара кіммерійська складчастість Добруджі теж знайде найліпше поміщення поза Східною Європою і хоч вона тісно споріднена з Яйлою, то таки надається так само які та тільки на пограничний стовп. Тому-то лінія, що веде прямо від Брашовської заглибини до устя Дунаю й до Чорного моря, є найліпшим закінченням західної межі Східної Європи.

Таким чином покінчили ми встановлення північної і західної межі Східної Європи. Південна й східна межа її сходиться в цілості з південною й східною границею Європи як цілості. Її визначили ми вище — тепер перейдемо до подальшого питання, пов'язаного з проблемою становища України у Східній Європі.

Звучить це питання: *в яку категорію географічних одиниць треба ставити Східну Європу?* Чи вона, методично беручи, знаходиться на рівні Південній та Західній Європі, чи може ось Великобританії, Німеччині, Італії?

По цьому всьому, що ми вже сій розвідці на різних місцях сказали, нема ніякого сумніву, що Східну Європу треба вважати великим комплексом країв, а не поодиноким краєм. Це певне, що Східна Європа є поняття підрядне тільки стосовно поняття Європи як цілості, що це поділова одиниця тільки на один ступінь нижча від найбільших поділових одиниць — “частин світу”. Ще більше! Східна Європа своїм положенням і величиною може бути протиставлена не лише Середній, Західній чи Південній Європі, а цілій іншій Європі. Зупан висловив се цілком недвозначно. І не було се ніяке відкриття, а тільки смілий вислів сего, що чути мусить всякий модерний землезнавець. Величезний контраст у

розмірах, у відносинах між морем та сушею, у величній одноманітності складу й будови й перевазі рівнів на Сході та різноманітності решти Європи, контрасти в гідрографії, кліматі, який на Сході так далеко відбіг своєю континентальністю від океанічності на Заході, своєрідність Сходу в його рослинних зонах — все те запевнює Східній Європі дуже виразно зазначену самостійність супроти всієї решти Європи. А що вже говорити про антропогеографічні противенства між цими обома головними областями нашої “частини світу”! Тому-то нема жодного географа, який не вважав би Східної Європи географічною одиницею, що аналогічна бодай Середній чи Південній Європі. Треба тільки заглянути до якого-небудь підручника описової географії, щоб знайти там поняття Східної Європи як географічної одиниці вищого порядку, яку можна протиставити не тільки, наприклад, Середній Європі, але й усій решті Європі.

Та так є лише в теорії. На практиці виглядає річ цілком інакше. В практиці трактується Східна Європа не тільки не обширніше, а таки куди скупіше, коротше, побіжніше, ніж який-небудь з поодиноких країв Європи, наприклад, Франція, Італія, Німеччина, хоч се географічні одиниці нижчі бодай на один, а радше два порядки від географічної одиниці типу Східної Європи.

Візьмемо цю справу чисто механічно й погляньмо, скільки місця присвячує наукова описова географія Східній Європі — образу, дуже сумний. В описові Європи Філіпзона займає Східна Європа тільки 50 сторінок друку (на 710)⁷³, у Геттнера — 65 сторінок (на 694)⁷⁴, у Кірхгоффа — підручнику з географії Європи займає Східна Європа тільки 336 сторінок⁷⁵, опис решти країв заповняє натовість чотири грубезні томи. Ще найбільший зглядно розмір має опис Східної Європи в знаменитім творі Реклю, бо займає там звиш двох третин одного з п'яти томів, присвячених Європі⁷⁶.

Коли зважимо, що наприклад, у Геттнера опис балкансько-грецького півострова має лише 9 сторінок менше, ніж опис цілої Східної Європи, коли побачимо, що в книзі Філіпзона Франція чи Італія, навіть Піренейський півострів займають кожна для себе дещо більше місця, ніж Східна Європа, яка, прецінь, творить цілу половину континенту, то диспропорція ще більше кинеться в вічі. Чи ж можна як слід представити простір п'ятьох мільйонів квадратних кілометрів на стільки само або й менше сторінках, що інший простір вдесятеро або й п'ятнадцятеро менший? Чи карти в мірілі 1 : 40000000 вистачають, щоби Східну Європу досить докладно представити, коли рівночасно такі скандинавські краї з двадцять разів меншим населенням представлені в подвійно більшому розмірі? Маю тут на думці методичний атлас до географії Європи, видаваний тепер Фрідеріхсеном⁷⁷.

На так маленькім числі сторін, як його призначають найкращі підручники описової географії на опис Східної Європи, не можна ніяким чином помістити таку кількість матеріалу, яка необхідна хоч би для побіжного опису таких величезних просторів,

як простори Східної Європи. Мапки таких розмірів як у згаданім атласі прямо не надаються до ніяких основних студій. Мов на глум носить цей атлас назву методичного. Бо яка ж се методика, що збуває цілу половину Європи на малесеньких мапках, а поодинокі краї останньої Європи буде представляла вдсятеро докладніше?!

Бачимо з того, що вже саме механічне розуміння справ показує нам сумний стан описової географії Східної Європи. Ще гірший образ вийде, коли розглянемо справу мериторично [істотно, суттєво. — *Ред.*]. Матеріал, поміщений хоч би в найкращих підручниках, є справді дуже скупенький, оброблення його дуже поверхове, всюди аж кишить від усяких загальників, які мають зарадити недостачі ґрунтовности. А вже найгірше те, що на кожному кроці повно недокладностей, непорозумінь, ба фальшу і неправди. Загальна сума відомостей про Східну Європу в західноєвропейській географічній літературі випадає в результаті дуже маленькою.

Причина цього сумного стану полягає не в чому іншому, а в тому, що Східна Європа є для західноєвропейських учених менше знана, ніж (кажемо без пересад) більшість позаєвропейських країв. В деяких царинах описового землезнання Східної Європи є ще сліди деякого знання, поза тим панує просто іґнорація, яка нас місцями прямо вражає⁷⁸.

Які причини цієї іґнорації, нелегко збагнути. Певно є декілька легко зрозумілих причин — наведу їх нижче — що самі кидаються в очі. Однак, маю враження, що вони не вистачають для повного вияснення справи. Є тут щось невлівиме, щось, що я назвав би недостачею інтересу в Західній Європі щодо Східної. Це в кожному разі досить дивна проява. Описове землезнання, як природописна наука, повинно мати однаковий інтерес для усіх країв Землі. Тим часом тут бачимо щось іншого: недостачу інтересу, яка межує з іґноруванням. Землі Середньої, Західної, Південної Європи тішаються великим заінтересованням, так само всі позаєвропейські краї — Східна Європа творить неначе дивний виїмок.

Поміж ясними причинами малого знання Східної Європи висувається на перше місце без сумніву слабке поки що дослідження Східної Європи. Згаданий саме брак інтересу зупиняв західноєвропейських учених досліджувати ґрунтовніше Східну Європу, до того в Росії все була дуже мала спромога чужинцеві досліджувати краї. Сама ж російська наука ніяк дотепер не змогла дослідити Східну Європу бодай у далекій аналогії так, як досліджена Західна Європа. Це, думаю, перебуває у тісному зв'язку із загально дуже низьким ступенем просвіти в Росії. Хоч від хвилі європізації її витрачено величезні суми на плекання вищої науки, на коштовні подорожі, музеї та різні інші наукові інституції, то се небагато допомогло. Низький рівень просвіти зробив те, що не змогла виробитись отся сіра маса дрібних наукових робітників, місцевих дослідників, яка на Заході дуже пособила науковим дослідам, усюди проторюючи їм дорогу. Хоч може й були б знайшлися люде, що змогли би поставити землезнання Росії на гарнім ступені, та не було доволі призьбраного матеріалу для такого діла. Тому-то й загальний образ

землезнання Східної Європи доволі дивовижний. Ледве тут і там подибуємо якусь проблему чи закуток краю гарно досліджені, поза сим зіяють величезні прогалини, не виповнені нічим або тільки псевдонауковим хламом. Така нерівномірність в обробленню дуже прикра для всякого, що хотів би на основі призьбраного вже матеріалу зложити сякий-такий образ цілості. Ця синтеза мусить випасти або дуже бідненька фактами або дуже нерівномірна. На доказ правди моїх слів наведу факт, що основні риси будови поземелля європейської Росії пізнані добре щойно в останніх десятиліттях минулого століття, завдяки працям Тілло⁷⁹, а уральсько-балтійський і уральсько-карпатський хребти покутують ще й дотепер на сторінках різних книжок. Що вже й говорити про новітньо-морфологічні досліді!

З тим сумним станом дослідження Східної Європи в'яжеться (може навіть як причина з наслідком) неясне становище землезнання в університетах. Катедр та інститутів географії на західноєвропейській, спеціально ж німецький лад нема. Є катедри фізичної географії, які займають, звичайно, метеорологи, фізики і т. п. Не видно, щоби де-небудь там трактовано землезнання з модерного пункту погляду, себто як самостійну галузь знання з виразно зазначеними завданнями й методами.

Тому ж і наслідки мусять виходити безумовно погані. Російська наука дотепер не спромоглася на дійсно науковий, обширний підручник географії Східної Європи. Від 80-х років мунулого [XIX. — *Ред.*] століття заступав його місце великоруський переклад V тому географії Реклю з доповненнями Іностранцева, Воєйкова, Бекетова, Богданова та ін.⁸⁰

Щойно в 1899 р. появилсь перший том великого збірного видання, яке мало в 22 томах подати докладний географічний опис усієї Російської імперії. Редакцію цього видання взяли на себе В. і П. Семейонові Тянь-Шанські та В. Ламанський і взяли собі багатьох співробітників⁸¹. Та що ж! Вийшла в світ вже майже половина намічених томів і не заповнила майже ніякої з прогалин, що зіяли й зіяють в землезнанні Східної Європи. Ціле видавництво можна сміло назвати цілком помилковим. Це не є ні підручник, ні "бедекер" [безсистемна збірка. — *Ред.*], ні наукова книга, ні популярне видання. А вже найгірше те, що автори й редактори, здається, мають про завдання й методи географії такі поняття, які були в Західній Європі перед 50 або більше роками. Морфологію заступає в отсім видавництві дивна лемішка з топогеології й морфографії, в гідрографії, кліматології, описі фауни й флори не видно ні крихти географічного погляду, антропогеографії нема цілком — є тільки коротенька історія, побіжна етнографія й пребагато негеографічної статистики. Топографічна частина (звичайно, половина тому) — це чистий бедекер тільки не так повний, як такі червоні книжечки, звичайно, бувають. Про відповідне трактування природи краю, як цього невимовимо вимагає методика новітньої географії, нема в "Росії" Семейонова й бесіди. Мимовільно дивуєшся, що в XX ст., коли землезнання зробило такі величезні поступи й виробило собі таку гарну методику в описуванні

країв і земель, можуть появлятися того роду, ще й до того так широко закроені й гарно вивіновані видавництва, що нагадують своїм укладом і характером ці сумні часи розвитку землезнання, коли по банкрутстві ріттерівської системи треба було географам з трудом шукати нових доріг у методиці.

Тож можна сміло сказати, що (сумно та правдиво) такою публікацією, як “Россія” Семьонова не можна зарадити великим недостачам у землезнанні Східної Європи.

Присвятив я дещо часу цьому видавництву не для його самого, бо се не виправдувало б мене. Йдеться мені про щось багато важніше. А саме це видавництво найгарніше нам показує, який лихий є загальний стан землезнання Східної Європи. Як вимагати від західноєвропейських учених — німецьких, французьких, англійських чи інших, щоби вони багато знали з географії Східної Європи, коли найліпші, мабуть, географічні сили Росії можуть спромогтися тільки на таку саме розміром монументальну та змістом так бідну публікацію?

Друга головна причина малого знання Східної Європи на Заході — це невідомість або бодай мала відомість східноєвропейських мов. Великоруська мова тільки дуже небагатьом географам поза Росією доступна, ще менше знають на Заході польську мову, а вже української чи білоруської майже ніхто не знає. Правда, що чисто географічна література на обох останніх мовах майже ніяка, на польській дуже невелика, та саме в помічних науках (головно ж антропогеографії) багато дечого появилось на цих мовах. Незнання східноєвропейських мов ще зменшує суму географічного знання про Східну Європу на Заході, не дозволяє західноєвропейським ученим самостійно творити синтети з сирого матеріалу й видає їх на ласку всіляких “знавців Росії”, що не віднини баламутять не тільки ширшу публічну опінію, але й забирають у свій сак часто-густо навіть поважних учених.

Тут зустрічаємося з третьою головною причиною незнання Східної Європи на Заході. Це є недостача джерельної критики. Вона, без сумніву пливе з двох перших, саме наведених причин. Коли хтось про дану справу мало знає, бо вона: 1) мало досліджена, 2) представлена в незрозумілій мові, то дійсно трудно зрозуміти, що в цій справі правдиве, а що ні. Однак саме в таких справах повинна кожна тямуща людина бути дуже і обережною, тим більше учений в науковій справі. Тим часом, якраз тут європейська наука дуже багато прогрішила. Коли всюди-інде прикладається скальпель критики не раз аж занадто суворо, то в усіх справах дотичних Східної Європи джерельна критика дуже собі марненька. Це дрімаючо відбивається головно в антропогеографічних проблемах.

Отсі всі причини призводять до того, що географічна наука щоправда признає теоретично Східну Європу областю аналогічною до Південної, Західної чи Середньої, однак практично трактує її так, як трактується кожний поодинокий край, наприклад, Францію чи Італію. Це стан безумовно аномальний і вимагає негайної реформи. Міг би, щоправда, дехто замітити, що при великочертній одноманітності Східної Європи годі широко її описувати, бо з усього

того вийшло би цілком ненаукове накопичення одноманітних фактів, які заодно повторювались би. Прецінь одна околиця Східної Європи така, мовляв, подібна до іншої, що докладний опис однієї повторював би тільки опис другої, без ніякої потреби.

Та такі замітки, що їх можна вчитати всюди *inter lineas* у всіх географів, що займаються сходом Європи, не мають ніякої стійности. Бо Східна Європа далеко не так одноманітна як, звичайно, пишеться й говориться. Все велике, коли на нього глядимо здалеку й не знаємо його як слід, видається нам одноманітним. Крім цього, навіть і куди більша одноманітність як ся, що панує в Східній Європі, не оправдує цієї безпримірної побіжності, з якою світова наука трактує Східну Європу! Як же інакше виглядають описи, наприклад, Північної Америки чи Африки, які на широких просторах не менше одноманітні, як Східна Європа!

Ось чому виходить для описового землезнання Західної Європи необхідна потреба: 1) теоретичне розуміння Східної Європи як простору, методично рівновартного з іншими головними областями Європи, перевести в практику; 2) досліджувати Східну Європу на той сам лад і так само інтенсивно як інші європейські, а бодай так як культурніші позаєвропейські землі; 3) стреміти до якнайшвидшого критичного зібрання всього географічного матеріалу про Східну Європу в одноцільний чи збірний географічний твір великого розміру, що давав би гарну й достовірну основу подальшим студіям.

Коли вже для західноєвропейського землезнання дає Східна Європа великі й важні задачі, то для східноєвропейської науки вони ще без порівняння більші. При загально низькій стані науки (головно ж географії) у Східній Європі, при так невеликій сумі знання про неї в західноєвропейській науці є умови розвитку землезнання Східної Європи у східноєвропейських народів доволі непригідні. На західноєвропейську науку дивляться наче на взірць усі нижчі науковою культурою народи. Се ж як не можна більше знаменно, що Великоросси, не спромігшися самі на опис Росії, переклали Реклю... Коли ж сам взірць — західноєвропейська наука — на сім полі так мало дає, то чи ж дивниця, що залежна від неї східноєвропейська наука на тім же полі так пиняво йде вперед?

Між усіма східноєвропейськими спеціально українська географічна наука має нечувано багато до діла. Коли Біла Русь і Великороссія все ж таки більше притягали дослідників — перша близістю Німеччини й Польщі, друга близістю центрів російської держави, то Україна, не маючи за собою майже ні одної з цих корисних прикмет, залишилася куди гірше дослідженою. До того прилучилося ще сорокалітнє культурне поневолення української мови як наукового засобу. Не диво тому, що на кожній місцині землезнання України зустрічаємо майже неймовірні прогалини. За ними ніби й не видно цих небагато камінчиків, що надаються до будови наукового землезнання України.

Та повернімо до методичних справ.

З дотеперішнього виходить без ніякого сумніву, що Східну Європу треба вважати одиницею вищого

рівня. Виринає ось тут зараз подальше питання: чи треба Східну Європу розуміти як *один край*, що розпадається тільки на поодинокі землі, чи як *комплекс і групу країв*, кожен з яких ділиться своєю чергою на землі? На перший погляд, це питання здається зайвим, бо ж ми вже рішили, що Східна Європа є такою самою або й вищою рівня одиницею як, наприклад, Південна чи Західна. А се ж, безсумнівно, комплекси країв. Однак, придивившись ближче, побачимо, що це питання не зайве. Ми вказали вище на різницю між теорією та практикою в трактуванні Східної Європи. Ся різниця виходить з того, що всі визнають, щоправда, Східну Європу одиницею вищого рівня, однак, наслідком переважно прийнятої одноцільності розуміють її все-таки не як комплекс країв, але як одноціальний край, аналогічно Франції й Німеччині.

Сю обставину легко пояснити. Простори, які мало знаємо, ми звикли мимовільно вважати окремими одиницями. Щойно поступ у пізнанні дозволяє вникнути глибше в єство даних просторів. А тоді їх “одноціальність” щезає дуже швидко. Одноціальність Східної Європи дотепер рятували дві обставини: мале знання і політична єдність Східної Європи. Бо, хоч і як відпекуються географи від сего, що вони, мовляв, мали би приписувати за велике значення політичним границям при географічних поділах, то все-таки є щось у тім закиді. Дуже часто таки беруться політичні границі за підставу, фізично-географічні аргументи додаються вже потім... Східна Європа знаходиться з виїмком Східної Галичини, Буковини й Молдови під російською владою. Тож велике число географів залюбки вважає її одноціальним краєм не тільки політично але й фізично. Зовнішній знак цього кепського звичаю се назви: Європейська Росія, Росія, російська держава в Європі і т. д. на означення Східної Європи.

Землезнавець, що звернув свою спеціальну увагу на Східну Європу, вже по коротких студіях помічає, що Східна Європа творить комплекс кількох великих країв, котрі не менше від себе різняться, як Німеччина від Угорщини або й навіть Франції. Треба тільки прикласти відповідне мірило. При величезнім просторі є різниці в природі поодиноких країв Східної Європи такі великі, що поділ цього комплексу на поодинокі краї є необхідним. Инакше потерпить на тім географічна наука. Це все невідкличний постулат науки, хоч і яка велика видається одноманітність Східної Європи, хоч і як сильна здавалася донедавна її політична одноціальність.

Яких же критеріїв уживати нам, коли забираємося до поділу східноєвропейського комплексу на поодинокі краї?

Без сумніву, інших як у решті Європі. У Східній Європі недостає розчленування суші глибоко втисненими вітками океану, нема гір, що ділять краї між собою. До таких критеріїв дільби звикла західноєвропейська наука, бо мала їх у себе. Не диво тому, що вона не могла ніяк взятись за поділ Східної Європи. Дільба Європи на природні одиниці все задержувалася на довгій західній межі Східної Європи. На заході було безліч зіндивідуалізованих природописними критеріями країв, земель, сторін,

околиць, на сході була одна, одноціальна, природна країна — Східної Європи. Всю останню Європу ділено завзято, можна сказати, до несхочу, Сходу майже не рухано.

Пристаючи до розгляду критеріїв дільби Східної Європи, мусимо рішитись не признавати горизонтальному і вертикальному розчленуванню такого великого значення в Східній Європі, як у Західній. Незначні різниці положення й будови поверхні, геологічного складу й тектонічних відносин, одним словом, такі різниці, які в решті Європи могли б різнити хіба землі та околиці, набирають у Східній Європі великого значення як прикмети поодиноких великих країв. Гідрографічні відносини грають у Східній Європі куди більшу роль, ніж на Заході. Те саме мусимо сказати про кліматичні відносини. Хоч різні дотеперішні (між іншим, це є дуже наукові) авторитети всюди підкреслюють і завзято боронять одноціальність “російського клімату”, то всякий безсторонний глядач пізнає відразу, що кліматичні різниці між поодинокими краями Східної Європи не тільки теоретично існують, але й даються відчувати (і то дуже різко) в цілм характері та спеціально економічному житті населення.

З кліматичними відносинами стоять у тісній злучі рослинно-географічні. Поміж усіма фізично-географічними відносинами саме їм припадає може найвизначніша роль. У рівнинних краях є положення й розміщення різних рослинних формацій дуже важливим моментом. Краєвидний характер, загальна вдача й економічне життя населення — все те стоїть під непереможним впливом рослинного покриву, тим паче, що інші фізично-географічні елементи на рівнинах слабнуть у своїх впливах.

Крім сих фізично-географічних критеріїв мусить наукова описова географія звернутись теж до антропогеографії за порадою, коли хоче, щоби встановлений поділ мав всесторонні основи. В таких просторах, як Східна Європа, набирають антропогеографічні елементи куди більшої ваги як деінде. Передовсім людина, у розумінні наукового землезнання — се ж тільки твір природи, її інтегральна частина, що так само прикметна для даної країни, як її рістня чи звірня. Нема тому причини при встановлюванні поділу виключати антропогеографічні критерії. Та є ще друга важлива причина не робити сего. Пригадаймо завітну думку Карла Ріттера про непереможний вплив природи краю на народ, що його заселює. Підемо на хвилю за Ріттерівською методою та роздивімося історію різних народів Європи. Тоді можемо спитати: чи се є річ без значення, коли в Східній Європі, в сій області без природних меж (в західноєвропейському розумінні) могло витворитись кілька самостійних окремих народів, які встигли вдержатись донині, мимо величезних змагань усіх держав, що коли-небудь володіли Східною Європою, зосібна ж Росією? Се ж ясно, що саме існування таких народів — се найліпший доказ, що природні умови різних частин Східної Європи між собою є дуже різні. Чи не діяли тут ці часто заперечувані й признавані взаємини між землею й людиною? Здається, що таки діяли!

Вже поверховного обізнання з описовою геогра-

фією Східної Європи вистане вповні, щоби побачити тут декілька суцільних народних [національних. — *Ред.*] областей, які при ближчій дослідженні показують не менші різниці, ніж поодинокі народні області Середньої чи Південної Європи. А їх прецінь вважається нині менше або більше заразом природними областями! Не тільки на заході й півдні, але й на сході Європи пристосувалося заселення й перетворення краю до його природи, так само тут як там зрісся народ із землею. Антропологічно населення Східної Європи навіть, мабуть, менше перемішане як на заході й півдні, раса тут більше тримається території, етнологічні культури народів Східної Європи між собою куди більше різняться як в решта Європі. Те саме можна *mutatis mutandis* сказати про мови, господарські відносини, політично-географічні різниці й різноспрямованості.

Сі факти свідчать, що у Східній Європі не хибусь критеріїв для поділу її на краї. Як побачимо понижче, є їх цілий, великий ряд. Одне тільки, що вживати сих критеріїв можна лишень з великим тактом, а притім з великою універсальністю. Йти сліпо за західно-європейською наукою в цьому випадку не можна — вона, як вже вище зазначено, Східної Європи не знає, у себе ж так багато такту й універсальності в дільбі просторів не потребує. У Середній, Західній чи Південній Європі кожна категорія фізично-географічних предметів чи явищ сама про себе дає основи до гарного поділу.

Все так було, є й буде, коли з критеріями, здобутими на якомусь просторі приступимо до поділу іншого простору, природа якого инакша. Географічна наука, на жаль, щойно дуже недавно прийшла до з'ясування своїх дійсних завдань і методів. Тож і не дивниця, що на сій царині вона не виробила ще надійного методу. Цитована вище розвідка Геттнера — се ледве перші кроки на сім полі.

Тож треба нам розглянутись за аналогією в інших науках, ось хоч би в науці — сестриці географії — в геології. Порівняння й аналогії, звичайно, хромають, але можна досить сміло сказати, що географічна наука, приступаючи до поділу Східної Європи з критеріями, добутих на Заході, знаходиться в тому самому положенні, в якому була геологічна наука, коли вона взялася зі своєю на європейських відносинах опертою стратиграфічною системою до дослідження у Південній Африці, Індії і т. д. Труднощі були дуже великі. Спершу міг дехто думати, що цілу систему треба буде перебудувувати. Тим часом знайшовся добрий вихід — треба було тільки ґрунтовно простудіювати відносини нових земель.

Зостаючись при порівнянні, можемо тому й ми мати надію, що при ґрунтовнішій, як дотепер, досліджуванні Східної Європи знайдеться спосіб провести її поділ на природні області без великих перемін у дотеперішній методиці описового землезнання.

Приступаючи тепер до встановлення бодай тимчасового поділу східноєвропейського комплексу країв, мусимо собі наперед накреслити дорогу практичного діяння. Перша суттєва основа мусить бути ось яка.

У Східній Європі треба при діленні шукати

спочатку не границь, а самостійних географічних одиниць.

У теорії ся засада мусить бути застосовувана при діленні всіх земних просторів, на жаль, у практиці не все так буває. Тут, у Східній Європі, ця засада мусить бути безоглядно застосована. Майже усі межі, які дадуться провести в Східній Європі, мають куди більше як деінде риси смуг, частенько дуже широких. Східна Європа — се область повільних переходів: у неї ся прикмета куди більше вироблена як у якогонебудь іншого комплексу країв на земній кулі. Встановлювати тут наперед границі, а потім уже уточнювати поодинокі краї — річ безнадійна. Необхідно треба наперед розшукати і всесторонньо спрещіювати поодинокі природні одиниці — краї, а потім вже позначити їм границі. Границі — річ все і всюди більше або менше конвенціональна, у Східній Європі, без сумніву, більше як деінде.

Всякий, що хоч трохи обізнаний з предметом, почувася це вповні ясно, що дорога до некритичного, наукового поділу Східної Європи на поодинокі краї дуже довга і тяжка. Вона і вимагатиме цілих десятиліть невсипущої праці східно- й західно-європейських землезнавців. Тому ж то й поділ, що його виставимо в отсій розвідці, не може бути нічим иншим як тільки першою пробою тимчасового поділу. Сей поділ, однак, старатиметься враховувати всі географічні елементи як фізично-географічні, так і антропогеографічні.

Дотеперішні поділи й проби поділів або зовсім не відповідають вимогам науки, або тільки в невеличкій мірі. Адміністративний поділ Російської держави в Європі на комплекси губерній, губерній, уїздів не враховує ні фізично-географічних, ні антропогеографічних критеріїв. Ще дивніше се, що також історичні границі рідко де вступають у свої права. Ледве тут чи там удержався кусничок давньої історичної границі. Так само рідко попадаються клаптики природних меж. Коли розглядаємося серед сих офіціальних границь, то не раз приходить прямо дивуватися мистецтву, з яким знехтовано всякі наукові основи межування!

Зосібна дуже незугарне представляються великі адміністративні одиниці Росії — групи губерній (генерал-губернаторства). Вони сконструйовані так дивно, що не знаходять собі рівні нідє на світі. Не будемо ту говорити про конгресову Польщу (привіслинські губернії), що стоїть у дійсності вже поза межами Східної Європи. Її границі не обумовлені ані природними, ані антропогеографічними відносинами, однак все-таки наближаються подекуди до природи, вийнявши Холмщину та Сувальщину. Але що за чудасія, наприклад, з т. зв. “Західною Росією”! Типові прибалтійські землі — Ковенська, Виленська, Витебська губернії — отримані не тільки з землями, положеними на білоруській плиті (Городнянська й Минська губернії), але також з землями, що положені поза зоною поліських боліт у обсязі української групи плит (Волинь і Поділля) в одну цілість. Таким способом зійшлися тут разом північні землі, що злучені всіма нитками з Балтійським морем, що мають холодний клімат і своєрідні господарські відносини з типовими чорноморськими землями, що

звернені природою й історією на південь до середземноморського світу, що мають південний тип клімату й пов'язані з ним господарські умови. Тільки додатково зазначу тут, що в Західній Росії перемішані між собою без розбору латиські, литовські, біло-руські й українські етнографічні території. І то храни Боже! Не так аби вони в цілості припадали внутрі меж цієї великої адміністративної одиниці! Тільки більшими чи меншими кусниками вони сюди належать.

Або що таке офіційна “Малоросія”? Вона не покривається з якоюсь окремою країною, ні вона не є центром природної області України, ні вона сама по собі не творить якусь типічну, коли вже не замкнену в собі господарську область, ні вона не обіймає собою історичної “Малої Руси”. От злучено кілька губерній разом і край! Так само “Новоросія”. Правда, тут Чорне море єднає землі. Однак як же накреслені північні межі цієї великої (460000 км²) області! Ось повідкраювано кусники української групи плит, дещо прикрито з великоруської природної області й протягнулась вузенька та довга країна від устя Дунаю поза устя Дону. Щоби хоч захопила всю чорноморську низовину аж по північну обногу Кавказу, щоби можна було сказати, що бодай одна природна область Східної Європи цілком сюди ввійшла. А то ні! Та може найцікавіша зі всіх є “Східна Росія”, що простяглася впродовж 18 ступеня широти й бере в себе землі з можливо найбільшими природними й народними противенствами.

Дещо більшу вартність мають різні неофіційні поділи Росії за “природними і господарськими прикметами”⁸². Вони почалися доволі рано. Вже в 1818 р. Арсеньєв подав поділ Росії на 10 областей: Північну, Алаунську, Балтійську, Низову, Карпатську, Степову, Окську, Волжську, Уральську й Сибірську⁸³. Дещо відмінний його другий пізніший поділ, теж на 10 областей. Україна розділена в нього між п'ятьма районами. Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина й Харківщина творять один район (первісно “Карпатський”), південна Курщина й Вороніжчина пішли до району “Центрального”, Холмщина, Підляшшя й Полісся — до “Низового”, ціла Південна Україна — до “Степового”, частина Підкавказзя — до “Кавказького”. Усі простори поділені на “страми, полоси, участки, пояси, сторони, часті”⁸⁴.

Поділ Арсеньєва на ті часи безумовно вартісний, головню задля своєї подрібності. Його хвибою є се, що він опирається на адміністративних границях і на мертвій статистиці, однак коли б пізніші дослідники розробили його (зосібна ж подрібним поділ) критично, то вийшла би велика користь для справи поділу Східної Європи. Тим часом хвиби Арсеньєва перейшли без ніяких змін до його наслідників. Вільсон поділив 1869 р. Росію на шість погубернських груп: Північну, Балтійську, Західну, Південно-Західну, Центральну, Східну й Південну.

Губернії були також основою поділу П. Семьонова, хоч спершу⁸⁵ він брав уїзди за основу свого поділу, пізніше перейнятого Янсоном⁸⁶. Сею пер-

вісною гарною дорогою, що могла довести до дуже гарних результатів, Семьонов не пішов і пізніший його поділ базувався тільки на губерніях⁸⁷. Сей поділ приймає 12 областей: Північну (Архангельськ і Вологда), Озерну (Олонєць, Петербург, Новгород, Псков), Балтійську (Естонія, Ліфляндія, Курляндія), Московську (Москва, Твер, Ярославль, Кострома, Н. Новгород, Владімір), Центральну хліборобську (Рязань, Тула, Калуга, Орел, Курськ, Вороніж, Тамбов, Пенза), Уральську (В'ятка, Перм, Уфа, Оренбург), Нижноволжську (Казань, Симбірськ, Самара, Саратов, Астрахань), Малоросійську (Харків, Полтава, Чернігів), Новоросійську (Катеринослав, Таврія, Херсон, Бессарабія), Південно-Західну (Київ, Волинь, Поділля), Білоруську (Смоленськ, Вітебськ, Могилів, Мінськ) і Литовську (Ковно, Вільна, Гродно).

Другий поділ Семьонова здобув собі значну популярність головню ж у офіційних кругах Росії. Всі урядові статистичні видання послуговувалися ним, в останнє примінено його у 22-томовому виданні “Росія”, що намірило собі дати повний Географічний опис усієї імперії.

Куди менше значення мали інші поділи Росії, наприклад, князя Васильчикова на вісім груп губерній: (Нечорноземну, Чорноземну, Степову, Новоросійську, Малоросійську, Південно-Західну, Литовсько-Північно-Західну, Прибалтійську⁸⁸), Менделєєва — на 15 країв, з яких 9 припадає на Европійську Росію (без Польщі, Фінляндії й Кавказу⁸⁹); Фортунатова⁹⁰ й ин. Серед тих поділів видне місце займає теж поділ Росії на області, зладжений свого часу Драгомановим як основа майбутнього поділу федеративної держави, якою мала би стати Росія⁹¹. Драгоманів зазначає, що творить цей поділ на основі зібраних разом географічних, економічних і етнографічних умов. Усіх областей виходить у Драгоманова 20, з того три припадають на азійську Росію, одна ж на Польщу. Ось вони: 1) Північна (Архангельськ і Вологда); 2) Озерна (Олонєць, Петербург, Псков, Новгород і Твер); 3) Балтійська (Естонія, Ліфляндія, Курляндія, лотиські уїзди Витебська); 4) Литовська (Ковно, півн. Сувалки, півн.-зах. Вільна); 5) Польська (губернії Конгресівки без пн. Сувальщини й цілої Холмщини, натомисть з західними частинами уїздів Гроднянського і Білостоцького Гроднянщини); 6) Білоруська (остаток Витебська, зах. Смоленськ, Могилів, Мінськ без уїздів Пінського й Мозирського, Гродно без уїздів Більського, Пружанського, Берестейського і Кобринського); 7) Поліська (Холмщина, південна Гродненщина й Мінщина, Волинь без уїздів Житомирського й Новгород-Волинського по ріку Случ); 8) Київська (південно-східна Волинь, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина без уїздів Константиноградського, Полтавського, Кобеляцького і східної половини Кременчуцького); 9) Одеська (Поділля, Бессарабія, Херсонщина, правобічна Катеринославщина, Таврія крім уїздів Мелітопольського і Бердянського); 10) Харківська (Харківщина, південна Курщина, південна Вороніжчина, південно-східна Полтавщина, лівобічна Катеринославщина, східна Таврія); 11) Московська (Москва, Орел, Рязань, Тула, Калуга, Смоленськ без біло-

руських уїздів, північна Курщина); 12) Нижньо-Окська (міста Ярославль, Кострома, Владімір, Нижегород); 13) Казанська (В'ятка, Казань, Симбірськ і Самара без уїздів Миколаївського й Новоузенського); 14) Приуральська (Перм, Уфа, Оренбург); 15) Саратовська (півн. Вороніжчина, Тамбов, Пенза, Астрахань, південні уїзди Самари); 16) Кавказька (Закавказзя і Ставропілльщина до часу); 17) Західний Сибір; 18) Східний Сибір; 19) козацькі землі (Дін, Кубань, Терек, Уральська) — з них перші три повинні потім злитись зі Ставропілльщиною, остання з Саратовщиною; 20) Середня Азія.

В поясненнях до свого поділу подає Драгоманів свої мотиви⁹². Вони всі мають етнографічний та історично-політичний підклад, крім того згадуються всюди, однак тільки в загальниках “економічні інтереси”, що лунать або відділюють від себе поодинокі області. Яких-небудь ширших, географічних точок погляду в поділі Драгоманова не бачимо, хоч деякі з областей (спеціально України) сконструйовані зі значною дозою географічної інтуїції.

Досить корисно відрізняється від усіх дотепер згаданих поділ Ріхтера⁹³. Він дав подібно, як свого часу Семьонов два поділи за губерніями і за уїздами. Однак Ріхтер стоїть вище від Семьонова тим, що придає поуїздному поділові більше значення як погубернському, бо констатує, що багато губерній обіймають землі, що від себе дуже відмінні як з фізичного так і з економічного боку.

Погубернський поділ Ріхтера подекуди не дуже відрізняється від Семьонівського. Є в ньому 15 “районів”: Столичний, Новгородський, Прибалтійський, Московський, Білоруський, Західний, Малоросійський, Центральний хліборобський, Північно-східний хліборобський, Північноуральський, Південноуральський, Волзько-Сурський, Новоросійський, Донський і Прикаспійський. Поуїздний поділ Ріхтера має аж 24 райони. Наведемо їх тут усіх, для тим точнішої характеристики цього поділу: 1) Крайній північний (північ і схід Архангельської губернії); 2) Північно-західний лісний (Олонець, зах. Вологда, півн.-сх. Кострома); 3) Північно-східний лісний (сх. Вологда, пн.-сх. В'ятка, пн. Перм); 4) Новгородський приозерний (Новгород, Псков, частина Петербурга, Твері, Ярославля, Вологди); 5) Петербурзький столичний (3 підміські уїзди); 6) Прибалтійський (Естонія, Ліфляндія, Курляндія); 7) Литовський (Ковно, Вільна, Гродно, частина Мінська); 8) Білоруський (Вітебськ, пн.-сх. Мінськ, Смоленськ, Могилів); 9) Поліський (Пінський і Мозирський уїзди); 10) Південно-західний лісний (Волинь без Крем'янецького і Староконстантинівського уїзду, Радомишльський і Остерський уїзди з Київщини і Чернігівщини); 11) Холмсько-Більський лісовий (Холмський, Торопецький, Осташківський та Більський уїзди Пскова, Твері і Смоленська); 12) Центральний нечорноземний (майже ціла Калуга, східні уїзди Смоленська, західні Орла і північні Чернігівщини); 13) Московський промисловий (Москва, залишок Калуги, більша частина Твері та Ярославля, Владіміра, північна частина Тули й Рязані, окраїни Костроми й Н. Новгорода); 14) Північно-східний

хліборобський (В'ятка, пн. Казань, зах. Перм); 15) Північноуральський гірничий (сх. Перм); 16) Південноуральський гірничий (Східна Уфа, середній Оренбург); 17) Зауральський хліборобський (зауральська частина Пермі і північна Оренбурга); 18) Центральний хліборобський (півн. Курськ, півн. Вороніж, сх. Орел, майже цілі Тула й Тамбов, півд. Рязань); 19) Волзько-Сурський (Пенза, Симбірськ, майже весь Саратов, південні частини Н. Новгорода й Казані); 20) аволзько-чорноземний (майже вся Самара, пд.-сх. Казань, зах. Уфа, пд. Оренбург); 21) Малоросійський (пд. уїзди Волині, Поділля, Київщина, пд. Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, південна Курщина, південна Вороніжчина); 22) Новоросійський (Бессарабія, Херсонщина, Таврія, Катеринославщина і західна, українська частина Донщини); 23) Південно-східний степовий (останок Донщини, півд. Саратов, півд. Самара); 24) Прикаспійський (Астрахань і східна частина Ставрополя).

Кавказький край поділив Ріхтер після прикладу Воейкова на чотири райони: Північнокавказький (Кубанщина, Ставропілльщина, Терщина), Дагестанський, Західнокавказький (Чорноморська й Кутаїська губернії) і Східнокавказький (залишок Закавказзя).

Перший перепис населення Росії в 1897 році не багато спричинився до розвитку наукового поділу Росії. Окреслені поділи zostали і надалі. Новий поділ Менделєєва⁹⁴ дуже мало відбіг від старої системи поділів. Він ділить Російську державу на “краї”, що припирають до границь держави і на “землі”, що лежать всередині. Всіх цих областей є разом 19: 1) Петербурзька (Пн.-Зах. Новгород, Псков); 2) Лівонська (Естонія, Ліфляндія, Курляндія); 3) Польська (Конгресівка); 4) Малоруська (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина); 5) Литовсько-Білоруська (Ковно, Вільна, Гродно, Могилів, Мінськ, Вітебськ); 6) Московська (Твер, Смоленськ, Москва, Владімір, Калуга, Тула); 7) Центрально-російська (Рязань, Орел, Тамбов, Пенза, Вороніж, Курськ); 8) Горішноволзька (Ярославль, Кострома, Н. Новгород, Казань); 9) Пермська (В'ятка, Перм, Уфа, Оренбург); 10) Долішноволзька (Симбірськ, Самара, Саратов, Астрахань); 11) Південно-російська (Дон, Катеринослав, Таврія, Херсон, Бессарабія); 12) Кавказька (Чорноморщина, Кубанщина, Терщина, Ставропілльщина, Дагестан); 13) Закавказька; 14) Закаспійська; 15) Південносибірська — Киргизька; 16) Східносибірська; 17) Західносибірська; 18) Північноросійська (Архангельськ, Вологда, Олонець); 19) Фінляндська.

Основи сего поділу економічні, так само як у новім поділі Венямина Семьонова Тянь-Шанського⁹⁵. Європейську Росію (з Польщею і Передкавказзям, однак без Фінляндії) ділить Семьонов на 12 областей, причому господарсько-географічні критерії стоять на першому місці. Вплив поділу Ріхтера є доволі виразно результативний, основу творять не лише губернські але й уїздні границі.

Області поділу Семьонова такі: 1) Північна (Архангельськ, Вологда, Олонець, частина Костроми й Новгорода, рівна приблизно I + II + III області

Ріхтера); 2) Північно-західна (частини Костроми, Ярославля, Новгорода, Твері, Псков, Петербург, Смоленськ, Вітебськ, Естонія, Ліфляндія, Курляндія, Ковно, частина Вільни, Сувалок й Могилева, рівна приблизно IV + V + VI області Ріхтера); 3) Московська промислова (майже тотожна з XIII Ріхтера); 4) Центральна (частини Калузі, Рязані, Нижгорода, Казані, Орла, Курська, Харкова, Донщини, Тула, Тамбов, Пенза, Сибірськ, Саратов, В'ятка, Уфа, Самара, значить в цілості або частинно XVIII, XIX, XII, XXIII, XIV, XX і XXI областей Ріхтера); 5) Уральська (Перм, чч. Уфи й Оренбурга = XV, XVI і XVII Ріхтера); 6) Південна, півпустинна (Оренбург, Астрахань, частини Донщини й Ставропільщини — XXIV з частинами XX і XXIII Ріхтера); 7) Підкавказька (Кубанщина, Терщина, частина Ставропільщини — XXIV А. Ріхтера); 8) Південна (чорноморська: Херсонщина, Таврія, майже ціла Бессарабія, побережжя Катеринославщини та Донщини, обкраяна XXII область Ріхтера); 9) південна гірнича (частини Катеринославщини, Харківщини й Донщини, викраєно з XXI і XXII області Ріхтера); 10) Південно-західна (Поділля з частинами Волині й Бессарабії, Київщина, Полтавщина, частина Чернігівщини, Курщини й Харківщини, рівна XXI обкраєній з частиною XVIII області Ріхтера); 11) Поліська (Мінськ з частинами Могилева, Вільна, Гродна, Волині, Чернігівщини, рівна зі змінами VII, VIII, IX, X області Ріхтера); 12) Привислянська (Конгресівка з Холмщиною й частиною Гродна та без північної Сувальщини).

Розглядаючись у всіх тих поділах оком географа, не можна здержати жалю, що стільки енергії, праці й часу затрачено надармо. Бо для географічної науки ніякий із цих поділів не має вартости, хто ж думає, що є в них практична вартість, дуже помиляється. Хіба вигляд практичної вартости є в такому поділі, який не відповідає природним відносінам краю. Сі природні відносини зумовлюють усе, навіть політичний і економічний стан, коли не фактично то *in potentia*, на будуче, коли впадуть існуючі тепер штучні перепони природного розвитку.

Ніякий з наведених поділів не відповідає вповні природі краю. Ледве деякі миршавенькі окрушки природи притягнені до сих поділів, наприклад, ґрунт, води, клімат, рістня. Однак не треба думати, щоби се притягнення фізичних елементів було повне. Навіть у Ріхтера, який найбільше на такі справи звертає увагу, використання їх дуже поверхове. У всіх інших поділах урахування природи краю є, так сказати, тільки на словах.

Друга кардинальна хиба поділів Росії — се їхнє опирання на адміністративний поділ. Ми вже мали нагоду сконстатувати, що всі дотеперішні губернії — се штучні продукти бюрократичної дільби, котрі не відповідають ані фізично-географічним, ані антропо-географічним відносінам. Достоту те саме можна сказати про уїзди. Се також чисто штучні продукти, без ніякої наукової основи. Коли їх притримуватися при поділі Росії на області, вийдуть щоправда менші похибки, бо уїзди, звісно, менші ніж губернії. Та все-таки похибки будуть, бо деякі уїзди дуже великі, більші як різні європейські держави. Не говорю тут

вже про такий Печорський уїзд, що є значно більший, як ціла Великобританія або Австрія без Угорщини, або про Астраханський уїзд, що більший від Швейцарії, Бельгії чи Голландії. Навіть у межах України трапляються уїзди дуже значні величиною, наприклад, Овруцький = 9274,5 в² [квадратних верст. — Ред.], себто більший, ніж Саксонія, Донецький = 17764,3 в², себто більший як Вюртенберг, Херсонський = 16817,1 в² майже такий же великий. Дуже подібні розміри мають теж уїзди Кубанщини. Для наукового поділу се ж не є рівнодушне чи такий простір, хоч би він був тільки 5000 або 10000 км² великий, належить сюди чи туди, чи такий простір має йти в цілості до якоїсь там поділової одиниці, коли його значна частина належить фізично деінде.

Третя кардинальна хиба всіх згаданих поділів — се їх безвартісна головна основа: господарські відносини. Дуже гарна се основа для країв і земель із завершеним антропогеографічним типом, там, де населення вже цілком зросло з землею і добуває з неї все, що спромога при нинішнім стані техніки на всіх полях. Та сеї основи не можна застосовувати у Східній Європі так без обиняків, як у Середній чи Західній. У Східній Європі взагалі не можна надто сильно акцентувати господарського елементу при поділі земних просторів. Передовсім російська статистика з легко зрозумілих причин не дає вірного образу економічного життя краю. Оце є формальною причиною. Куди важніші мериторичні причини. Як у всіх краях з незавершеним антропогеографічним типом, де використання природних багатств стоїть на низькому ступені, так і в цілій Східній Європі економічний розвиток йде дуже швидко, скоками, що дуже часто не йдуть однією лінією, а клесами. Хто перед тридцятьма роками думав, що Південна Україна стане головним осідком металургійного промислу всієї Російської імперії? Хто може нині сказати, які будуть напрямки й інтензії виробництва Великої Росії, України, Білорусі вже в найближчих часах? Якою й як великою буде чорноморська й каспійська торгівля, коли торгівля Середньої Європи тудою звернеться на Орієнт? І т. д., і т. п.

Ось чому такі, головні базовані на економічних відносинах, поділи таких “неготових” земель, як Східна Європа, мають тільки хвилеву вартість.

Для описового ж землезнання треба ділення, що мало би міцні основи і забезпечене тривке існування. Такі основи може дати тільки рівномірне й критичне зіставлення всіх природних і людських критеріїв без спеціального підкреслювання якоїсь там хоч би й як важливого та самітно поставленого критерію.

Природні відносини різних частин чи зон Східної Європи теж бували основами її поділів. Головно геоботанічні та педологічні відносини доставляли для цих поділів критеріїв. Траутфеттер⁹⁶ ділив європейську Росію на чотири області: 1) Північну, Тундрову; 2) Західну — область європейських хвойних лісів; 3) Східну — область сибірських хвойних лісів; 4) Південну — область листяних лісів. Області поділів Траутфеттер на округи, наприклад, у Південній є округи лук, степів і т. п. Слідкуючи за

класичним твором Грізебаха, його перекладач Бекетов ділив Росію теж на чотири області: 1) Арктичну тундру, 2) Лісову, 3) Степову, 4) Середземноморську (південний Крим). Південні частини Лісної і Північні степової зони з'єднано в “Передстепову” зону. Кеппен⁹⁷ поділив Східну Європу на шість областей: 1) Тундри, 2) Шпилькових лісів або Новоєратичну, 3) Чорнозему з зонами: Лістяних лісів, Лісостеповою і Тирсово-Степову; 4) Кримсько-Кавказьку, 5) Арало-Каспійську, 6) Уральську.

Найбільшу докладність між поділами, опертими на природних основах, показує поділ Танфільєва⁹⁸. Він базується головню на педологічних і геоботанічних відносинах. Є чотири області з численними зонами: I) область Північної Росії із зонами: 1) Тундри (торф'яно-горбистої, піщаної, глинистої, кам'янистої); 2) Болот і тайги; 3) Суходолів і мішаних лісів (округи: Суходолів, Полісся, Лісів південно-уральських і верховинно-суходільних); II) область Південної Росії або Старостепова із зонами: 4) Блідих лесових ґрунтів, 5) Чорнозему, поділена на передстеп'я або зону вимитого чорнозему (з двома округами: західним і східним) і на зону суцільних чорноземних степів (з округами: чорноземного степу, верховочорноземного степу й солончакуватого степу з озерами); III) область Арало-Каспійської солончакуватої пустині із зонами глинистої пустині й пісків; IV) область південного берега Криму.

Як бачимо, ніякий з тих “природних” поділів для землезнання не годиться. Поділ на геоботанічні зони щоправда дуже привабливий для рівнинних просторів, однак, жодним чином не може заступити поділу на краї й землі в географічному розумінні. Тому ж то не дивниця, що географи не могли брати таких поділів основами своїх описів. Реклю дотримувався в основі річкових сточищ, Геттнер і Краснов — здебільшого поділів Семьонова.

Перший географічно вартісний поділ Східної Європи вийшов від А. Філіпзона. В своїй невеличкій та вартісній книжечці про Росію⁹⁹ розрізняє він десять країн (“Landesteile”): 1) Північноросійський кряж і його північний схил, 2) Західноросійський кряж і його Балтійський схил, 3) Дніпровий низ, 4) Південноросійський кряж і понтійське побережжя, 5) Крим, 6) Середньоросійське плато, 7) сточище Дону й Волжанське плато, 8) Волжанська заглибина, Уральське плато й Каспійський низ, 9) гори Урал, 10) Нова Земля.

Поділ Філіпзона виходить від морфологічних відносин і враховує притім досить видатно також інші природні елементи. Однак Філіпзон попав у той же методичний блуд, що багато інших дослідників Сходу Європи. Він шукав і знаходив не окремі краї простірного комплексу, а землі одноцільного краю. Тому то в його поділі любенько стоять поруч себе краї вищого порядку з землями нижчого ряду.

Обговоривши таким чином дотеперішні спроби поділу Східної Європи, звернімося до шукання основ нового поділу, рівномірно по всіх категоріях географічних предметів і явищ.

Перший чинник, на який описове землезнання мусить звернути увагу, се *географічне положення*.

Розглядаючи його цілком елементарно, мусимо прийти до погляду, що Схід Європи, як всякий масивний простір Землі дається цілком природно поділити на *осередний простір (центр)* і *окраїни*. Сторони світу дають нам перші назви для окраїн. Перший, так сказати б, сирий, природний поділ Східної Європи виглядав би ось як: центр і окраїни: північна, східна, південна й західна.

Коли приглянемося з черги до положення *східноєвропейських морів* і відносин до них східноєвропейських окраїн, дістанемо ось який образ: центр, окраїна над Льодовим морем, окраїна над Балтійським морем, окраїна над Чорним морем, вкінці ж — окраїна над Каспійським морем. Від сходу, звісно, моря нема, зате туди припирає до Східної Європи Азія. Тому-то й можна прийняти ще й п'яту окраїну: граничну область супроти Азії.

Отсей елементарний поділ Східної Європи на природні області за географічним положенням творить дуже важливий етап наших дослідів. Географічне положення — се елемент першорядного значення в описовому землезнанні. Не хочу тут входити в блудний круг методичних міркувань. Та можна коротко сказати, що в описовій географії положення рішає все. Зосібна значення великих водяних просторів — океанів, морів, великих середматерикових озер для розташованих над ними країн таке велике, що як у фізичній географії, так і в антропогеографії годі знайти категорії предметів чи явищ, що мали б хоч приблизно таку вагу. Велетенські гори, могутні височинні черени застають у поцінуванню описового географа далеко позаду морів. Великі западини, нині залиті морями, це головні риси обличчя Землі як природного твору — для дрібноти (у порівнанні до цього) антропогеографічних відносин ці самі моря в їх положенні й відношенні до сумежних частин суші теж стають під нинішню пору розвитку цивілізації головними рисами географічного обличчя всього людства.

Виходить із цього без усякого сумніву, що географічне положення поодиноких країн Східної Європи зосібна стосовно морів, мусить бути основою природного поділу. Та сам по собі поділ за положенням не дає ще ніяких стійких меж всередині суші. Тож годі зі самого положення вивести гостро зазначені географічні одиниці. Щойно внутрішня будова, пластика поверхні й цілинна кривля можуть нам доставити перших поглядових точок для проведення внутрішніх границь.

Східноєвропейська площина, як усякому звісно, не є дійсною площиною, але складається з плоских надбрєнілостей поземелля, крутобережистих плитових країн і положистих низів, що розміщені між ними. Поверхня східноєвропейської площини крає під певним (щоправда малим) кутом ріжні геологічні формації, верстви яких не лежать повністю горизонтально. Се деструкційна поверхня, в певній мірі майже рівна (пенеплен). Вона була у найновішій геологічній минувшині виставлена на двигнення й западання різної натуги й на різних місцях. Різниця в інтенсивності двигання чи западання, в інтенсивності різних ерозійних чинників, найпаче ж під час льодової доби, різниця відпирності підлога викликали

на великім просторі східноєвропейської площини видатні різниці в пластиці рельєфу поодиноких областей. До того треба пам'ятати, що на межах Східної Європи лягли дуже від неї відмінні тектонічні області — гори — все одно чи живучі чи вигаслі.

Перша морфологічно самостійна країна східноєвропейського комплексу — це *Уральська країна (Уралія)*. Це межева країна між Східною Європою й Азією¹⁰⁰. Її стрижень — гори Урал, до 2500 км довгі, були пофалдовані в палеозойській добі, потім по черзі зрівняні, двигнені й порізані на верховину зі середньогірськими формами. Тектонічні впливи Уралу з їх морфологічними наслідками простягаються теж нарізно на широку смугу приуральських височин, положену по західнім боці довго простягнутої верховини та на Общий Сирт. Цілий височинний обсяг цих уральських впливів є сильно порізаний і змінений на широких просторах в ерозійну горбовину Уралія сягає на захід по В'ятську заглибину й лівобічну Волжанську низину, на південь — далеко в каспійський степовий низ. Її води течуть до Печори, Волги й Уралу.

Другий морфологічно самостійний край Східної Європи це *Україна*¹⁰¹. Вона є південною, над Чорним морем розташованою крайною областю Східної Європи, обіймає й опирається об її південні окрайні гори: Східні Карпати, Яйлу й Кавказ з їхніми підгір'ями. Морфологічна самостійність України зумовлена передовсім її оперттям на південноєвропейську складчастість, потім одноцільністю української групи плит і поясу низів, що оточує її довкола. Північна ланка сего пояса — низовина Полісся і це найкраща природна границя на всю Східну Європу.

Український поріг, черен якого творить архейський український горст (Озівський горст Е. Зюсса), до якого прислонюються старі, погаслі гори Донецького кряжа та простори молодших тектонічних заворушень Придніпров'я є, на погляд Пенка, супроти Російської плити так само самостійним як Фенно-Скандія. Коли, за Торнквістом¹⁰², шукатимемо границі між Російською плитою та Саксонською скибою (що стоїть в тісному зв'язку з масовими горами Середньої Європи) там, де покретацейські тектонічні заворушення закінчуються, то мусимо навіть виділити Український поріг (а з ним всю українську морфологічну область) цілком з Російської плити (дотеперішнього розуміння). Українську морфологічну область треба буде тоді вважати східноєвропейським аналогом до Німецької скибової країни.

На сю тектонічно-морфологічну самостійність України супроти інших країн Східної Європи я ще раніше звертав увагу, на жаль, не мав я дотепер спромоги широко розвестися над дослідями, які я робив у тому напрямку, їм мусить бути присвячений окремий випуск нинішньої праці. Тільки афористично встиг я висловитись дотепер на сю тему¹⁰³. Та все таки знайшлося кілька важливих аргументів за повну тектонічно-морфологічну самостійність України серед інших країн Східної Європи. Прастарий Озівський горст, котрий належало б презвати Українським горстом, тому що простягається майже

через цілу Україну — є властиво великим центральним масивом, якому подібного ніде і в Східній Європі немає. Сей масив має з двох боків велике значення. З одного боку, це першорядної ваги запора в цілій величній будові складчастості цілої Землі. На захід від Українського центрального масиву є ціла система Алтаїдів, пофалдована в північній і північно-східній напрямі, на схід від Українського масиву є якраз інакше. На сході від Українського масиву бачимо прямолінійну гірську систему Кавказу, на заході повигинані провідні лінії складчастих систем Європи.

З другого боку, має Український масив велике значення як простір, з яким в'яжуться від прадавних часів системи тектонічних заворушень. Масив ляг не тільки велетенською колодою на шляху Алтаїдів, а зробився теж огнищем великопростірних, хоч, щоправда, не дуже інтенсивних тектонічних заколотів, які перерізують цілу територію України в загальнім напрямі NW-SE. Ті заколоти довели до сильного зфалдування й дислокування розломами молодших осадових верств, які прилягають до масиву від північного сходу. Ця фалдова смуга виступає нині тільки в кадовбівій верховині Донецького кряжа та в кількох розкинутих місцях на NW від нього. Поза тим фалдовина всюди вкрита могутньою покрівлею горизонтальних третинних верств. Та все-таки немало доказів, що центральний масив України був вихідним простором теж для третинних і потретинних заворушень. Абстрагую вже тут від звисних тектонічних ліній Карпінського й численних тектонічних обсервацій інших російських геологів на Україні. Бо хоч і як слабо досліджена морфологія країни та все-таки можна вже нині сміло констатувати, що ціла українська група плит є прикладом сильних двигнень у наймолодшій геологічній добі. Дивно рівнобіжні напрями рік: Дністра, Бога, Дніпра, Донця, Дону враз із молодими ступенями їхніх берегів проречисто свідчать про недавні тектонічні заколоти. Так само молоді ступені поземелля на Поділлі й Волині. Сейсмічні рухи найновішого часу й різні характерні морфологічні явища доказують нам, що тектонічні рухи на Україні тривають донині.

Цілком природно, що внаслідок тектонічних різниць мусила й геологічна історія України бути інакша, ніж інших країв Східної Європи. Прекембрійський граніто-гнейсовий черен України не був (у противенстві до інших країв Східної Європи) залитий морем, ані в кембрійському, ані в долішньосилурському періоді. В молодшій силурі вкривало море тільки незначну частину Західного Поділля й Північної Бессарабії. Девонське море тільки в Донеччині й на Західнім Поділлі вступило в межі України. Пермькарбонські осади, що розповсюднені в решта Східній Європі, подибуємо на Україні майже тільки на Донеччині, тріасових загалом ніде нема. Так само обмежились юрські моря з малими виїмками тільки на складчасті простори України, хоч деінде по Східній Європі вони широко розливались. Щойно крейдові трансгресії зайняли широкі простори України, головню ж на півночі й заході. Зате старотретинне море обмежилось у Східній Європі в переважній частині майже тільки на українській

території, так що значний кусень північно-східної межі старотретинних осадів дуже гарно узгоджується з нинішньою антропогеографічною границею України в тих сторонах. Середземні моря неогену Східної Європи теж по найбільшій частині обмежуються українською територією. Делювіальний період теж дуже инакше виглядав на Україні, як у інших краях Східної Європи. Пів-нічноєвропейське зледеніння, яке дуже сильно вплинуло своєю ерозією й акумуляцією на форми поземелля Середньої та Східної Європи, сягнуло тільки на коротко — в часі т. зв. головної північної льодової доби — на Україну. І то тільки на її північно-західні окраїни. Межа північного льодовика проведена російськими геологами на просторах України не є (як може хтось думати) ідентичною з дійсною межею льоду. Вона вказує виключно тільки на те, як далеко сягнув північний гляціальний матеріал. А се дві дуже різні речі! Гляціальний матеріал не тільки був принесений льодом. Флювіогляціальні струї, що розпливалися від чола льодовика розносили цей матеріал далеко й широко. Загальнозвісні два виступи майбутньої границі льодовика, що висунуваються на південь по Дніпру й Дону, є на мою думку, не що інше, як два велетенські язики льодовикового зандру — простори діяльності двох великих флювіогляціальних систем. Отся нестача безпосередніх льодовикових впливів визначно різнить морфологічну область України від інших областей Східної Європи.

Тим способом рівномірно і стратиграфічні, і тектонічні відносини оправдують дуже визначно виділення України як самостійної географічної одиниці серед інших країв Східної Європи. Дуже інтенсивні молододелювіальні й пізніші двигнення й западення завершили сю дуже самостійну історію розвитку України. Вони спричинили творення загальних обрисів української групи плит і її низової рами, вони пособили інтенсивній ерозії, яка змінила значні простори України в ерозійні горбовини чи ярові країни, вони нарешті сконцентрували українську водяну сіть у Чорному морю.

Третій морфологічно самостійний край Східної Європи — се *Балтія*, яка обіймає приблизно балтійські губернії, Литву й Білу Русь¹⁰⁴, її південну межу творить повздовжня заглибина поліських боліт, східну — низина над горішнім Дніпром, горішньою Двиною, Ловаттю й Волховом, північну — береги озер Онеги й Ладоги та Фінська затока. Балтія є морфологічно цілком подібна до північно-німецького низу й обіймає країни донних і кінцевих морен з їх озеровинами та розташовані на їх причілку зандрові країни. Ці останні доходять тут до великого розвитку і вкривають т. зв. Білоруську плиту майже вповні. Тим способом Балтія опинилась самотнім краєм Східної Європи, морфологія якого є цілком опанована впливами й наслідками останньої льодової доби.

Четвертий морфологічно самостійний край Східної Європи — це *Північна Россія*, розташована над Льодовим морем¹⁰⁵. Вона обіймає північно-російський поріг (Ували) і схил Льодового моря. Отсим і дані її межі: обноги Уралу, заглибина над В'яткою та Волгою, західна межа Фенно-Скандії

зглядом Східної Європи. Ся майже наскрізь арктична країна прикметна незначними висотними різницями, плосковерстованою молодою будовою (абстрагуючи від погаслих гір Тіманського кряжа), гляціальною покрівлею та незначним виступуванням гляціальних форм поземелля, широкопросторими тундровими болотами, торфовищами, нарешті відводненням до Льодового моря.

П'ятий самостійний край Східної Європи — се *Великороссія* — чисто континентальний, осередний край усього комплексу¹⁰⁶. Великороссія обіймає Центрально-Російську й Волжанську плити, заглибину над горішньою Волгою й В'яткою, лівобічний низ Волги й низову затоку над Доном. У розміщенні плит, низів, у напрямках рік і височинних хребців видно всюди, найбільше на сході, тектонічний вплив Уралу. Молодих тектонічних заворушень поза східним хребтом Волжанської плити майже ніде не видно. Движення плитових просторів невелике, тож інтенсивність розчленування куди менша як на Україні, ерозійних горбовин не зустрічаємо, яркові країни теж нерозвинені. Гляціальні форми, що прикметні для Балтії, тільки на північній заході Великоросії розвинулись типово, між іншим, усюди затерті. Гляціальна покрівля значна з її типовими ґрунтами, південь і південний схід вкриті чорноземом. Відводнення переважно каспійське.

Отсе п'ять головних морфологічних країв Сходу Європи. Факультативно можна узяти в рахунок ще й південно-східну окраїну, яку я назвав би *Каспійщиною*¹⁰⁷. Се низова рівнина й депресія над Каспійським озером, назагал молодий бережний рівень з острівними горами, збудованими з пермсько-тріасових верств, з численними солончаками, солоними озерами й дуже характерним розвитком бережжя. В кожному разі се безсумнівно самостійна морфологічна одиниця. Кожний, хто признає Мугоджари, Каспій і Кавказ межею Європи, повинен прийняти Каспійщиною за шостий самостійний край східноєвропейського комплексу.

Сей збудований на морфологічних основах поділ Східної Європи на самостійні краї мусить зостати череном загального поділу. Морфологічні критерії, можна сказати сміло, найважливіші між фізично-географічними, не стільки з методичних, скільки з речевих причин. До того, як побачимо, кліматичні та рослинно-географічні критерії дають у своїй суцільності подальші основи поділу, цілком подібного до сього поділу, що вийшов з морфологічної точки погляду.

Пригляньмося спочатку до кліматичних відносин. Про одноцільність "російського" клімату багато дечого балакали географи, а ще куди більше негеографи. Звісний французький письменник Леруа-Боліе¹⁰⁸ добачував у кліматі найважливішу основу державної одноцільності Російської імперії. Він робив дуже далеко йдучі висновки із цієї дуже проблематичної тези. Мнима одноцільність російського клімату полягає передовсім тільки в континентальності, а ся прикмета може являтися більш вартною хіба для мешканця Середньої чи Західної Європи, не дуже обізнаного з кліматологією взагалі.

Сама континентальність майже нічого для кліматичної характеристики не дає, зосібна ж коли йдеться про поділ якогось простору на кліматичні країни. До того Східна Європа творить ні менше ні більше, а цілу кліматичну провінцію. Усі кліматичні провінції Землі мають свої підрядні області й регіони. Такі ж самі мусить мати теж і кліматична провінція Східної Європи.

Вже чисто теоретичні роздуми про клімат приневолюють нас шукати самостійних кліматичних країн у Східній Європі. Ще виразніше виступить потреба поділу східноєвропейської кліматичної провінції на окремі області, коли глядітимемо на клімат у його відносинах до цілого органічного світу, зосібна ж до людей. З того боку мусимо констатувати, що в Східній Європі є величезна різноманітність у кліматі. Досить порівняти ось хоч би Крим з Приураллям або Поділля з Валдаєм, чи Запоріжжя з Лівонією. Як температурні, так і опадові відносини зумовлюють тут великі різниці. Нема, щоправда, у Східній Європі кліматичних поділів, хіба що т. зв. велику вісь континенту (Воейкова¹⁰⁹) тут почислимо. Тому кліматичні переходи тут дуже повільні, межі поодиноких областей являють собою широченні смуги. Та все-таки при величезних просторах виходять далекосяжні різниці в кліматі поодиноких країв Східної Європи.

Наведені висще морфологічні одиниці досить гарно сходяться з головними кліматичними країнами Сходу Європи. Північна Росія покривається доволі добре з областю субарктичного клімату. Коли візьмемо для Північної Росії за типові станції Архангельськ і Усть-Сисольськ, то температури січня будуть -14° і -15° , липня $+16^{\circ}$ і $+17^{\circ}$, року $0,3^{\circ}$, середнє коливання винесе 30° і 32° , кількість опадів 390 мм і 420 мм. Період морозу і замерзнення рік є на 190–220 днів довгий. Уральський край має ексцесивно континентальний, верховинський клімат. Прикладами послужать Богословськ і Єкатеринбург. Температура січня там -19° і -17° , липня $+17^{\circ}$, року $-1,3^{\circ}$ і $+0,6^{\circ}$, середнє коливання 36° і 34° , кількість опадів 420 мм і 360 мм, період морозу й льоду по ріках 150–200 днів.

Балтія — се область, у якій континентальність клімату ще найбільше зм'ягчена впливами океану й безпосереднім сусідством Балтійського моря. Рига й Вільно мають на січень -5° і -6° , липень $+18^{\circ}$ і $+19^{\circ}$, рік $+6^{\circ}$ і $+6,5^{\circ}$ середньої температури, 23° і 24° середнього коливання, 540 мм і 600 мм опадів, 120–150 днів морозу й льоду на ріках.

Великоросія своїм обсягом майже ідентична з областю “середньоросійського” клімату. Типові місцевості Москва й Казань показують: -11° і -14° середньої температури січня, $+19^{\circ}$ і $+20^{\circ}$ середньої температури липня, $+4^{\circ}$ і $+3^{\circ}$ середньої температури року, 30° і 34° середнього коливання, 530 мм і 390 мм опадів, 140 і 160 днів морозу й льодового покриття.

Україна — се простір понтійського континентального клімату з дрібними окраїнами середземноморського. Клімат тут найм'якший серед східноєвропейських, він на тому самому становищі, що клімат Франції серед західноєвропейських кліматів. Типові місцевини тутешні Київ і Одеса показують ось

який образ: січнева температура -6° і -4° , липнева $+19^{\circ}$ і $+23^{\circ}$, річна 7° і 10° , середнє коливання 25° і 26° , опа-дів 540 мм і 410 мм, період морозу й льоду на ріках 70–100 днів.

Нарешті Каспійщина — се простір арало-каспійського степово-пустинного клімату. Типова для неї станція Астрахань виказує -7° січневої, $+26^{\circ}$ липневої, $+9^{\circ}$ річної температури, 33° середнього коливання, 150 мм річних опадів, 100 днів морозу й льоду по ріках.

З тих кількох прикладів бачимо, що кліматична різноманітність на великих просторах Сходу Європи є дуже велика. Кожна з наведених кліматичних країн гостро різниться від сусідньої, хоч гострих границь між ними немає. Положення вище згаданої “великої осі європейського континенту”, швидко більшання холоду до сходу й північного сходу, повільне ослаблення атлантийських впливів до південного сходу, місцеві впливи сусідських морів, нарешті висотні різниці зумовлюють сю кліматичну різноманітність.

Найгарніше підтверджують мій погляд, що східноєвропейський клімат в різних краях сего комплексу є дуже різний подібно як рослинно-географічні відносини. З того боку різноманітність на великих просторах Східної Європи дуже значна. Різноманітність рістні без порівняння більш переконуючо доказує різноманітності клімату як цілі ряди метеорологічних цифр.

Поступаючи методично, треба у Східній Європі розрізнити такі рослинно-географічні зони: 1) тундрову, 2) лісову, 3) лугову, 4) степову, 5) степово-пустинну. Лісову зону ділять, звичайно, на область сибірсько-уральських шпилькових лісів, область північноєвропейських мішаних лісів із східнобалтійським регіоном і область середньоевропейських лісів. Границі всіх цих зон, областей і регіонів є на більшості рослинно-географічних карт як російських, так і західноєвропейських менше або більше докладно визначені. Одинокий виїмок творить тут південна границя т. зв. передстеп'я і т. зв. перехідної зони. Обидві вони не мають ніякої вартості, бо базуються на нинішніх відносинах, спричинених грабіжною господаркою людини в лісах лугової зони. Перша між сими границями не має ніякої вартості, другу, себто дійсну границу лугу й степу, треба би перенести на південь від Кишинева, Вознесенська, Олександрівська, Новочеркаська. Велить нам таке робити один навіть короткий погляд на історичні джерела хоч би з XVII ст. і XVIII ст.

Крім цих чисто формаційних поглядів треба притягнути ще деякі флористичні та земельно-господарські. Сума їх всіх дає образ доволі згідний з наміченим вище поділом Східної Європи на самостійні краї. Північна Росія обіймає тундрову зону та область сибірсько-уральських лісів. Управа збіжжя й городини тут тільки місцями можлива, управа фруктових дерев неможлива. Так само представляється Уралія з природним придатком верховинської флори. Балтія припадає на східнобалтійську лісову зону, умови для управи збіжжя, городини, фруктів тут подібні як у північно-східній Німеччині й Польщі. Україна є в суто переважній частині луговим краєм з лісовою областю на північному заході, де

середньоевропейський ліс зустрічається з північно-європейським і з лісовими гірськими регіонами Карпат, Яйли й Кавказу. Дійсний степ займає тільки південну нешироку смугу чорноморського низу. З огляду на те, що Україна обіймає південно-західну, кліматично найпригіднішу частину чорноземної зони, має управа всяких рослин на Україні своє *optimum* на цілу Східну Європу. Хліб, городина, садовина всюди тут знаходять якнайкращі умови розвитку, вино й деякі південні овочі гарно родять на півдні України. Тому ж то і здавна-давна відіграє Україна роль (між іншим, дотепер незavidну) житниці Східної й Південної Європи.

Каспійщина — се область пустинного степу й штучного наводнювання. Вона стоїть цілком самостійно серед інших країв Східної Європи.

Великоросія, як центральний край простору, де рослинно-географічні відносини зонально впорядковані, є доволі неоднорідною. Вона складається з частин північноєвропейської зони мішаних лісів, уральсько-сибірської зони і з північно-східної частини лугової зони. Підзолистий ґрунт може дати добрі жнива хіба при старанній управі, чорнозем російської частини лугового простору є щоправда сам по собі родючий, однак досить непригідний клімат і погана управа землі спричиняють, особливо на Поволжі періодичні голодні роки. Садівництво має вигляди тільки на півдні від Москви й Симбірська.

Перейшовши таким чином при поділі Сходу Європи на самостійні краї всі фізично-географічні критерії — положення, будову, гідрографію, клімат і рістню, звернімося тепер коротенько до антропо-географічних предметів і явищ, і кожне з них зосібна, знаходять свій остаточний висновок в антропо-географічних відносинах. Загально думають, що гідрографічні, кліматичні, рослинно-географічні впливи найсильніше відбилися на антропо-географічній обличчю Східної Європи. Та не можна перечити, неначебто й інші фізично-географічні елементи зіставалися в тім напрямку позаду. Зверну увагу хоч би на географічне положення, зосібна до морів, на отсі невеличкі здавалося б різниці — дехто сказав би відтінки — в будові поземелля, на геологічний склад підложка і т. п.

У кожному разі, наслідки всіх тих впливів були величезні. Хоч як величезна “одноманітність” царить по великих просторах Східної Європи, хоч внутрішні границі лягли широченними смугами між поодинокими краями сходу Європи, хоч як інтенсивні були споконвічні змагання до нівеляції по всіх усядах, то все-таки вікова взаємодія природи й історії витворила в позірно “безграничній” (у нутрі) Східній Європі кілька самостійних, гарно сформованих антропо-географічних одиниць. Отсі головні краї Східної Європи, які я вище визначив, пристали теж доволі добре до великих антропо-географічних одиниць сего простору. Північна Росія — се донині простір фінсько-самоїдських [ненецьких. — *Ред.*] народів природи, zarazом терен старої, хоч донині мало інтенсивної новгородсько-руської експлуатації й колонізації, яка витворила окремі форми російської культури як етнографічної, так матеріальної взагалі. Уральський

край — се теж домена фінських і тюркських народів, які або ще застають у первісній стадії розвитку, або ледве з неї вийшовши, підпали під впливи новішої вже та інтенсивнішої як на півночі великоруської колонізації. Балтія лісами, болотами, озеровинами і грядюю наконечних морен дуже сильно відмежована від решти Східної Європи, зостала землею малих балтійських народів: Естів, Латишів, Литовців, Білорусинів. Може й від часів Птолемея сидять вони у своїй убогій вітчизні, що їх незле захоронила від великих світових бур. Заразом тут змогли найлегше увійти, закорінитись і перетравитись північно- й середньоевропейські культурні впливи.

Україна, спеціально ж її лугова зона виховала український народ, що творить цілком самостійну й окремішну антропо-географічну одиницю в Східній Європі. Антропологічно стоять Українці серед інших народів Східної Європи осібно. Їх найближчі свояки сидять на Балканському півострові. Етнологічне обличчя теж вказує на приналежність до балкано-карпатського культурного круга. У тому самому напрямку йдуть мовні споріднення. Головні політично-географічні риси українського народу характеризують його як народ, що сидів споконвіку на окраїні лісів і в сусідних лугах, що переходили поволі у степову зону. Там він зріс і скріпився, щоби потім розширити свою територію вздовж рік до берегів Чорного моря. Культурні впливи, що йшли тудю від середземноморського культурного круга, дали українському народові основи вищої культури і державне життя. Та близьке сусідство степів насильно спинило нормальний розвиток українського народу.

Напір степових народів ослабив українську державу й народ так сильно, що держава дуже вчасно впала і народ опинився на сильно звуженій території під кормигою сусідів. Щойно упадок сили кочовиків перед півторастоліттям зняв з українського народу постійне воєнне лихоліття й дозволив мирно відвоювати північне запілля Чорного моря. Добувши тим способом по довгих віках знов дуже вигідне географічне положення, почав український народ саме тепер знов свій надовгі віки перерваний розвиток.

Каспійщина — се домена останків тюрксько-монгольських кочовиків, що довгі століття гуляли по степах Східної Європи. Колись вони змогли її в цілості завоювати, тепер вони нидіють, повільно стаючи погноєм чужої культури.

Великоросія — се колишня окраїна східного Слов'янства. Та не було тут так небезпечних безпосередніх сусідів, як на Україні. Два племена, може й не східнослов'янські, змогли тому дуже легко колонізувати й слов'янчити ці первісно фінські землі. Таким чином виріс тут найбільший між слов'янськими великоруський народ. Як колоніальний, мішаної крові нарід, могли Великоросії сотворити сучаснішу й міцнішу, як Українці, державу. До того вигідне центральне положення Великоросії з її лісами віддалявало й відмежовувало її від південно-східних степів, де були осередки кочових народів і їх держав. Кочове лихоліття, що в суті знищило староукраїнську державність, щоправда, діймаючо гнобило й Великоросію та все-таки необхідно

скріпило її консолідацію. По скиненню татарського ярма саме вже центральне положення заохочувало до експансії на всі сторони, слабкість сусідів сама запрошувала, постійний поступ колонізації й русифікації Фінів виросли з фізичної сили. “Збирання руських земель” московськими великими князями й царями — це вислід фізично-географічних елементів і витворених ними антропогеографічних відносин. Корисне центральне положення дало вбогому осередкові Східної Європи на довгі часи рішучу перевагу над її природою багатшими країнами. Консеквентна забірність центру завоювала спершу Північ, давню колонізаційну власність Новгород, потім Уралію і Каспійщину (Казань, Астрахань, Сибір), вкінці — Україну й Балтію. Так виріс центр Східної Європи на центр найбільшої на Землі суцільної державної території.

Державна одноцільність Російської держави, що виросла довкола великоруського центрального краю Східної Європи, не залишила без визначного впливу на географічну науку. Сильна централізація і пов’язаний з нею, всюди присутній великоруський дух так вплинули на західноєвропейських географів, що Східна Європа стала практично в їхнім понятті одним великим краєм, а не комплексом країв, яким вона є в дійсності¹¹⁰.

Та штучна одноцільність не може довго застоятись ані в дійсній житті, ані в науковій теорії. Країни Східної Європи лиш так довго можуть зоставати під неприродним впливом їх центру, доки природний розвиток не звільниться від штучних перепон та не піде своїм питомим шляхом. Вже протягом XIX ст., що був насправду першим століттям,

у якому вся Східна Європа жила спільним політично-географічним і господарсько-географічним життям, почала щораз виразніше зазначуватись неприродність залежності цих країн від цього центру. Населення Великоросії швидко росло й загущувалося, матеріальна культура розвивалась дуже повільно й незабаром центральний край Східної Європи став не чим іншим, як безоглядним експлуататором країн. Хоч у цих країнах поступ культури був теж повільний і центр у власнім політичному інтересі його дуже видатно спинював, то все-таки країни вже при кінці XIX ст. опинились у різкій противенстві до великоруського центру. Природна самостійність межових країв східноєвропейського комплексу довела мимо всіх централістичних протимір до величезного розвитку автономістичних устремлінь у господарському, розумово-культурному і політичному напрямку.

Отсі устремління, які на наших очах починають здійснюватись і то не тільки там, де вони зустрічають зовнішню поміч, але й там, де її немає, приневолюють вже як останній аргумент географічну науку поставитися критично до дотеперішного *reg nefas* розуміння Східної Європи як невідомої одиниці.

Східна Європа — це ж такий самий комплекс самостійних країв, як Західна чи Південна Європа. Кожний із східноєвропейських країв мусить бути вважаний так само географічно самостійним як будь-який західно-, південно- чи середньоевропейський край.

Одним із цих самостійних країв Східної Європи є Україна.

Література

- ¹ Рудницький С. Нинішня географія. — Львів, 1905. — С. 23
- ² *Geographia generalis*. — 167. — С. 69.
- ³ Wisotzki E. *Zeitströmungen in der Geographie*. — Leipzig, 1897. — С. 367.
- ⁴ Kosmos. — Т. I. — 303, 350. *Fragments de geologie et de climatologie asiatiques*. — Т. II. — С. 334 (Zentralasien. 1. — С. 59)
- ⁵ *Physische Geographie*. — 1802. — С. 78.
- ⁶ Europa. — Berlin, 1863. — С. 5.
- ⁷ Suess E. *Antlitz der Erde*. — Prag; Leipzig, 1883.
- ⁸ *Neue Probleme der vergl. Erdkunde*. — Leipzig, 1876. — С. 24; *Europäische Staatenkunde* hrsg. v. Krümmel. — Leipzig, 1880. — С. 3; *Völkerkunde*. — Leipzig, 1876. — С. 546; *Geschichte der Erdkunde* hrsg. v. Ruge. — München, 1877. — С. 807.
- ⁹ Dana J. D. *Manual of Geology*. — New York, 1875. — С. 11.
- ¹⁰ *Anthropogeographie*. — Stuttgart, 1882. — I Bd. — С. 90.
- ¹¹ *Ibid.* III. A. — С. 152, 236.
- ¹² *Die Erde und das Leben*. — Leipzig, 1901. — Bd. I. — С. 270.
- ¹³ *Grundzüge der physischen Erdkunde*. — Leipzig, 1884. — С. 10.
- ¹⁴ *Die Naturwissenschaften* // Jg. 1913. — I. — С. 488.
- ¹⁵ Scobels *Geographisches Handbuch*. — 1909. — 5. A. С. 121; *Morphologie der Erdoberfläche*. — Bd. I. — С. 111.
- ¹⁶ *Grundriss der allgemeinen Erdkunde*. — Leipzig, 1915. — 2. A.
- ¹⁷ *Die Erde*. — Braunschweig, 1892. — С. 33.
- ¹⁸ Kirchhoff A. *Länderkunde von Europa*. — Bd. I. — С. 11; Wagner. *Lehrbuch der Geographie*. — Bd. II; Hettner A. *Grundzüge der Länderkunde*. I. Europa.
- ¹⁹ Halhn F. *Zur Geschichte der Grenze zwischen Europa und Asien* // *Mitteilungen des Vereins für Erdkunde in Leipzig*. Jg. 1882. — С. 183.

- 20 Wisotzki E. Zeitströmungen in der Geographie. — Leipzig, 1891. — VIII. Die Ostgrenze Europas.
- 21 Strahlenberg P. I. Der Nord- und Östliche Teil von Europa und Asien. — Stockholm, 1730. — C. U2.
- 22 Pallas P. S. Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches. — Petersburg, 1771. — B. 1. — C. 364; 1773 II. — C. 312.
- 23 Philippson A. Europa. — Leipzig, 1906. — C. 10; Supan A. Grundzüge der physischen Erdkunde. — Leipzig, 1911. — C. 35.
- 24 Georgi J. G. Geographisch — physikalische Beschreibung russischen Reiches. — Königsberg, 1797. — B. I. — C. 82; Wisotzki E. Zeitströmungen in der Geographie. — Leipzig, 1897. — C. 429, 434.
- 25 Vivien de St. Martin. Nouveau dictionnaire de geographie universelle. — Paris, 1879. — Asie. — C. 228.
- 26 Mitt. des Ver. f. Erdkunde zu Leipzig // Jg. — 1882. — C. 100.
- 27 Reclus E. Nouvelle geographie universelle. — Paris, 1875. — T. I. — C. 10. La terre. V. Ed; T. II. — C. 66.
- 28 Morphologie der Erdoberfläche. — I. — C. 112.
- 29 Lapparent A. de. Lecons de geographie physique. — Paris, 1907. — C. 372; Philippson. Europa. — C. 698.
- 30 Див. морфологічно-тектонічну карту України в *Rudnyčkyj*. Ukraina Land und Volk. — Wien, 1916. Карта III.
- 31 Europa. — C. 694.
- 32 Див. карти Воейкова в “Россия, её настоящее и прошедшее”. — СПб., 1900. — C. 24; i “Länderkunde von Europa”. — Leipzig; Wien, — 1907. — T. III. — C. 139, 141.
- 33 Про антропогеографію Кавказу див. *Reclus E.* L’homme et la terre. — Paris, 1905. — T. I. — C. 459.
- 34 Ratzel F. Anthropogeographie. — 3. A. I. — C. 272, 276.
- 35 Ill. Völkerkunde hrsg. — Stuttgart: Buschan, 1910. — C. 309.
- 36 Grundzüge der Länderkunde. — I. — C. 100.
- 37 Nouvelle geographie universelle. — Paris, 1880.
- 38 Länderkunde von Europa. — Wien, 1887.
- 39 Europa. — 1906. — C. 17.
- 40 Die geographische Einteilung der Erdoberfläche // Geographische Zeitschrift. — 1908. — XIV Jg. — C. 1 ; Grundzüge der Länderkunde. — Bd. I. — C. 105.
- 41 Die politisch geographischen Lehren des Krieges // Meereskunde. — Berlin, 1915. — H. 100. — C. 26.
- 42 Див. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. — 1916. — C. 177.
- 43 Die Völker Mitteleuropas. — Leipzig, 1917. — C. 1.
- 44 Das geographische Wesen Mitteleuropas // Mitteilungen der k. k. 800gr. Gesellschaft in Wien. — 1917. — LX. — C. 437–493.
- 45 Див. карту в Mitt. d. k.k. Geogr. Gesellschaft. — LX. — 1917. — C. 478.
- 46 Illustrierte Länderkunde hrsg. von E. Banse. — Braunschweig, 1914.
- 47 Ibidem — C. 42
- 48 Supan A. Die europäische Halbinsel // Die Naturwissenschaften. — 1913. — I jg. — C. 688
- 49 Див. його карту в “Mitt. der k. k. geogr. Ges. in Wien”. — Jg. LX. — 1917. — C. 478.
- 50 Nouvelle Géographie universelle. — T. V. — C. 277–918.
- 51 Europa. — C. 689.
- 52 Grundzüge der Länderkunde. — C. 533
- 53 Mitteleuropa. — Gotha, 1904; Hettner. Grundzüge. — I. — C. 232.
- 54 Hettner. Grundzüge etc. I. — C. 143.
- 55 Grundzüge etc. I, 375 д. 526 .
- 56 Landeskunde des europäischen Russlands nebst Finnlands. — Leipzig, 1908. — C. 7.
- 57 Hanslik E. Kulturgrenze und Kulturzyklus // Petermanns Mitteilungen. — 1907. — E. H. — 158. Kultur-geographie der deutsch-slavischen Sprachgrenze // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. — Jg. 1910; Die Menschheit in 30 Weltbildern. — Wien, 1917. — K. 3; Österreich. — Wien, 1917. Див. *Grund A.* y Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte N–Jg. — 1908. — C. 538.
- 58 Guthe – Wagner. Lehrbuch der Geographie. — 1883. — II. — C. 52; Länderkunde von Europa, Petermanns Mitteilungen. — Jg. 1900. I. 1. — Nr. 65; Didaktik und Methodik des geographischen Unterrichts. — München, 1906. — XL 34.
- 59 Braun G. Deutschland. — Berlin, 1916. — I. — C. 1; Mitteleuropa und seine Grenzmarken. — Leipzig, 1917. — Табл. II.
- 60 Sievers W. Akad. Rede zur Jahresfeier der großherzogl Hessischen Ludwigsuniversität. — Gießen, 1916.
- 61 Europa. — C. 22 .
- 62 Atlas de Finlande. — Helsingfors, 1910. — Карта ч. 5.
- 63 1. — C. 478.
- 64 Encyklopedia polska. — T. I. — C. 1; Atlas Polski. — 1916.
- 65 Geografia Polski. — Львів, 1917.

- 66 *Partsch*. Mitteleuropa. — Gotha, 1904. — С. 4
- 67 *Недзведський У.* Przyczynek do geologii pobrzeza Karpat przemyskich // Kosmos, 1901. — С. 224.
- 68 *Uhlig V.* Bau und Bild der Karpathen. — Wien, 1903. — С. 217; *Kapra*: Über die Tektonik der Karpathen // Sitzungsberichte der Keis. Akademie der Wiss. Mat. mat. Kl. — Wien, 1907. — Bd. CXVI. Abt. I. — С. 871.
- 69 *Rehman A.* Karpaty. — Львів, 1895. — С. 56.
- 70 *Rudnyckij S.* Ukraina. Land und Volk. — Wien, 1916. — С. 28
- 71 Bau und Bild der Karpathen. — С. 656.
- 72 *Penck A.* Die Ukraina. — С. 1; С. 21.
- 73 *Philippson A.* Europa. — С. 661—710.
- 74 *Hettner A.* Grandzüge. I. — С. 477 — 542.
- 75 Länderkunde von Europa. — Leipzig; Wien, 1907. — Bd. III.
- 76 Nouvelle géographie universelle. — Paris, 1880. — С. 277—918. — Т. V.
- 77 *Friederichsen M.* Methodischer Atlas zur Länderkunde Europa. — 1. L. Ost Europa und die Ostseeländer. — Hannover; Leipzig, 1914.
- 78 *Rudnyckij S.* Einige Bemerkungen über die Landeskunde lich. Literatur Russlands // Mitteilungen d. k.k. geogr. Gesellschaft in Wien. — 1916. — С. 615.
- 79 *Tillo A.* Carte hypsométrique de la Russie d'Europe. — St. Petersburg, 1889. 1:252000. — II видання. — 1:1680000 (обмежене на західну частину). — Петербург, 1897.
- 80 Земля и люди. Всеобщая география Элизе Реклю. — V. 1. 2. — СПб., 1883/4.
- 81 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — СПб.: Девриенг, 1899.
- 82 *Пор. А. К-рь.* Опыт роздѣленія Европейской Россіи на районы. Землевѣдѣніе. — Москва, 1899. — № 4; Россия, ея настоящее и прошедшее. — СПб., 1900. — С. 227.
- 83 Начертаніе статистики Россійскаго государства. — СПб., 1818.
- 84 *Арсеньев.* Статистическіе очерки Россіи. — СПб., 1848. — С. 165.
- 85 Статистическій временник. — СПб., 1871.
- 86 Сравнительная статистика. — СПб., 1878.
- 87 Статистика позем. собственности. — СПб., 1880—1886.
- 88 Землевладѣніе и земледѣліе. — Т. II. — С. 622.
- 89 Фабрично-заводская промышленность и торговля Россіи. — СПб., 1893.
- 90 Къ вопросу о сельскохозяйственныхъ районахъ въ Россіи // Труды Имп. Вольно-Эконом. Общества. — 1895. — № 5.
- 91 Вольный союзъ — Вільна Спілка. — Женева, 1884. — С. 9 дд.
- 92 Вільна Спілка. I. — С. 47.
- 93 *Рихтеръ. Д. Й.* Опытъ раздѣленія Европ. Россіи на районы по естеств. и економ. признакамъ // Труды Имп. Вольн. Эконом. Общества. — 1898. — № 4.
- 94 Къ познанію Россіи. — СПб., 1906 [з картою, витяг в Petermanns Mitteilungen].
- 95 *Семенов В., Струнь Н.* Торговля и промышленность... европейской Россіи. — Петербург, 1903—1911 [з 2 оглядовими картами 1:168000 і 1:630000 і 28 бічними картами]. Див. *Woeikow A.* в Petermanns Mitteilug. — 1913. — С. 194 [карта 1:7500000].
- 96 Die pflanzengeographischen Verhältnisse des europäischen Rußland. — Riga, 1850.
- 97 Географическое распространение хвойныхъ породъ въ Европейской Россіи на Кавказѣ. — СПб., 1885.
- 98 Физико-географическіе области Европейской Россіи // Труды Имп. Вольн. Экон. Общ. — 1897. — № 1.
- 99 Landeskunde des europäischen Rußlands nebst Finnlands. — Leipzig, 1908. — С. 56.
- 100 *Réclus E.* Nouvelle géographie universelle. — Т. V. — С. 607; *Семеновъ М.* Россія. — Т. V (мав вийти 1913 р.).
- 101 *Réclus E.* Nouvelle géographie universelle. — Т. V. — С. 142; *Семеновъ.* Россія I. — VII, XIV (в частині II. IX); *Rudnyckij S.* Ukraina. Land und Volk. — Wien, 1916. — С. 3—13; *Penck A.* Die Ukraina // Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin, 1916.
- 102 Schriften der phys. Gesellschaft. — Königsberg, II. — 1908; *Penck A.* I. — С. 25.
- 103 Ukraina. Land und Volk. — С. 7.
- 104 *Réclus E.* Nouvelle géographie universelle. — Т. V. — С. 357; *Семеновъ.* Россія. — I, IX.
- 105 Там само. — С. 602; *Семеновъ.* Россія. — Ч. I, III.
- 106 Там само. — С. 654; *Семеновъ.* Россія. — Т. I, II.
- 107 *Réclus E.* Nouvelle géographie universelle. — Т. V. — С. 669; *Семеновъ.* Россія. — Т. VI.
- 108 *Leroy-Beaulieu.* L'empire des Tsars et les Russes. — Paris, 1881. — Т. I. — С. 33.
- 109 Skizze des russischen Klimas von A. Wojekow // Länderkunde von Europa. — Т. III. — С. 138.
- 110 *Hettner A.* Rußland. II. A. — Leipzig, 1916 (ся ідея цільності тут систематично приведена).

Наукові школи та центри

УДК 911.3

Валентина Нагірна, Микола Пістун

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІНСТИТУТІ ГЕОГРАФІЇ НАН УКРАЇНИ

Висвітлено суспільно-політичні передумови та виділено основні віхи розвитку суспільної географії в Україні. Показано становлення Інституту географії НАН України. Охарактеризовано головні напрями суспільно-географічних досліджень.

Valentyna Nahirna, Mykola Pistun. Development of publicly geographical researches is in Institute of Geography of Ukraine. Social and political pre-conditions are reflected and the basic landmarks of development of public geography are selected in Ukraine. Becoming of Institute of geography of Ukraine is shown. It is described main directions of publicly geographical researches.

Створення Інституту географії НАН України як головного осередку географічної науки, розгортання суспільно-географічних досліджень відбувалися в складних умовах розвитку української державності, формування Української Академії наук.

Пройдено тривалий шлях розвитку, на якому були потрясіння і піднесення, боротьба різних думок, складні процеси протиріч, трагічні сторінки нашої історії і науки. Процес розвитку географічної, у т. ч. суспільно-географічної науки визначався не стільки логікою наукових подій, скільки вимогами й обставинами суспільно-політичного життя України.

Основними віхами — орієнтирами на шляху до створення Інституту географії є: проголошення Української Народної Республіки, Української Соціалістичної Радянської Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки (1917–1921 рр.); заснування Української Академії наук (УАН) на чолі з акад. В. І. Вернадським (1918 р.); політика українізації (коренізації), швидкий розвиток науки і культури на основі отримання формальної державності (1923–1929 рр.); створення Комісії для вивчення природних багатств та Постійної комісії з вивчення народного господарства (1919 р.); діяльність III Соціально-економічного відділу УАН, що займався вивченням соціальних питань, демографічних процесів, економічної кон'юнктури, створення Кафедри економічної (господарської) географії і народного господарства України [16]; робота Семінарів з вивчення народного господарства України і вихід серії “Праць семінару”, присвячених розвитку металургійної промисловості, сільського господарства, гірничої і заводської справи, шкіряної промисловості України тощо.

Економіко-географи у 20-х рр. XX ст. проводили дослідження з галузево-статистичного, антропо-географічного та районного напрямів. Галузево-статистичний напрям представляли академіки К. Воблий, Л. Яснопольський, Р. Орженцький, М. Птуха та ряд позаштатних співробітників. Антропогеографічний напрям був представлений акад. С. Рудницьким, професорами Г. Величком, В. Гериничем, Г. Кривченком. Районний напрям став активно розвиватися під впливом ідей М. Баранського [6], а також досліджень професорів К. Дубняка, П. Фоміна, робіт А. Синявського, В. Садовського, І. Зільбермана.

Стратегічним завданням Комісії з вивчення народного господарства України було дослідження продуктивних сил, форм можливої участі України у світовому господарстві, наслідків переходу України до нового аграрного ладу, розроблення перспективних планів економіки України і опрацювання історії розвитку різних галузей народного господарства України. Згодом Комісію з вивчення народного господарства, яку очолював К. Г. Воблий, було перейменовано на Комісію торгу і транспорту, вона опрацьовувала економічну характеристику Дніпровського сточища, перспективи вантажообігу Дніпра у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану, проблеми українських портів, економіку мережі шляхів у зв'язку з генпланом залізничного будівництва. В галузі торгу ця комісія досліджувала проблеми обміну в районах суцільної колективізації, торговельного балансу УСРР, динаміку показників споживчої кооперації в Радянській Україні [1, с. 66].

Значний внесок у розвиток економічної географії зробило Товариство економістів, що розпочало

свою діяльність в Україні з 1920 р. і складалася з трьох секцій: народногосподарської; статистичної і кооперативної. Вже наприкінці 1921 р. Товариство увійшло до Соціально-економічного відділу УАН. Головою товариства спочатку був акад. Р. Орженцький, потім акад. К. Г. Воблий, заступником — проф. Г. О. Кривченко; членами президії — проф. А. І. Ярошевич і проф. А. С. Синявський [32, с. 90]. Якщо у 1921 р. Товариство мало 28 дійсних членів УАН і 2 члени-кореспонденти, то у 1924 р. вже налічувалося 127 дійсних членів УАН.

Після утворення УСРР, крім традиційної наукової тематики, економіко-географічні дослідження території України були пов'язані з планом ГОЕЛРО. У 1921 р. при Держплані України було створено Комісію з електрифікації, що працювала до 1929 р. Вона провела ряд досліджень щодо будівництва електростанцій у Донбасі та Дніпрогесу, а також з питань географії транспорту. У 1927 р. на базі вищезгаданих комісій була утворена Комісія з вивчення продуктивних сил України на чолі з акад. Л. М. Яснопольським, який керував нею до 1930 р. У 1928 р. цією Комісією було розроблено перший п'ятирічний план розвитку продуктивних сил УРСР.

У 1927 р. при ВУАН і Наркоматі освіти був заснований Український науково-дослідний інститут географії та картографії у Харкові, діяльність якого пов'язана з проф. С. Л. Рудницьким. Впродовж семи років він був його директором, у 1929 р. обраний академіком. Його було призначено керівником трьох академічних установ — Кафедри географії, Комісії краєзнавства, Музею антропології й етнографії, а також відділу географії в Українській Радянській Енциклопедії. С. Л. Рудницький залучив до праці в ВУАН професорів Г. Величка, В. Гериновича, К. Дубняка, аспірантів О. Левицького, Ю. Платонова, П. Москаленко, С. Кобзей та окремих стажистів [44, с. 47-86].

На початку 30-х років у структурі ВУАН соціально-економічний відділ складався з 9-ти кафедр економіко-галузевого змісту, 3-х інститутів (Соціалістичного перетворення сільського господарства, Економіки промисловості та Демографічного) та 5-ти комісій (торгу і транспорту, фінансових справ, соціалістичного планування, економіки перехідної доби та економіки світового господарства). Крім цього було виділено IV-й Географічно-геологічний цикл з кафедрою географії, комісією природничо-географічного краєзнавства.

Отже, за короткий період 20-х – початку 30-х рр. XX ст. у складних умовах було започатковано академічну економіко-географічну науку в Україні. Її фундаторами були акад. К. Воблий, професори А. Синявський і В. Садовський, акад. С. Рудницький, а в еміграції — проф. В. Кубійович. Економіко-географічна наука цього періоду мала досить високий рівень теоретико-методологічного осмислення об'єкта і предмета вивчення, методів дослідження, нових напрямків розвитку та завдань.

Фундаментальним був науковий доробок проф. К. Г. Воблого, який понад 40 років присвятив розвитку академічної економіко-географічної науки. Він першим серед економістів широкого профілю визначився як економіко географ, що опублікував у 1914 р.

брошуру “Производительные силы Галиции”, яка була перевидана в Києві українською мовою в 1915 р. З переходом на роботу до УАН К. Воблий у 1919 р. видав посібник “Экономическая география Украины”, який згодом після доопрацювання видавався українською мовою п'ять разів. Хоча головну увагу в цьому посібнику приділено основним галузям народного господарства України, книга була солідною заявою на комплексний підхід до проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил України. У 1919 р. К. Воблого було обрано академіком УАН, він очолив наукову Кафедру економіки, торгівлі й промисловості, а в Товаристві економістів очолив кооперативну секцію, впродовж 1923–1927 рр. був головою президії. З 1928 по 1930 рр. став членом Президії III Соціально-економічного відділу і віце-президентом ВУАН. У 1923–1927 рр. він активно займався питаннями торгівлі в Україні, торгівлі України і Росії з Польщею, розвитком цукрової промисловості, виступав з доповіддю на Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил України, керував семінаром при ВУАН, досліджував текстильну промисловість, кооперативний крамообіг, біржову торгівлю тощо.

У 1927–1930 рр. К. Воблий керував розробкою комплексного розв'язання проблеми Великого Дніпра, зрошуваного сільського господарства степової зони України. У 1928 р. розпочалося видання багатомної праці “Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості”. Вчений обґрунтував необхідність створення в Україні свого текстильного центру. Детальніше економіко-географічну оцінку наукового доробку вченого у 20-х і згодом у 30–40-х рр. XX ст. викладено у [27, с. 23-30].

Економіко-географічні дослідження цього періоду базувалися на добрій статистичній інформації, розвивалися наукові установи та заклади освіти, були організовані різні комісії з вивчення продуктивних сил України, її адміністративно-територіального поділу, економічного районування та розміщення окремих галузей господарства. Великий вплив на розвиток економіко-географічної науки в Україні мав вихід у світ в 1926 р. підручника М. Баранського “Економічна географія Радянського Союзу. Огляд за областями Держплану” (російською мовою).

Позитивною ознакою розвитку української економіко-географічної науки у 20-х – на початку 30-х рр. був тісний зв'язок досліджень з практичними потребами народного господарства і культури.

Наприкінці 20-х рр. в Україні відбулися складні й неоднозначні за змістом процеси. З одного боку, з 1929 р. почався терор проти членів партії, інтелігенції та селянства, нищення української еліти, голодомор 1932–1933 рр. та русифікація, а з другого, — здійснювались заходи другої п'ятирічки, спрямовані на подальшу індустріалізацію, колективізацію сільського господарства та розвиток освіти.

На початку 30-х рр. XX ст. економіко-географічні дослідження в АН організаційно були зосереджені спочатку в Раді з вивчення продуктивних сил України, яка була утворена в 1934 р. на базі однойменної комісії. З 1936 р. головним осередком економіко-географічних досліджень в АН УРСР був

сектор (відділ) економічної географії Інституту економіки, завідувачем якого став акад. К. Г. Воблий. Науковці сектора виконували великі роботи з економічної географії України, зокрема з географії населення, економічного районування. У 30–40-і рр. була написана двотомна праця “Нариси економічної географії України”, яка була видана вже після війни (1949, 1952 рр.).

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. Працівники сектору опрацювали сітку економічного (по суті, економіко-географічного) районування України, здійснили комплексні регіональні дослідження, описали ряд міст. Разом з акад. К. Воблим у ті роки успішно працювали молоді економіко-географи І. А. Кугукало і Л. М. Корецький. Після ліквідації сектору економічної географії в Інституті економіки деякі його працівники перейшли на роботу до Ради з вивчення продуктивних сил України, яка в 1948 р. відновила свою роботу під головуванням акад. П. М. Першина. Рада координувала дослідження з проблем раціонального використання природних ресурсів, розміщення продуктивних сил, спеціалізації та комплексного розвитку трьох основних економічних районів УРСР та ряду внутрішньореспубліканських економічних районів.

Суспільно-географічні дослідження в АН України набувають широкого розвитку в 60-х роках ХХ ст. Основним їх центром стає Сектор географії (нині Інститут географії НАН України), що був створений у 1964 р. при Інституті геологічних наук Академії наук України. Якісний поворот у розвитку суспільної географії цього періоду зумовила поява постаті М. М. Паламарчука, який став керівником Сектору і водночас завідувачем відділу економічної географії. Головними напрямками досліджень стають спеціалізація, розміщення і комплексний розвиток основних галузей народного господарства, проблеми розвитку продуктивних сил економічних районів України. Особливого значення набуває вивчення впливу мінерально-сировинних ресурсів на формування промислових комплексів. Започатковуються фундаментальні теоретичні дослідження з питань формування виробничо-територіальних комплексів, їх функціональної структури.

У наукових публікаціях цього періоду дається аналіз розвитку і розміщення промисловості України, висвітлюються методологічні основи та головні напрями дослідження спеціалізації та комплексного розвитку економіки України, обґрунтовуються із економіко-географічних позицій перспективи розвитку основних галузей народного господарства [9; 20; 21]. На особливу увагу заслуговують монографії І. Ф. Мукомеля “Сільськогосподарські зони Української РСР” (1961) та Л. М. Корецького і М. М. Паламарчука “Географія промисловості Української РСР” (1967). Економіко-географи в цей період працюють над проблемою “Вивчення, комплексне використання і відтворення природних ресурсів” та беруть участь в роботі Комісії з економічного районування Міжнародного географічного союзу.

У 70-х роках ХХ ст. зростає значення економічної географії як науки, яка вивчає продуктивні сили, їх територіальну організацію, виробничо-

територіальні комплекси, закономірності їх формування. Важливу роль стала відігравати ця галузь науки у створенні наукових основ народногосподарського, особливо територіального планування. Теорія суспільної географії як синтетичної науки ставала суттєвою складовою частиною наукових основ розвитку тих галузей знань, які були пов’язані з управлінням процесами виробництва, розселення населення, використанням природних, мінерально-сировинних, трудових ресурсів.

Характерною рисою розвитку економіко-географічних досліджень у цей час є поєднання фундаментальних теоретичних напрацювань з вивченням конкретних питань розвитку і територіальної організації продуктивних сил. Вагоме місце займає дослідження процесів формування виробничо-територіальних комплексів як важливих явищ у територіальній організації виробництва.

Найбільш істотним результатом досліджень зазначеного періоду було опрацювання методів системно-структурного аналізу економічного району, спроба вивчення його функціональної і територіальної структури. Результати досліджень висвітлено в наукових працях [9; 22; 23; 38], у тому числі монографіях. Головні з них — “Теоретичні основи методики дослідження функціональної структури промислового комплексу економічного району” (1970), “Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу” (1972), “Територіальна структура промислового комплексу економічного району” (1974).

Велику увагу було приділено дослідженню внутрішньорайонних інтеграцій виробництв, зокрема районних циклів. Розпочато вивчення агропромислових територіальних комплексів, лісових і сільськогосподарських ресурсів. Чимало з’явилося розробок з питань формування промислових вузлів.

Розгорнулися дослідження транспорту як важливої ланки господарського комплексу України, зокрема його ролі в територіальній організації виробництва і розселення населення, впливу на формування виробничо-територіальних комплексів. Докладно вивчалися чинники та особливості розвитку всіх основних видів транспорту — залізничного, автомобільного, морського, річкового, повітряного та трубопровідного. В результаті дослідження було визначено рівні їх розвитку, ступінь забезпеченості території шляхами сполучення, основні напрями удосконалення та перспективи розвитку кожного виду транспорту [35].

З наукових робіт прикладного характеру найбільш вагомими є Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України, а також Донецько-Придніпровського, Південного і Південно-Західного економічних районів. Вони розроблялися економіко-географами разом з економістами.

З’явилась серія статей економіко-географічного змісту в “Енциклопедії народного господарства УРСР” (“Аграрно-промислові комплекси”, “Концентрація виробництва”, “Мінерально-сировинні ресурси УРСР”) та інші [10].

Економіко-географи Інституту географії АН України взяли найактивнішу участь у виданні

“Географічної Енциклопедії України”. Значна частина публікацій присвячена важливим теоретичним питанням — територіальній структурі й територіальній організації виробництва, соціально-економічному районуванню, виробничо-територіальним комплексам, ролі населення, транспорту у формуванні народногосподарського комплексу. Вміщено серію статей, що характеризують важливі спеціалізовані комплекси України, зокрема мінеральної орієнтації, агропромислові, а також регіональні та приміського типу, статті з питань розселення населення, міського й сільського населення, міграцій, формування транспортної системи України, транспортно-економічного районування, транспортно-економічних зв’язків [8].

Впродовж 80-х років ХХ ст. продовжується розроблення теоретико-методичних засад вивчення просторового розвитку суспільства. Разом з тим розгортається спектр конкретних досліджень, спрямованих на вирішення господарських завдань, що потребують суспільно-географічного обґрунтування. Це питання комплексного розвитку економічних районів, формування галузевих та міжгалузевих комплексів, територіальної структури виробництва, змін у системах розселення тощо. Поглиблено вивчаються комплекси мінеральної орієнтації, машинобудівна галузь, виробництво товарів народного споживання і особливо агропромислові територіальні комплекси.

Великий внесок у теорію економічної і соціальної географії зробив М. М. Паламарчук, який очолював у свій час в Секторі, а згодом в Інституті географії відділ, що нині має назву “суспільно-географічних досліджень”. Його творчий доробок характеризується такими напрямками: розроблення теорії промислового комплексоутворення, структурного аналізу і розміщення промисловості; вплив мінеральних ресурсів на формування промислових комплексів України (разом з д.г.н. І. О. Горленко); теоретичні основи функціональної структури промислового комплексу (разом з к.г.н. Н. П. Процько); територіальна структура промислового комплексу економічного району (разом з к.г.н. К. О. Ташуком); теоретичні проблеми формування і територіальної організації агропромислових комплексів (АПК); розроблення концепції виробничо-територіальних та суспільно-територіальних комплексів.

Вивчаючи процеси взаємодії природи й суспільства, акад. М. Паламарчук розкрив комплексний характер впливу природних чинників на життя і господарську діяльність людей, роль науково-технічного прогресу у взаємовідносинах суспільства й природи, суперечності, що виникають у процесі цих взаємовідносин, окреслив напрями їх подолання. Ним було сформульовано закономірності взаємодії природи і суспільства, найважливішими з яких є: 1) обмеженість самовідновлення природи, саморегулювання її змін під впливом суспільства; 2) взаємозумовленість ланцюгових змін компонентів природи під впливом антропогенної діяльності; 3) поєднання суспільних і природних елементів у процесі їх взаємодії, утворення цілісностей [25]. Виявлення цих закономірностей стало важливим науковим підґрунтям для поглиблення досліджень з питань комплексо-

утворення.

Генерування нових ідей в економічній географії, їх втілення в численних наукових розробках, опублікованих працях, згуртування колективу науковців, що здійснювали творчі задуми, визначення напрямів економіко-географічних досліджень відповідно до запитів суспільного розвитку країни, впровадження їх результатів у господарську діяльність, соціальні процеси, систему освіти, підготовка плеяди кандидатів і докторів наук у галузі економічної географії, — все це є неспростовним доказом створення в Інституті географії економіко-географічної наукової школи під керівництвом акад. М. М. Паламарчука. Основним її змістом є теорія виробничо-територіальних комплексів; їх системно-структурний аналіз; основні напрями економіко-географічних досліджень мінерально-сировинних ресурсів; територіальна структура промислових комплексів; теорія формування територіальних АПК, їх типізація; закономірності взаємодії природи і суспільства; суспільно-територіальні системи як вищий ступінь інтегрованості виробничих, соціальних і природних елементів.

Впродовж останнього періоду наукової діяльності (кінець ХХ ст.) творчі зусилля акад. М. М. Паламарчука були спрямовані на розроблення геокомплексологічної концепції як загальногеографічної методології. Згідно з цією концепцією об’єкти і явища розглядаються у взаємозв’язку з урахуванням їх розвитку, застосовуючи при цьому системний підхід. Геосистеми й суспільно-територіальні комплекси вивчаються у нерозривному зв’язку з їх функціонуванням, у системі й ієрархії. Будь-яка суспільно-територіальна система України має розглядатися в її державному суспільно-територіальному комплексі, а національний суспільно-територіальний комплекс — як частина світового господарства. Геокомплексологічна концепція дає можливість досліджувати складні проблеми взаємодії суспільства і природи через пізнання структури різних типів комплексів. Її застосування сприяє розвитку як загальногеографічної теорії, так і теорії окремих географічних наук [25].

Значна увага в Інституті географії АН України була приділена поєднанню процесів виробничого комплексоутворення з формуванням систем розселення. Під керівництвом д.г.н., проф. Ю. І. Пітюренка обґрунтовано взаємозв’язок між територіальною локалізацією населення і розвитком виробничо-територіальних комплексів. Проведена функціонально-системна типологія міст та ієрархічно-структурна типологія систем міських поселень в Україні, виявлено закономірності їх розвитку [29-31].

Особливо вагомим є внесок академічних економіко-географів у дослідження агропромислових комплексів, оскільки Україна завжди виділялася з-поміж інших країн потужним агротехнічним потенціалом, порівняно високою економічною ефективністю розвитку сільського господарства. Головні результати досліджень: визначення суті АПК як специфічного виробничо-територіального утворення, тісно пов’язаного з природним середовищем, соціальною сферою і споживчим попитом населення, в якому

взаємодіють різні види господарської діяльності; типологія агропромислових комплексів; системно-структурний підхід у вивченні АПК, розроблення методик дослідження АПК різних типів та видів — спеціалізованих, регіональних, зональних, приміських; виявлення взаємозв'язку між територіальною організацією АПК і раціональним природокористуванням [39; 40].

Значні здобутки отримано в суспільно-географічних дослідженнях транспорту. Показано його роль як системоутворюючого чинника у розвитку виробничо-територіальних комплексів, дано оцінку комплексного розвитку автомобільного, залізничного, авіаційного, річкового та морського видів транспорту у складі єдиної транспортної системи України [26].

Упродовж 80–90-х рр. XX ст. значно поглибилися суспільно-географічні дослідження, з'явилися нові ідеї, розширилися рамки творчого пошуку. Вибір наукової тематики — відомчої і господарської, дисертаційні дослідження, процес наукового пізнання все більше наближувалися до потреб і запитів господарської діяльності, соціального розвитку. Головними вихідними методологічними позиціями при визначенні суті суспільно-географічних досліджень стали максимальне врахування сучасних природних і суспільних явищ, тенденцій їх змін та взаємодії в умовах прискорення науково-технічних перетворень, корінного перевороту в оцінці основних продуктивних сил.

Головним лейтмотивом суспільно-географічних досліджень цього періоду є підвищення суспільної ефективності виробництва, визначення пріоритетів господарського розвитку країни, ефективне та комплексне використання її території [34]. Під керівництвом д.г.н., проф. І. О. Горленко було сформульовано географічні підходи до вивчення збалансованого розвитку регіону, обґрунтовано суспільно-географічні аспекти дослідження екологічної ситуації, розроблено науково-методичні основи типології регіонів із врахуванням взаємодії соціально-економічних і еколого-економічних чинників. Впродовж 1991–1994 рр. було виконано важливе наукове дослідження на тему “Географічні основи соціально-економічного розвитку території та формування її економічної ситуації”. Розвиток основних видів господарської діяльності, зокрема промисловості, паливно-енергетичного, лісовиробничого комплексів, АПК, розглядалися з позицій їх впливу на територію, її соціально-економічний розвиток та екостан в умовах перебудови економіки, інтенсивного використання ресурсів, посилення диференціації соціально-економічного розвитку регіонів. Особлива увага була звернена на вивчення внутрішньорегіональних відмінностей розвитку адміністративної області [12; 18; 28].

Економіко-географи брали активну участь у розробленні конструктивно-географічних основ раціонального природокористування в Україні. В опублікованих фундаментальних монографіях [15; 36] серед інших географічних напрямів висвітлено економіко-географічні й соціальні аспекти природокористування, економіко-географічні засади дослідження природно-ресурсного потенціалу. Докладно

висвітлено особливості природокористування в різних видах господарської діяльності, включаючи промисловий і ліспромисловий комплекси, виявлено вплив природокористування на особливості розселення населення, сформульовано напрями еколого-географічного аналізу транспортних систем.

У 90-х рр. XX ст. у системі академічних досліджень¹ виокремлюється важливий підхід у розвитку економіки — регіонально-цілісний. Хоча теоретичні підвалини цього підходу були закладені в надрах регіональної економіки, суть та основні концептуальні положення досліджень були суто суспільно-географічними, спрямованими на вирішення регіональних проблем розвитку України. Виникнення напряму регіональних досліджень України, у тому числі із суспільно-географічних позицій, відбувалося у складних і суперечливих на той час умовах, коли здійснювався перехід від централізованої директивно-планової системи управління економікою до ринкових засад господарювання. В умовах директивно-планової економіки у регіонах було відсутнє ініціативне господарювання, розвиток виробництва здійснювався за відомчо-галузевим принципом.

Становлення регіонального розвитку України вимагало всебічного теоретичного обґрунтування на основі закономірностей територіального поділу праці і регіонального комплексоутворення. Суспільно-географічні витoki регіонального розвитку країни спонукали до необхідності виокремлення самостійного напряму регіональних суспільно-географічних досліджень. Ці дослідження є системними, оскільки вони охоплюють такі важливі питання, як суспільно-географічне (або економічне) районування, комплексний розвиток і територіальна спеціалізація господарської діяльності, природно-ресурсний потенціал регіону, його роль в економіці держави тощо. В опублікованій праці д.г.н. В. А. Поповкіна “Регіонально-цілісний підхід в економіці” (1993) було сформульовано основні напрями державного впливу на найважливіші процеси, що відбуваються в регіонах, з метою вирішення регіональних проблем на загальноукраїнському рівні [33].

Одним із важливих напрямів дослідження стали соціальні дослідження. Під керівництвом д.г.н., проф. М. І. Фашевського було обґрунтовано суспільно-географічну концепцію життєдіяльності населення, розгорнуто вивчення умов життєдіяльності населення областей України, виявлено регіональні особливості соціального розвитку та відповідно формування державної регіональної політики в Україні [43].

Активізувалися дослідження міських поселень України із суспільно-географічних позицій. Зокрема, було розкрито суть і структурно-функціональні властивості міста як цілісної системи, розроблено методи оцінки комплексного розвитку міських поселень, виявлено їх еколого-географічні проблеми, досліджено системи взаємопов'язаного розселення в різних регіонах України з урахуванням природно-

¹ Важливим осередком суспільно-географічних досліджень була і залишається нині Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України.

географічних і соціально-економічних чинників, обґрунтовано концепцію розвитку і територіальної організації міських поселень в умовах загострення соціально-економічної, демографічної та екологічної ситуації.

Під керівництвом чл.-кор. НАНУ Л. Г. Руденка і д.г.н., проф. І. О. Горленко інтенсифікується важливий напрям академічних студій — дослідження географічних основ збалансованого економічного, соціального і екологічного розвитку території [37]. В результаті розгортання відповідних досліджень, виконання дисертаційних робіт, у т.ч. докторської дисертації С. А. Лісовського, було закладено підґрунтя для створення відповідного наукового підрозділу в Інституті географії НАН України — відділу природокористування та збалансованого розвитку.

Негативний вплив аварії на Чорнобильській АЕС на середовище життєдіяльності населення зумовив виникнення нового напрямку суспільно-географічних досліджень — вивчення процесів соціально-економічного розвитку суспільства в умовах масштабного радіаційного забруднення території [7; 45]. Їх мета — обґрунтувати із суспільно-географічних позицій основні засади реформування структури господарської діяльності, зміни в територіальній організації виробництва і розселення в забруднених регіонах з метою забезпечення населення від негативного радіаційного впливу. Особлива увага була приділена соціальним аспектам життєдіяльності населення.

Аналіз ретроспективи академічних суспільно-географічних досліджень, що проводилися в умовах планово-директивної системи господарювання і в складний період переходу до ринкових відносин, свідчить про суттєвий теоретико-методичний доробок економіко-географів в обґрунтуванні напрямів суспільного розвитку в територіальному вимірі, процесів взаємодії суспільства і природи, виявленні особливостей розвитку і розміщення конкретних галузей і видів економічної діяльності, соціальної сфери.

Переважає більшість фундаментальних науково-методичних розробок не втратили своєї значущості й досі. Вони можуть бути покладені в основу суспільно-географічних досліджень у сучасній Україні. Однак, слід зазначити, що наукові напрацювання за часів радянської доби були доволі заідеологізованими, науковці обов'язково у своїх дослідженнях мали сповідувати марксистсько-ленінську ідеологію, брати за основу наукових досягнень напрями, визначені з'їздами та пленумами правлячої комуністичної партії, директивні рішення органів тодішньої влади. Це часто суперечило об'єктивній оцінці досліджуваних явищ. У суспільно-географічних наукових працях особливо наголошувалося на тому, що Україна є невід'ємною і складовою частиною Радянського Союзу. Такі важливі наукові поняття і пов'язані з ними господарські проблеми, як територіальна спеціалізація, виробничо-господарські зв'язки, формування виробничо-територіальних циклів, зовнішньоекономічна діяльність, стратегія розвитку економіки України тощо трактувалися й вирішувалися з позицій союзної держави, а не національних інтересів України.

Результатами такої політики були, власне, посилені розвиток і велика територіальна концентрація паливно-енергетичної та металургійної промисловості у Донецько-Придніпровському регіоні, що негативно позначилося на екологічній ситуації, соціальному розвитку території. Надмірна експлуатація родовищ корисних копалин, зокрема Прилуцько-Шебелинської нафтогазової зони, у тому числі Шебелинського родовища газу, Донецького кам'яно-вугільного басейну, сірки, калійних солей у Карпатському регіоні тощо, призвела до виснаження або передчасного вичерпання ресурсів, збільшення залежності України від енергопостачання ззовні, негативних екологічних наслідків. Інтенсивний розвиток атомної енергетики, нав'язаний Україні в той час, при застосуванні недосконалих технологій, спричинив до катастрофічних наслідків, зокрема у результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Територія України стала полігоном надмірного зосередження зброї і військової техніки. Економічні, соціальні, особливо екологічні наслідки цього явища відчуються й досі.

Слід зазначити також особливості формування виробничо-технологічних циклів. В Україні здебільшого розвивалися ті стадії виробництва, що включали видобування, первинне перероблення сировини, виробництво окремих деталей або напівфабрикатів. Завершувальні стадії виробничого процесу, що базувалися на високих технологіях з використанням кваліфікованих кадрів, у багатьох випадках зосереджувалися в Російській Федерації. Це стосувалося передусім таких галузей і виробництв, як машинобудування, зокрема авіабудування, засобів зв'язку, обробки уранових руд тощо. У 90-х рр. XX ст. у галузевій структурі чорної металургії України на видобуток руди, виробництво чорних металів і труб припадало 74,5% вартості виробленої продукції, а на вторинну обробку чорних металів і виробництво металевих виробів виробничого призначення — лише 4,8% [25]. Закладені основи такого співвідношення важко долаються в умовах незалежної України, яка має всі можливості стати потужним експортером високоліквідної конкурентоспроможної металопродукції.

Науковий світогляд академічних економіко-географів формувався переважно на теоретико-методичних засадах радянських, у тому числі російських, наукових шкіл. Не використовувався досвід не тільки західноєвропейських, американських авторів, а й українських — незаслужено забутих або викреслених з історії суспільної географії вчених — Степана Рудницького, Володимира Кубійовича, Валентина Садовського та ін.

Суттєві зміни в розвитку українського суспільства, що сталися наприкінці XX ст., такі, як здобуття незалежності України, перехід до нової системи господарювання — ринкової економіки, зміни форм власності, реформування структури господарської діяльності, поживавлення приватної ініціативи у розвитку суспільних відносин, зростання відкритості економіки країни, її входження у світогосподарські структури, вплив глобалізаційних процесів тощо істотно вплинули на розвиток і територіальну організацію суспільства в Україні. З'явилось чимало не тільки позитивних явищ, а й

негативних процесів, що супроводжували господарський розвиток і впливали на життєдіяльність населення.

Виникла необхідність коригування напрямів суспільно-географічних досліджень, розроблення теоретико-методологічних підходів та принципів фундаментальних досліджень з урахуванням нових ідеологічних засад, обґрунтування пріоритетів господарського розвитку країни, аналізу трансформаційних процесів в економіці і відстеження змін, що суттєво впливають на територіальну організацію виробництва і розселення в Україні [3; 5; 41].

Розвиток української державності, зміни геополітичного статусу країни, її ролі у світовій спільноті зумовили необхідність наукового обґрунтування цих процесів із суспільно-географічних позицій. Особливо актуальними стали дослідження, пов'язані з використанням переваг геополітичного і економіко-географічного положення України, її означенням як геополітичної реальності, визначенням курсу в системі міжнародних відносин.

Транзитність території України, посилення її ролі як транзитної держави у зв'язку з формуванням Пан'європейської транспортної мережі, у міжнародних енергетичних відносинах, особливо на Євразійському континенті, широкий вихід до Азово-Чорноморського басейну спонукали до проведення широкомасштабних суспільно-географічних досліджень, спрямованих на виявлення найбільш ефективних напрямів господарської діяльності, територіальної організації виробництва, отримання вигоди від транспортно-географічних переваг території [13; 24].

У науковій тематиці незалежної України поновому визначено первинні конкурентні переваги її території з урахуванням сучасних реалій, обґрунтовано напрями суспільно-географічних досліджень. Особливу увагу звернено на інвестиційну привабливість країни, відкритість її економіки, раціональне використання ресурсного потенціалу.

Перехід економіки України до ринкових засад господарювання, реформування структури економічної діяльності зумовили істотні зміни в територіальній організації виробництва і розселення, соціальній сфері і життєдіяльності людей, спричинили масові міграційні потоки населення. У зв'язку з цим постала необхідність відстеження цих процесів із суспільно-географічних позицій, виявлення особливостей, нових рис формування територіальної структури господарства і розселення населення, обґрунтування напрямів її удосконалення.

Під керівництвом д.г.н. М. І. Фащевського розгортаються дослідження життєдіяльності населення в період реформування економіки, розвитку соціальних процесів у державі. Основні результати досліджень викладено у науковій монографії [43] та серії статей з цієї проблематики [11; 17]. Найважливіші з них: розроблено теоретико-методологічні засади дослідження територіальної організації життєдіяльності населення, виявлено регіональні відмінності життєдіяльності населення України і відповідно проведено типізацію регіонів; дано аналіз життєдіяльності населення в локальних системах розселення, обґрунтовано механізми регулювання основних процесів життєдіяльності населення в

умовах перехідної економіки.

Із здобуттям Україною незалежності значно підвищилася роль регіонів у господарському комплексі країни. Регіональний розвиток є важливим складником формування стабільної економіки, підвищення її конкурентоспроможності, забезпечення національної безпеки держави. Нині кожний регіон оцінюється не тільки з позицій внутрідержавного територіального поділу праці, а й у контексті його участі у світових інтеграційних процесах.

Пожавлення розвитку регіонів України зумовило активізацію суспільно-географічних досліджень, оскільки витoki регіонального розвитку лежать в економіко-географічній площині. З'явилися нові орієнтири у розвитку регіонів, що адекватно відбивається у напрямках досліджень: раціональне використання первинних фундаментальних переваг території регіонів, трудових, мінерально-сировинних, земельних ресурсів, конкурентоспроможність регіонів, розвиток транспортних комунікацій. Акценти суспільно-географічних досліджень регіонального розвитку зміщуються в бік таких процесів, як передумови освоєння новітніх технологій, раціональна територіальна організація виробництва з урахуванням соціально-економічних, екологічних чинників, формування сприятливого суспільного середовища, раціональне використання експортного потенціалу. У новій системі детермінантів першорядного значення набувають комплексне та енергоощадливе використання ресурсів, реформування структури господарської діяльності в напрямі її гуманізації, залучення освітнього комплексу та висококваліфікованої робочої сили у виробничий процес, перманентне підвищення конкурентних позицій регіонів в умовах динамічної міжнародної конкуренції.

В умовах трансформації соціально-економічних процесів, структурних змін в економіці посилилася територіальна диференціація розвитку регіонів, поглибилася регіональна асиметрія щодо інвестицій. Проблема формування регіональної політики держави, структурна перебудова економіки на регіональному рівні набула особливої актуальності. З огляду на господарські запити науковою темою суспільно-географічних досліджень впродовж 1999–2002 рр. стає “Трансформація господарства регіонів України і пріоритети регіональної соціально-економічної політики (географічний підхід)”, науковий керівник теми — д.г.н. Г. В. Балабанов. Головною метою цих досліджень було розроблення суспільно-географічних засад регіонального розвитку України і визначення напрямів удосконалення державної регіональної політики.

Результати наукових досліджень викладено у монографіях “Трансформація структури господарства України: регіональний аспект” (2003) [42], Transformation of Economic Structure as the key to Spatial Development (2004) [46], брошурі “Територіальний соціально-економічний моніторинг в Україні” [4] та серії статей. За результатами досліджень написано доповідну записку в Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції; опубліковано атласи “Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність” (автори Г. Підгрушний, Ю. Качаєв), Комплексний

атлас України, а також серію карт, що характеризують розвиток основних галузей промисловості та сільського господарства України [2; 14].

Враховуючи, що проблеми сталого (збалансованого) розвитку суспільства загалом і економіки зокрема набувають світового розмаху, українська географічна наука не стоїть осторонь цього процесу. Тим більше, що в Україні нині зростає антропогенний вплив на природу, збільшуються темпи споживання ресурсів, особливо паливно-енергетичних, підвищуються гранично допустимі межі забруднення навколишнього середовища. Все це негативно впливає на всі сфери життєдіяльності населення, не сприяє формуванню повноцінного життєвого середовища.

В Інституті географії НАН України розгорнуто дослідження проблем збалансованого розвитку України, вже є чималий доробок, зокрема з теоретико-методологічних питань [37]. Дослідження спрямовані на узгодження розвитку економічного, соціального й екологічного складників господарської діяльності на основі раціонального використання всіх видів ресурсів, удосконалення структури, територіальної організації виробництва і розселення населення з урахуванням трансформаційних процесів в економіці, її інтеграції у світогосподарські структури.

У процесі реформування господарства України, що супроводжується складними змінами у галузевій і територіальній структурі економіки, соціальній сфері і життєдіяльності населення, стає необхідним вирішення проблеми доцільного поєднання загальнодержавних пріоритетів із соціально-економічним розвитком регіонів. Інституційні перетворення та розвиток підприємництва, підвищення впливу ринкової кон'юнктури на господарську діяльність, спеціалізацію і конкурентоспроможність виробництва на національному та міжнародному рівнях не завжди узгоджуються з такими важливими питаннями, як використання природних та мінеральних ресурсів, енергозбереження, територіальне зосередження виробництва, стан навколишнього середовища, рівень життєдіяльності населення тощо. Всі ці процеси найвиразніше проявляються в регіонах.

У відділі суспільно-географічних досліджень розроблялася під керівництвом д.г.н. В. П. Нагірної наукова тема "Концептуальні засади вдосконалення територіальної організації господарства України у контексті активізації соціально-економічного розвитку регіонів" (2003–2005 рр.). У результаті досліджень було розроблено суспільно-географічні основи впливу господарської діяльності на соціально-економічний розвиток регіонів. Встановлено, що цей вплив здійснюється через форми територіального зосередження виробництва, рівень його спеціалізації, створення нових виробничо-територіальних структур. Виявлено закономірності впливу територіальної організації виробництва на соціально-економічний розвиток регіонів різних типів — промислових, у тому числі старопромислових, високоурбанізованих, сільських.

Наукова тематика відділу впродовж останніх років (2006–2008) пов'язана із вивченням змін у територіальній структурі господарства і розселення населення України у руслі світових суспільних

процесів. Мається на увазі глобалізація виробництва і створення транснаціональних економічних формувань, фінансових ринків; міграційні процеси, інформаційно-технологічні, екологічні агенції тощо. Дослідження цих явищ дає можливість відстежувати зміни в міжнародних економічних відносинах, особливості прояву світогосподарської інтеграції у різних сферах життєдіяльності населення і відповідно прогнозувати напрямки подальшого розвитку і територіальної організації господарства і суспільної діяльності в країні та регіонах, визначення гео-економічної стратегії держави.

Важливим напрямом суспільно-географічних досліджень, який очолює д.г.н., проф. М. Д. Пістун, є розвиток наукової суспільно-географічної думки. Сюди входять основні віхи формування соціально-економічної, згодом суспільної географії як науки у контексті історичного та суспільно-політичного розвитку України. Показано вплив системи господарювання і відповідно господарських запитів на розвиток суспільно-географічних знань у різні періоди української державності. Значна увага приділена постатям, видатним особам, що зробили значний внесок у розвиток вітчизняної суспільної географії.

Дисертаційні роботи, виконані та захищені в Інституті географії НАН України, завжди зумовлювалися суспільно-господарськими запитамі, відповідали досягненням вітчизняної та зарубіжної географічної науки, світовим тенденціям її розвитку, рівневі науково-технічного прогресу. Тематика дисертацій спрямована на розроблення новітніх концепцій територіальної організації господарської діяльності та розселення населення, обґрунтування теоретико-методологічних засад регіонального розвитку країни, реформування структури господарства, розроблення стратегії збалансованого розвитку. Прикладні дисертаційні дослідження проводилися в нових умовах господарювання на засадах ринкових відносин, при наявності багатовимірного світового економічного простору, зумовленого глобалізацією, і спрямовані на утвердження державного суверенітету України, посилення її ролі в міжнародному поділі праці. Наукові висновки та результати дослідження отримані на основі оновленої теоретико-методологічної бази і методичного інструментарію, використання багатогранного і репрезентативного інформаційного матеріалу, що стосується господарського розвитку України, територіальної організації суспільної, у тому числі економічної, діяльності, розселення населення, взаємодії природи і суспільства.

Тематика докторських дисертацій присвячена дослідженню теоретико-методологічних основ розвитку суспільно-географічних процесів та явищ, формуванню різних типів виробничо-територіальних утворень. Досліджено із суспільно-географічних позицій такі фундаментальні проблеми, як життєдіяльність населення у всіх її проявах (М. І. Фашевський), розвиток машинобудування у господарських комплексах (П. О. Масляк), агропромислово-комплексотворення (Г. В. Балабанов), розселення населення України (А. І. Доценко), тваринницько-промисловий комплекс України і раціональне природокористування (В. П. Нагірна), збалансований

розвиток України (С. А. Лісовський), ринкова трансформація промислових територіальних систем (В. І. Захарченко), вплив промисловості на регіональний розвиток України (Г. П. Підгрушний), якість життя населення України (І. В. Гукалова).

Характерним для докторських дисертацій є їх фундаментальність, акцентування на теоретико-методологічних засадах дослідження, обґрунтованість наукових висновків завдяки опертю на величезний фактологічний матеріал, конструктивність практичних результатів.

Основна тематика кандидатських дисертацій — це географічні аспекти розвитку регіонів, соціально-економічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, рекреаційна діяльність, функціональний розвиток малих міст, трансформаційні процеси в господарстві областей України [19]. Як завжди актуальними є дослідження соціальним проблем — сучасний стан і територіальна організація освітнього комплексу України; формування регіонального ринку праці,

етнічна структура населення і регулювання етно-соціального розвитку регіонів та ін. Впродовж останнього періоду доволі активізувалися дослідження, пов'язані з євроінтеграційними процесами та впливом глобалізації на суспільний розвиток України. Вони стосуються регіональної політики в країнах ЄС та можливостей використання їх досвіду в Україні; розвитку зовнішньої торгівлі з країнами ЄС, впливу глобалізації на регіональний розвиток України.

Академічні дисертаційні дослідження — це в переважній більшості ґрунтовні наукові праці, в яких на основі глибоких знань об'єкта дослідження виявляються закономірності розвитку і територіальної організації суспільно-географічних явищ, обґрунтовуються зміни, що постійно відбуваються під впливом природних і суспільно-географічних чинників. Вони спрямовані на підвищення ефективності господарства, вирішення найважливіших проблем життєдіяльності населення, підвищення конкурентних позицій України у глобалізованому світі.

Література

1. Артемський А. Я. Що таке Всеукраїнська Академія наук. — К.: Вид-во ВУАН, 1931.
2. Атлас “Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність” / Г. Підгрушний, Ю. Качаєв. За наук. ред. Л. Руденка. — К.: ДНВП “Картографія”, 2003. — 80 с.
3. Балабанов Г. В. Сучасні територіально-галузеві пропорції економіки України // Укр. геогр. журнал. — 2001. — № 1. — С. 3-8.
4. Балабанов Г. В., Вишневський В. В. Територіальний соціально-економічний моніторинг в Україні. — К.: Ін-т географії НАНУ, 2001. — 48 с.
5. Балабанов Г. В., Кавецький І. Й., Качаєв Ю. Д., Нагірна В. П., Підгрушний Г. П., Яснюк Т. Є. Розвиток теоретичних засад суспільної географії в умовах ринкових перетворень // Укр. геогр. журнал. — 2001. — № 3. — С. 69-80.
6. Баранський Н. Н. Экономическая география Советского Союза. Обзор по областям Госплана. — М.: Учпедгиз, 1926.
7. Буличева Т. В. Проблеми розселення населення Київської області у зв'язку з наслідками Чорнобильської катастрофи // Екон. та соц. геогр.: Міжвід. наук. зб. — К., 1995. — Вип. 46. — С. 35-42.
8. Географічна Енциклопедія України. — К.: УРЕ, 1989. — Т. 1.; 1990. — Т. 2; 1993. — Т. 3.
9. Географія промисловості Української РСР: (Умови формування промислових територіальних комплексів) / Л. М. Корецький, М. М. Паламарчук. — К.: Наук. думка, 1967. — 328 с.
10. Енциклопедія народного господарства УРСР. — К.: УРЕ, 1969. — Т. 1; 1970. — Т. 2; 1971. — Т. 3; 1972. — Т. 4.
11. Запых ляк Н. І. Вплив трудової міграції на функціонування регіонального ринку праці (на прикладі Івано-Франківської області) // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. — Тернопіль, 2005. — № 2. — С. 95-99.
12. Исследование агропромышленных комплексов в целях рационального природопользования / М. М. Паламарчук, В. П. Нагірна, И. Н. Пушкар и др. // Комплексные географические исследования проблем рационального природопользования / АН УССР. Геогр. об-во УССР. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 119-139.
13. Качаєв Ю. Д., Підгрушний Г. П., Палеха Ю. М. Прикордонні регіони України: особливості та тенденції сучасного розвитку // Географія і сучасність: Зб. наук. праць. — К.: Вид-во нац. пед ін-ту, 1999. — С. 154-166.
14. Комплексний атлас України / Колектив авторів. — К.: ДНВП “Картографія”. 2005. — 96 с. (Г. П. Підгрушний, Ю. Д. Качаєв)
15. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Теоретические и методические исследования / А. М. Маринич, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др. — Киев: Наук. думка, 1990. — 200 с.
16. Коротке звітлення про діяльність Української академії наук у Києві за 1919–1924 роки. — Київ, 1925.
17. Мельниченко Т. Ю. Сучасний стан і перспективи розвитку освітнього комплексу України в контексті Болонського процесу // Український географічний журнал. — 2006. — № 1. — С. 54-58.
18. Нагірна В. П. Тваринницько-промисловий комплекс України (територіальна організація і природокористування). — К.: Наук. думка, 1995. — 150 с.
19. Нагірна В. П., Руденко Л. Г. Тематика дисертаційних досліджень в руслі сучасних суспільних проблем в Україні (спеціальності “економічна і соціальна географія та географічна картографія”, 1992–2002 рр.) // Укр. геогр. журнал. — К., 2004. — № 2. — С. 60-74.
20. Паламарчук М. М. Свеклосахарное производство Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1964. — 215 с.

21. Паламарчук М.М., Процько Н.П. Спеціалізація економічних районів як категорія територіальної організації виробництва // Економічна географія. - К., 1967. - Вип. 2. - С. 3-13.
22. Паламарчук М. М., Горленко І. О. Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу. - К.: Наук. думка, 1972. - 215 с.
23. Паламарчук М. М., Ташук К. О. Територіальна структура промислового комплексу економічного району. - К.: Наук. думка, 1974. - 127 с.
24. Паламарчук М. М., Яснюк Т. Є. Ресурси нафти і природних горючих газів в надрах України // Укр. геогр. журнал. - К., 1995. - № 1, 2, 3.
25. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. - К.: Знання, 1998. - 416 с.
26. Пелих В. М., Григорович М. В. Транспорт Української РСР і перспективи його розвитку // Проблеми географічної науки в Українській РСР, 1975. - Вип. 3.
27. Пістун М. Д. Костянтин Григорович Воблий — видатний український економіко-географ / За ред. Л. Г. Руденка. - К., 2006. - 36 с.
28. Пироженко К. Г. Лісовиробничий комплекс України. - К.: Наук. думка, 1996.
29. Питюрєнко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. - К.: Наук. думка, 1972. - 187 с.
30. Питюрєнко Е. И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР. - К.: Наук. думка, 1977. - 205 с.
31. Питюрєнко Е. И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства. - К.: Наук. думка, 1983. - 140 с.
32. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук (Нарис історії). - К.: Наукова думка, 1993.
33. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. - К.: Наук. думка, 1993. - 218 с.
34. Проблемы комплексного развития территории / Г. В. Балабанов, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др. - К.: Наук. думка, 1994. - 296 с.
35. Проблемы развития транспорта Украинской ССР (экономико-географическое исследование) / Отв. ред. В. М. Пельх.. - К.: Наук. думка, 1977. - 156 с.
36. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / М. М. Паламарчук, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др.; отв. ред. И. А. Горленко. - Киев: Наук. думка, 1988. - 252 с.
37. Сбалансированное экономическое, социальное и экологическое развитие территории (экономико-географические аспекты) / И. А. Горленко, Л. Г. Руденко, С. Н. Малюк, Н. П. Лебедь. - К., 1991. - 56 с.
38. Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района / М. М. Паламарчук, Н. П. Процько, И. А. Горленко и др. / Отв. ред. М. М. Паламарчук; АН УССР. Сектор географии. - К.: Наук. думка, 1972. - 240 с.
39. Территориальная организация агропромышленных комплексов / Отв. ред. М. М. Паламарчук. - Киев: Наук. думка, 1985. - 304 с.
40. Территориальные системы в специализированных агропромышленных комплексах / Р. А. Язынина, С. Н. Малюк, В. П. Нагірна и др. - К.: Наук. думка, 1990. - 160 с.
41. Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України / І. О. Горленко, Г. П. Підгрушний, Л. Л. Тарангул та ін. - Ірпінь, 2004.
42. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник. - К.: Міленіум, 2003. - 401 с.
43. Фашевский Н. И., Палий Т. М., Немченко М. П., Старостенко А. Г. Территориальная организация жизнедеятельности населения. - К.: Наук. думка, 1992. - 136 с.
44. Штойко П. Степан Рудницький (1877–1937): Життєписно-бібліографічний нарис. - Львів: Вид-во НТШ, 1997. - 184 с. (Визначні діячі НТШ).
45. Gorlenko I., Starostenko H., Freidlein G. Social and economic consequences of the Chernobyl catastrophe in Ukraine // Europa regional. - 1997. - № 3. - P. 5-12.
46. Rudenko L., Gukalova I., Pidgrushniy G. Ukraine: Transformation of Economic Structure as the Key to Spatial Development // Rise and Decline of Industry in Central and Eastern Europe. - Berlin: Springer, 2004. - P. 229-255.

УДК 911.3

Юрій Кандиба

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Проведено аналіз науково-педагогічної діяльності С. Рудницького в Харкові у 1926–1933 рр., висвітлено напрями його організаційної, наукової та педагогічно-просвітницької роботи. Розглянуто діяльність Українського науково-дослідного інституту географії та картографії та її наслідки.

Yuriy Kandyba. Kharkiv stage in scientific activities of Stepan Rudnyts'kyi. The activities of Stepan Rudnyts'kyi in Kharkiv in 1926–1933 is analyzed. His organizational, scientific and pedagogical

work is explained. The activities of Ukrainian geography and cartography research institute and its effects are considered.

Актуальність. Степан Рудницький є фундаментом новітньої української географії. Він зробив величезний вклад не тільки у розвиток географічної науки, а й у справу національного відродження, географічно обґрунтувавши наукові аспекти самостійності і державності України. Харківський період наукової творчої праці С. Рудницького перш за все пов'язаний з діяльністю організованого ним у 1927 р. Українського науково-дослідного інституту географії та картографії — першої наукової установи географічного профілю в Україні. Висвітлення наукової діяльності С. Рудницького у Харкові наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. є важливим з погляду виявлення різноманітних факторів і умов подальшого розвитку географічної науки, зокрема в Харківському регіоні.

Аналіз попередніх досліджень. Творчій науковій діяльності С. Рудницького присвячено низку праць, серед яких варто виділити роботи О. І. Шаблія [5; 6], П. І. Штойка [7]. Найбільшу цінність у наукових дослідженнях становлять першоджерела, зокрема наукові праці самого С. Рудницького, написані в т. ч. і у харківський період його діяльності. Вони висвітлюють творчий доробок С. Рудницького як ученого та організатора науки [3]. Листи С. Рудницького, навіть приватного характеру [2], проливають світло не тільки на умови і результати наукової роботи вченого, а й дозволяють виявити його особистісні риси, особливості громадської діяльності, що допомагає краще зрозуміти роль особистості в науці.

Постановка проблеми дослідження. Головною метою даного дослідження є висвітлення наукової діяльності С. Рудницького у столиці Української СРР — м. Харкові у 1926–1933 рр. Основними завданнями дослідження є: виявлення ролі С. Рудницького у формуванні української географії; виділення головних напрямків його діяльності як вченого й організатора науки; визначення наслідків цієї діяльності у м. Харкові.

Виклад результатів особистих досліджень. У 20-ті рр. XX ст. уряд УСРР починає проводити так звану “політику українізації”, спрямовану на відродження української культури, яка охоплювала, зокрема, сферу освіти і науки. Харків, який був у цей час столицею Радянської України, став провідником прогресивних ідей державотворення і національного відродження.

Важливим завданням було створення нової української географії, яка б відповідала новим суспільно-політичним умовам. Серед найбільших перешкод на цьому шляху слід відзначити брак або недостатній рівень власних кваліфікованих наукових кадрів. Після остаточного утвердження радянської влади на території України значна кількість фахівців царської епохи емігрували, а експерименти нової влади в галузі освіти і науки погіршили і без того складне становище. Взяти хоча б реорганізацію класичних університетів в інститути народної освіти

(ІНО), які готували вузькоспеціалізованих фахівців виключно для потреб народного господарства. До того ж прийнятий на озброєння бригадно-лабораторний метод навчання в ІНО без відповідної методичної бази та кваліфікованих викладацьких кадрів призвів до масового випуску “напівпідготовлених” фахівців.

Для розв'язання даної проблеми необхідно було вирішити, перш за все, питання кадрового забезпечення освітньої та наукової діяльності, що в подальшому дозволило б забезпечити і відповідно більш високий викладацький рівень підготовки фахівців у галузі наук про Землю і суспільство. Відносна лібералізація суспільного життя після утворення УСРР сприяла залученню науковців, які емігрували після 1917 р. або проживали за межами СРСР. У жовтні 1926 р. на запрошення Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР переїхав із Праги до Харкова професор географії Степан Львович Рудницький, який попередньо запропонував свої послуги молодій Українській республіці у справі розбудови та організації географічної науки. Його було призначено професором Харківського геодезичного інституту, де він мав викладати географію й картографію [4]. Невдовзі С. Рудницького було затверджено дійсним членом науково-дослідної кафедри антропології і географії та керівником секції географії.

Професор європейського рівня, який у різні часи викладав географічні дисципліни у Львові, Відні, Празі та мав тісні наукові зв'язки з польськими, австрійськими, німецькими, чеськими географами, С. Рудницький прагнув поставити географічну науку в Радянській Україні на теоретико-методологічних засадах європейської географії. Реалізація поставленої мети сприяла б посиленню наукових зв'язків українських географів з європейськими колегами і підняла б географію в Україні до світового рівня.

Найважливішою справою для розвитку географії в Україні С. Рудницький вважав створення географічного інституту академічного профілю, який би поєднав наукові дослідження, підготовку фахівців, поширення і популяризацію географічних знань через видавничу діяльність. Український науково-дослідний інститут географії та картографії (УНДІГК) було офіційно відкрито 1 жовтня 1927 р., тоді ж С. Рудницького було призначено його директором. На запрошення С. Рудницького до Харкова прибули його учні і прихильники – Василь Баб'як, Василь Буцура, Володимир Герінович, Михайло Іванчук, Кость Дубняк. У 1928 р. під керівництвом С. Рудницького почали виходити “Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії”. У першому номері “Записок” була опублікована програмна стаття С. Рудницького, в якій учений обґрунтовує місце географічної науки в Україні, її проблеми та завдання, окреслює основні напрямки діяльності інституту [3].

По-перше, це *розвиток новітньої географії* як природничої науки, яка включає в себе комплекс

загальноземлезнавчих дисциплін: математичну географію, фізичне землезнання, біогеографію та антропогеографію (за С. Рудницьким). Хоча перевага надавалася фізико-географічним дослідженням та картографічній діяльності, важливе місце в роботі інституту мали займати й антропогеографічні дослідження, які б проводилися фахівцями з географічною підготовкою і світоглядом та ґрунтувалися на матеріалах історії, археології, антропології, етнографії, статистики, економіки. На думку С. Рудницького, результати антропогеографічних досліджень могли бути використані для розвитку політичної географії, географії розселення, економічної географії, новітньої географії культури. При цьому економічну географію С. Рудницький відносив до економічних наук і не бачив їй місця в інституті. Таким чином, антропогеографія, у розумінні С. Рудницького, стане в майбутньому фундаментом для становлення сучасної суспільної географії.

Другий важливий напрям діяльності УНДІГК — *організація планових географічних досліджень українських земель*, на основі яких має складатися описова географія України та проводитися відповідні краєзнавчі описи. С. Рудницький розрізняє описову географію і краєзнавство, в якому він виділяє географічну і суспільно-політичну складові. Описова географія розумілась ним як наука хорологічна, що може охоплювати лише географічний аспект краєзнавства.

Третій напрям — *підготовка висококваліфікованих науковців-географів*. З цією метою вбачалося за необхідне відкриття аспірантури при УНДІГК. Великий талант С. Рудницького як організатора педагогічної роботи в галузі географії простежується в тому, що він значно ширше бачив дану проблему, а саме — у незадовільному викладанні географії на рівні середньої, професійної та вищої школи України, яке обмежувалося у той час, у кращому разі, економічною географією. Якісна географічна освіта на вказаних рівнях мала становити міцне підґрунтя для розвитку географічної науки в плані виховання наукових кадрів. С. Рудницький проводить порівняння з провідними країнами Європи, зокрема з Німеччиною, Австрією, Францією, Італією, і пропонує проведення реформи шкільної географічної освіти в Україні із застосуванням передового європейського досвіду.

Четвертий напрям — *поширення географічних знань серед широких верств населення України*. З цією метою планувалося створити при УНДІГК курс перепідготовки викладачів та вчителів географії, організувати географічні товариства в різних регіонах України, сприяти розвитку туризму як засобу пізнання рідного краю тощо. Зокрема, у березні 1928 р. було створено географічну підсекцію природничої секції Харківського наукового товариства, яку очолив С. Рудницький.

П'ятий напрям — *картографічна діяльність*. В УНДІГК планувалося розробляти, виготовляти і публікувати стінні, підручні, оглядові та спеціальні карти, а також атласи. Співробітники інституту повинні були працювати як у напрямку теоретичної картографії, розробляючи нові картографічні проекції,

так і практично створюючи необхідні для навчання і господарської діяльності карти. При цьому однаково важлива увага приділялась виготовленню як фізичних, так і антропогеографічних карт. Для кожної території планувалося складати антропогеографічні карти за такими напрямками: етнографічні, густоти населення, сільського господарства, промисловості, торгівлі тощо [1].

Шостий напрям — *видавнича діяльність*. УНДІГК планував видавати географічний журнал з метою публікацій матеріалів досліджень. Однак через брак коштів стало можливим лише започаткування видання “Записок...” обмеженого обсягу друку. Результати ґрунтовних досліджень мали видаватися у формі монографій, зокрема планувалося багатотомна праця з наукової системи землезнання. Для популяризації географічних знань і поширення їх серед широких верств населення передбачалося видання масової літератури географічного змісту.

Проаналізовані вище напрями діяльності УНДІГК свідчать про масштабність та глибину задуму С. Рудницького з розбудови і формування новітньої географічної науки в Україні. У 1929 р. його було обрано дійсним членом ВУАН та доручено керівництво трьома академічними підрозділами — Кафедрою географії, Комісією краєзнавства і Музеєм антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. В цей період С. Рудницький починає працювати над створенням “Української радянської енциклопедії” (УРЕ) і очолює відділ географії у складі редколегії УРЕ [6].

У діяльності С. Рудницького в Харкові можна виділити кілька основних напрямів, які показані на рис. 1.

Незважаючи на грандіозні плани і титанічну працю С. Рудницького та його колег з організації новітньої географічної науки в Радянській Україні, більшість цих задумів не були реалізовані. Це було спричинено рядом обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру, а саме:

1) слабкістю матеріально-технічної бази УНДІГК, зумовленою недостатнім державним фінансуванням. Зокрема, інститут постійно потерпав від незадовільного стану і тісноти приміщень, що створювало нестерпні умови праці співробітників;

2) недовірою з боку органів радянської влади до директора інституту С. Рудницького, який викликав підозру через своє походження із Західної України, зв'язки з зарубіжними колегами і якого звинувачували в націоналізмі. Втручання органів влади в роботу наукової установи негативно позначалося на її діяльності. Однак це було закономірним явищем в тоталітарній державі, де всі сфери суспільної діяльності підпорядковувалися авторитарним владним структурам і перебували під їх контролем;

3) конфліктами в самому колективі співробітників Інституту географії, викликаними як різними політичними поглядами, так і різним баченням завдань географічної науки для потреб держави, що було досить звичним явищем того складного періоду.

Згорання політики українізації на початку 30-х рр., наступ більшовицької влади на українську інтелігенцію ознаменували утвердження тоталітарної сис-

теми, в якій не було місця вільнодумству і творчості. У березні 1933 р. С. Рудницький був заарештований за сфабрикованим звинуваченням у причетності до націоналістичної Української військової організації, висланий на п'ять років у табори на північ Росії,

а в 1937 р. розстріляний. Більшість співробітників УНДІГК теж були репресовані, а сам Інститут географії та картографії припинив свою діяльність у Харкові і в 1934 р. був переведений до нової столиці України — м. Києва, де був закритий у 1937 р.

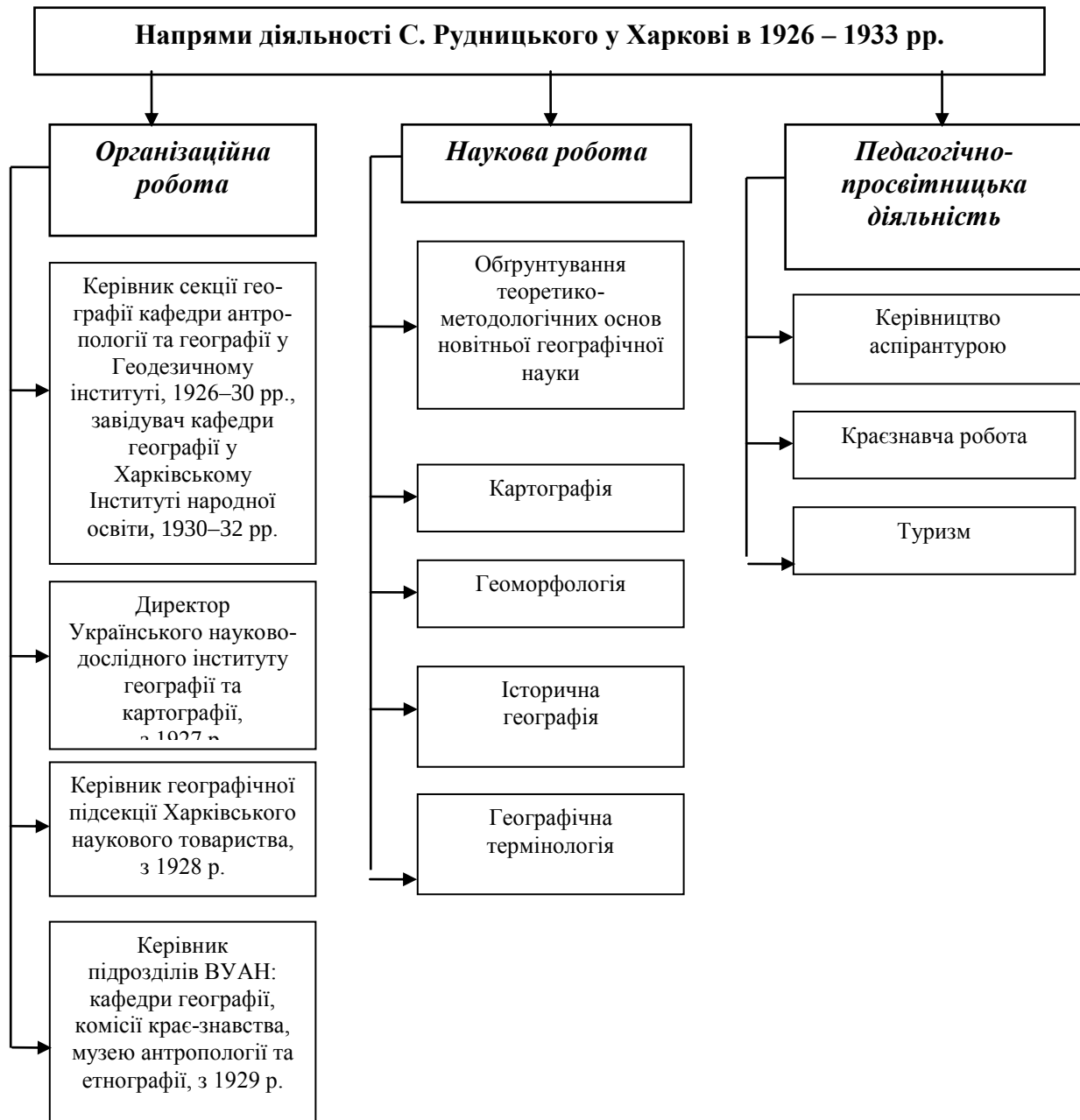

Рис.1. Напрями діяльності С. Рудницького у Харкові в 1926 – 1933 рр.
(складено автором за даними 2; 3; 6).

Висновки. Діяльність С. Рудницького в Харкові наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. минулого століття, незважаючи на трагізм його долі і незавершеність багатьох задумів, мала величезне значення для розвитку української географічної науки. Створений ним УНДІГК був першою науковою установою географічного спрямування в Україні. Хоч він і припинив свою діяльність у Харкові, однак був переведений (хоча й не надовго) до Києва — нової столиці УСРР. Частина кадрового складу інституту

ввійшла до створеної у 1934 р. кафедри економічної географії Харківського університету. Однак започаткована таким чином економічна географія в Харкові, спрямована на вирішення безпосередніх економіко-географічних завдань радянської держави, була тісно пов'язана з російськими географічними школами та ізольована від впливу європейської географії. Класична антропогеографія європейського зразка із закриттям УНДІГК припинила практично на багато років свій розвиток в Україні. Лише в період

незалежності України, формування її демократичних засад, на зламі століть починає формуватися сучасна суспільна географія, яка в центр уваги ставить людину в її взаємовідносинах в історичному, часовому вимірі з географічним простором. Її попередницею за предметним спрямуванням, характером і методологією досліджень можна вважати антропо-

географію С. Рудницького.

Дослідження харківського періоду життєдіяльності С. Рудницького є дуже важливим з точки зору вивчення його внеску в розвиток географічної науки в Харківському регіоні взагалі, а тому вимагає подальшого аналізу.

Література

1. Кандиба Ю. І. Роль Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у розвитку географічної науки в Україні // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, № 704. – Харків, 2005. – С. 23-28.
2. Листування Степана Рудницького // Упорядкування, вступна стаття, примітки П. Штойка. – Львів: НТШ, 2006. – 433 с.
3. Рудницький С. Л. Завдання Українського Географічного інституту й його видавництва // Записки Україн. наук.-досл. інституту географії та картографії. – Харків, 1928. – Вип. 1. – С. 3-31.
4. Черномаз П. Батько української географії. Степан Рудницький і наукове життя Харкова (1926–33 рр.) // Краєзнавство. – Харків, 1995. – С. 42-45.
5. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: ЛДУ. – 1993. – 223 с.
6. Шаблій О. І. Академік С. Л. Рудницький // Український географічний журнал. – 1993. – № 1. – С. 41-46.
7. Штойко П. І. Степан Рудницький (1877–1937). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ, 1997. – 184 с.

Крає- і країнознавство

УДК 909

Йосип Свинко

МІСТО ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИСЬКЕ ПІДГІР'Я — МАЛА БАТЬКІВЩИНА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Описані географічні умови й історія Перемищини, суспільно-політична ситуація в ній. Показано їх вплив на формування особи засновника української географії Степана Рудницького.

Yosyp Svyenko. Town Peremyshl' and Peremyshl Highlands as motherland of Stepan Rudnyts'kyi. *Geographical conditions, history, public and political situations in Peremyshl' region have been described. Their influence on formation of the founder of Ukrainian geography, Stepan Rudnyts'kyi's personality has been shown.*

Дана стаття присвячена витокам, які породили геніального вченого-патріота, фундатора української географічної науки, першого географа України з широким європейським світоглядом — Степана Рудницького. Чому саме найбільш висунуте на захід і колонізоване впродовж багатьох століть українське княже місто Перемишль породило цього геніального вченого-географа і політика, палкого борця за створення незалежної Соборної Української Держави?

Відповідь на це запитання ми намагалися знайти шляхом вивчення навколишнього середовища, в якому народився, провів свої дитячі і частково юнацькі роки майбутній вчений, аналізуючи ряд наукових розвідок з історії, культури і природи Перемищини, а також власних спостережень під час неодноразових відвідин цього мальовничого і багатого на історичні події краю. Отож, подаємо свою версію відповіді на поставлене вище запитання.

Як відомо, старовинне українське місто Перемишль, розбудоване і сильно укріплене ще за княжих часів (XI-XII ст.), було столичним городом, твердинею, яка обороняла західну частину українських земель від ворожих нападів.

Незважаючи на те, що Перемишль впродовж тривалого часу (з 1349 р. і впродовж більш як 420 років) перебував під польською окупацією, він у складних умовах розвивав питому українську культуру і письменство, боронив свою віру.

В історії українського просвітницького руху Перемишль був бастионом. У справі національної стійкості він часто випереджував наші східні землі. Цьому сприяла перемиська українська спільнота з її виробленим віками імунітетом і здатністю до самозахисту. Можна навіть припустити, що націо-

нальну стійкість перемишлян зміцнювала агресивна протиукраїнська політика, спрямована на підкорення нашої нації. Під тиском імперських зловмисних намірів поляків консолідувалися українські сили, об'єднувалася інтелігенція, впрягалася в практичні дії українська церква, школи. У формуванні національної ідентичності їх підтримувало українське населення. Наполегливою і невпинною працею перемиська інтелігенція втримувала на цій території український дух, змінювала його, коли траплялася на це нагода [2].

У фізико-географічному відношенні місто Перемишль розташоване в середній течії р. Сян на межі Карпатського (Перемиського) підгір'я і Надсянської низовини, на згині дуги Карпатської складчастої системи, де вона змінює свій напрям з широтного на південно-східний. Із заходу і півночі Перемиське підгір'я обмежене річкою Сян, на сході межує з Надсянською низовиною, на півдні поступово переходить у гірські хребти Низького Бескиду. На південний схід від Перемишля простягаються Східні Карпати з характерними для них лінійно витягнутими гірськими хребтами.

У геоструктурному відношенні територія Перемиського підгір'я здебільшого відповідає Зовнішній, Скибовій зоні Карпатської складчастої системи, складеної переважно крейдово-палеогеновим флішем (пісковиками, алевролітами і аргілітами, що рівномірно перешаровуються). До її складу входить декілька зірваних з первинного місця залягання і пересунених на північний схід лежачих складок, що насунулися на відклади Внутрішньої зони Передкарпатського прогину, межа якого проходить дещо північніше — приблизно по лінії Перемишль-Ряшів (Жешув). Ширина скибового пок-

риву тут досягає близько 40 км. Зім'яті у складки верстви гірських порід можна спостерігати в декількох пунктах на правому березі річки Вігор — у селах Трійці, Посаді Риботицькій, містечку Риботичах та в інших місцях.

У сучасному рельєфі асиметричні валоподібні лінійно витягнуті складки („скиби”) в більшості випадків слугують вододілами між багатьма річками, притоками Вігору та Сяну. Але у зв'язку з тим, що гірські породи, якими збудовані складки, є нестійкими до вивітрювання, вододільні хребти переважно виположені, невисокі, з пологими схилами. У північній частині підгір'я, приблизно від широти містечок Риботичі, Бірча до Перемишля, де на поверхню виходять найменш стійкі піщано-глинисті гірські породи, поверхня хребтів помітно знижується, вони втрачають характерну лінійність північно-західного простягання і стають розгалуженими в різних напрямках. Південніше від цієї лінії, починаючи від села Ямни і далі на південний схід, гірські хребти мають типове для Скибової зони північно-західне простягання. Вони розділені між собою поздовжніми долинами малих річок і потоків вздовж яких скупчуються людські оселі [7].

Рельєф поверхні Перемиського підгір'я низькогірний, горбистий. На півночі в околицях Перемишля максимальні абсолютні позначки становлять 352-400 м, в середній частині, в околицях містечка Риботичі, сіл Бориславка, Ліщини, Ямна — 550-600 м, на півдні і південному сході — 650 м і більше, а два головні пасма Слипних гір і Хванева досягають висоти 672 і 675 м над рівнем моря відповідно.

Клімат помірно-континентальний з нежарким літом, м'якою зимою і достатньою кількістю опадів. Пересічна температура січня становить -4°C , липня $+17...+18^{\circ}\text{C}$. Річна сума атмосферних опадів — 650-750 мм. Більша частина їх випадає в теплий період року. Зима триває 80-100 днів, літо — 90-100 днів.

Гідрографічна мережа доволі густа (до $1,5 \text{ км/км}^2$). Найбільшою рікою Перемиського підгір'я є притока Вісли — р. Сян (рис. 1) з його правою притокою Вігором. До них стікає безліч малих річок і потічків майже з усієї площі регіону. Лише невелика південно-східна частина краю дренується річкою Стрв'яж, яка несе свої води до Дністра. Отож, через Перемищину проходить Головний Європейський вододіл. Живлення річок мішане з переважанням дощового. Режим паводковий протягом року.

Рис. 1. Річка Сян у Перемишлі. Світлина автора

Рослинність у Перемиському підгір'ї, як і у Карпатах, дуже багата. Ліси тут ще перед Другою світовою війною займали понад 50% площі території, а тепер, після виселення українців у 1944–47 рр. XX ст., вона зросла до 70-80%, досягнувши рівня середньовіччя. Переважають букові (з домішкою ялиці та ялини) ліси. Поширеними породами є також граб, дуб звичайний і скельний, липа, явір, ясень, береза, сосна, вільха, осика, горобина. З чагарників найчастіше трапляються ліщина, свидина, терен, ялівець, які

серед лісів утворюють окремі угруповання; на зволожений ділянках — верба, сіра і чорна вільха. В лісах на полянах та луках росте велика кількість різноманітних квіткових рослин та грибів.

Ґрунти в Перемиському підгір'ї переважно бурі, гірсько-лісові (буроземи), сформовані на звітрілому щербенистому елювії та делювії флішу. Значно менші площі займають дерново-підзолисті, темно-сірі опідзолені та лучні ґрунти. При належному обробітку й удобренні вони дають непогані врожаї

жита, вівса, ячменю, кукурудзи, картоплі, капусти, квасолі та інших культур. У садах добре плодоносять яблуні, груші, сливи, черешні.

Різноманітність природних умов, значні площі лісів, велика кількість річок та інші чинники зумовили багатство і різноманітність тваринного світу. Із ссавців тут водяться заєць-русак, лисиця, дика свиня, косуля, олень, вовк, тхір лісовий, ласка, кріт, полівка звичайна та ін. Із птахів — строкатий дятел, зозуля, горлиця звичайна, сойка, зяблик, чорний дрізд, сорокопуд, жайворонок, сіра ворона, сорока, яструб, чорний шуліка, канюк звичайний, вівсянка та ін. Навесні та восени трапляються дикі качки, дикі гуси, журавлі, кулики.

За княжих часів у IX–XIV ст. більша частина земель (а в деяких округах — уся земля) належала князям. Із власного фонду вони наділяли землями бояр, міщан, духовенство. У ті часи в лісах Прикарпаття водилося багато диких звірів: олені, ведмеді, дикі кабани, лисиці, сарни, зайці та інша звірина. Мисливство мало тоді важливе господарське значення, воно постачало цінне хутро та м'ясо. Немає сумніву в тому, що у багаті звіриною ліси не раз ходили на полювання перемиські князі, бояри та інша знать.

Після захоплення Галичини Польщею володіння галицьких князів перейшли у власність польських королів. У 1434 р. було скасовано руське право та запроваджено новий адміністративний устрій. Посилився процес заселення Черемиського Підгір'я, у першу чергу польською шляхтою, а також українським селянством з рівнинних районів Галичини. Нові польські власники використовували ліси й діброви (і серед них найбільший лісовий комплекс Турниця, розташований поблизу містечка Риботичі, що за 20 км від Перемишля) для випасання свиней, стада яких виводили в ліс „на жир” від половини серпня до пізньої осені, а після цього їх продавали або забивали для власного вжитку. Королівські ліси теж використовувалися для випасання свиней перемиських старост. Стада нарахували сотні свиней. Відомо, що в 1467 р. Ян Риботицький зайняв 26 вепрів перемиського старости, тієї ж зими його слуги переходили на дорозі з с. Макови до Перемишля стадо з 300 свиней і загнали до Риботич. Справу розглядав суд [7].

Аж до Другої світової війни у тутешніх лісах водилося багато звірини, що її можна було бачити не лише в лісі, а й на полях, біля хат. Удень лисиці заходили навіть на подвір'я, ловили курей. Взимку зайці пробіралися до оборогів, щоби поживитися конюшиною і сіном. У лісах вечорами ревіли олені.

Із земноводних і плазунів найхарактернішими у Перемиському підгір'ї є тритон карпатський, жовто черева кумка, трав'яна жаба, рідше трапляються саламандра плямиста, тритон гребінчастий, ропухи звичайна і зелена, ящірка прудка, веретільниця, вуж звичайний, мідянка, гадюка звичайна. Із риб, що живуть у численних малих річках, найпоширенішими є морена звичайна, головень, форель струмкова, голянь, читівка гірська, бабелъ барвистий, миньок.

Природні умови і ресурси Перемиського під-

гір'я доволі сприятливі для розвитку сільського господарства. Не випадково люди ще в глибоку давнину (починаючи з палеоліту) облюбували цей край і, розкорчувавши ліси, оселилися в ньому. На жаль, у середині XX ст. сталося так, що села, засновані нашими пращурами ціною великих зусиль ще у XIII–XV ст., були зруйновані дощенту, дрімучі ліси знову вкрили майже всю місцевість, як і колись до її заселення. І хто знає, чи не доведеться нащадкам знову розкорчувувати цей ліс і знову починати все спочатку...

Але й тепер, через шість десятиріч після Другої світової війни та насильного переселення українців і руйнування їх осель, Перемиське підгір'я залишається надзвичайно мальовничим і привабливим краєм. Цей край наприкінці XIX ст. зачарував Степана Рудницького в час його раннього дитинства, збудив у нього великий інтерес до землезнання, до географічної науки, яку він розвивав упродовж всього життя. Без сумніву, до прищеплення Степану інтересу до географії та історії спричинився його батько — Лев Рудницький, викладач географії та історії у Перемиській, а згодом Тернопільській гімназії. Батько мав свою домашню бібліотеку, він, мабуть, часто ходив з допитливим сином на екскурсії, розповідав йому про природу та історію Перемишля і його околиць. А розповідати було про що і проілюструвати розповіді було чим: тут збереглося багато історико-архітектурних пам'яток — свідків минушини (руїни замку на Замковій горі, старовинні церкви і костели, храми Кальварії Пацлавської на мальовничій горі біля села Пацлав, старовинна мурована церква з оборонними мурами та бійницями в с. Посаді Риботицькій та ін.).

Як перша столиця Червенної Русі, Перемишль був провідним культурним осередком на західно-українських землях вже у IX–X ст. Ще Мелетій Смотрицький (1578–1634) на основі доступних історичних документів стверджував, що у IX ст., десть біля 872 р., учні св. Мефодія навертали до християнства наших предків, а в X ст. у Перемишлі було засноване перше на Русі єпископство, якому до XV ст. підпорядковувалося також усе Закарпаття. Заснування єпископату створило тут передумови для формування осередку культури й освіти для всього західного регіону Руси-України. У середньому і пізньому середньовіччі Перемишль мав культурний вплив на сусідні, південні, землі Польщі. Доказом цього є поліхромні стінописи, виконані руськими майстрами в багатьох системах і королівських замках, в т.ч. і на Вавелю в Кракові [1, с. 11].

У 1349 р. м. Перемишль і все Перемиське підгір'я захопила Польща. З того часу почалось інтенсивне ополячення краю, яке тривало понад 400 років (до 1772 р.). Давню соборну церкву св. Івана Хрестителя Король Ягайло передав польському єпископату, причому з гробниць було винесено кістки похованих там українських князів, єпископів і магнатів [4]. Під тиском поляків українське культурне життя занепало. Перемишль поступово став центром польського культурного життя. У XVI – першій половині XVII ст. Перемишль уже став одним з

осередків польського відродження. Однак друга половина XVII і майже все XVIII ст. були добою занепаду Перемишля через зміни торговельних шляхів, а ще більше через війни.

У XVIII ст. внаслідок колонізаційної політики шляхетської Польщі, дискримінації українського населення, захоплення всіх керівних посад в органах самоуправління, державних установах, шкільництві, торгівлі поляками та представниками інших національних меншин, через надмірний податковий утиск кількість українців у містах різко зменшилась, а культурне життя в Галичині, в т.ч. і в Перемишлі, прийшло в занепад [11].

Після першого розподілу Польщі у 1772 році і прилучення західноукраїнських земель до Австро-Угорської імперії культурне життя Перемишля значно пожвавилось. Австрійська влада негайно почала вживати заходи для піднесення освіти. У 1774 р. Марія Тереза заснувала у Відні семінарію для богословів греко-католицького обряду й наказала приймати до неї також українських громадян. У 1783 р. цісар Йосиф II заснував у Львові духовну семінарію. З 1783 р. для українських семінаристів запроваджено викладання українською мовою [2]. У 1789 р. Йосиф II повернув давні права і привілеї міщанам. Перемишль став повітовим містом. До Перемишля почали прибувати німці й чехи як службовці та ремісники. Пізніше на розвиток Перемишля вплинула розбудова залізничного сполучення з Краковом (1859), Львовом (1861) та Угорщиною (1872), а також деяких промислових об'єктів та військової фортеці — однієї з найбільших у Європі.

Разом з тим у Перемишлі почали реально формуватися передумови нової епохи українського національного відродження. Аналізуючи тогочасну ситуацію в Галичині, Іван Франко висловив навіть думку, що “перші пробіски нового руху, перші досвідки того, що я назвав зіркою відродження вийшли з Перемишля” [2, с. 8]. На початку XIX ст. Перемишль знову почав відроджуватися як осередок руської (української) культури, випереджуючи в цьому впродовж першої половини XIX ст. Львів, в якому українська громадськість через засилля німців і поляків займала значно слабші позиції.

Основним рушієм розвитку освіти, культури і національного відродження в Перемишлі знову, як і за княжих часів, було духовенство. У кінці XVIII — на початку XIX ст. тут з'явилося багато вихованців т. зв. Барбареуму — заснованої у 1777 р. при церкві св. Варвари у Відні духовної семінарії (до неї щорічно приймали на навчання 6 семінаристів від Перемиської дієцезії). Вихованці цієї семінарії завдяки європейській освіченості стали піонерами національно-культурного відродження в Галичині. Перемиська єпархія під керівництвом Максиміліана Рилла, Михайла Левицького, а пізніше Івана Снігурського провела велику роботу з піднесення освіти серед широких мас населення. В 1816 р. при Перемиській капітулі організовується “Освітнє товариство” для поширення освіти українською мовою, яке очолював о. Іван Могильницький (1777–1831). У 1817 р. засновується дяковчительський інститут, що став першою

українською школою для народу (дяки були одночасно вчителями народних шкіл, які почали відкриватися при церквах в селах Перемиської єпархії). Першим директором цієї школи також став о. І. Могильницький, про якого Іван Франко писав, що “був це перший муж в Галицькій Русі, котрий намагається розвіяти пануючу тут у поглядах на національну справу єгипетську темряву за допомогою світла науки” [8]. Іван Могильницький спонукав священників закладати народні школи й самим вчити, організовувати просвітянський рух. Він був автором перших шкільних підручників для народних шкіл: катехизму (1815) та букваря (1817), розвідок про українську мову (1829, 1837) і граматики української мови (1823). Від 1817 року до смерті (1831) І. Могильницький був головним інспектором народних шкіл Перемиської Єпархії. Його заслуги в розвитку шкільництва дуже великі. Якщо в час переходу Галичини до Австрії в Перемишлі не було жодної української школи, то до 1832 року у цій єпархії на 697 парафіях було відкрито 385 парафіяльних шкіл, 24 тривіальні, тобто тримовні (німецька, польська й українська мови) і головна школа в Лаврові [3, с. 11]. На передмістях Перемишля тоді були відкриті парафіяльні школи на Болонні, у Перекопаній і на Вовчі.

У ці ж роки Перемиська консисторія започаткувала видавничу справу. У 1829 р. владики Іван Снігурський купив друкарню, а згодом (1840 р.) заснував видавництво. Крім підручників, тут почали видавати й літературу популярного характеру для українського населення. В Перемишлі побачили світ перші в Галичині календарі — “Перемишлянин” (1850–1861, 1863–1864 рр.) і “Перемишлянка”, а пізніше (від 1889 р.) — “Перемиські Єпархіальні Відомості”. У листопаді 1848 р. в Перемишлі створено театральне товариство. Одним словом, уже у першій половині XIX ст. Перемишль став осередком українського культурно-національного відродження в Галичині.

Початок 60-х років XIX ст. в Галичині і на Наддніпрянщині характеризується пожвавленням духовного життя, виникненням нових періодичних видань, у яких домінуючими поступово стали ідеї національного відродження України. Під впливом творчості Т. Шевченка і зв'язків з Великою Україною у галицьких містах утворюються гуртки. Молодь захоплюється народною творчістю, вивчає мову і народний побут, залюбки носить вишивані сорочки, козацькі шаровари та жупани, влаштовує вечори в роковини смерті Шевченка, на яких виголошують доповіді про життя і творчість поета, декламують його вірші, співають українські пісні. Саме в Перемишлі у 1865 р. вперше прилюдно прозвучала пісня на мелодію о. Михайла Вербицького якій згодом судилося стати державним гімном незалежної України “Ще не вмерла Україна” [6].

80–90-ті роки XIX ст. — час особливо інтенсивного українського життя в Перемишлі в усіх ділянках і, зокрема, в поширенні української освіти. В той час Перемишль займав друге місце в Галичині після Львова за кількістю українських шкіл. Тут функціонувала двомовна вчительська семінарія,

Перемиська державна гімназія з українською мовою навчання, Український інститут для дівчат. Крім того, тут діяло кілька народних і фахових шкіл. У цих

навчальних закладах працювало чимало громадських і політичних діячів, письменників, художників, музикантів.

Рис. 2. На цьому майдані до 1941 р. стояв будинок, в якому вперше прилюдно прозвучала пісня “Ще не вмерла Україна”

Особливе значення для культурного розвитку Перемишля мала гімназія, заснована у 1888 р. Спочатку тут були паралельні класи з українською мовою навчання при польській гімназії, а з 1895 р. після відкриття повних восьми класів постала самостійна українська гімназія класичного типу [Рис. 5]. Невдовзі Перемиська державна чоловіча українська гімназія стала однією з найбільших у Галичині. Серед її вчителів було чимало авторів підручників, митців, громадських і політичних діячів та письменників. Першим директором новоствореної гімназії було призначено видатного педагога, письменника і громадського діяча Григорія Цеглинського, професора Академічної гімназії у Львові. Гімназія розташовувалася у новозбудованому триповерховому будинку на вул. Словацького, 21. Перемиська державна чоловіча гімназія з руською (українською) мовою викладання стала другою такою школою в Галичині (після Академічної гімназії у Львові, що була першою українською середньою школою на всій українській етнічній території).

Заснування української гімназії мало великий вплив не лише на розвиток освіти, але й літературного життя Перемищини. Серед літературних постатей чільне місце належить викладачу гімназії, поету, письменнику, літературному критику Володимирі Масляку. Його вірш “Учися, дитино, бо вчитися треба...” полюбилися багатьом поколінням галицьких дітей. Літературною діяльністю займався і директор гімназії Григорій Цеглинський, автор пісні “Де срібнолистий Сян пливе” [6].

У 1895 р. В Перемишлі відкрито ще один важливий навчальний заклад — Український інститут

для дівчат. Інститут проводив значну виховну роботу серед молоді, скоро він став найкращою дівочою школою в Галичині, відомою далеко за її межами. Тут вчилися дівчата з найвіддаленіших куточків Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини та Поділля, навіть з далекої Кубані, тут вчилася Людмила Шевченко — внучка по сестрі Тараса Шевченка. Згодом при інституті відкрито учительську семінарію [11].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Перемишлі мали свої філії всі найважливіші українські організації Галичини. У 1891 році тут засновано філію товариства „Просвіта”, у 1894 — кредитове товариство „Віра”, у 1905 — „Руську щадницю”. З ініціативи філії Українського педагогічного товариства засновано гімназійний інститут для хлопців, у 1904 р. посвячено Народний дім.

Перемишль по праву вважався важливим центром розвитку монументального та образотворчого мистецтва в Галичині ще з XV ст. Уже тоді українськими майстрами з Перемишля виконано цілу низку розписів найвизначніших костелів і замків Польщі (Кракові, Люблін, Сандомир). У другій половині XIX ст. Перемишль теж виховав ряд відомих художників-українців, що відіграли значну роль в історії українського образотворчого мистецтва, — Теофіла Копистинського, Антона Полиховського, Олександра Скрутка, до них прилучилися Ольга і Олена Кульчицькі [1].

Особливо успішно розвивалося музичне життя в Перемишлі [9, с. 11]. У 1829 році тут організовано при греко-католицькій кафедрі постійно діючий хор, яким керував фаховий музикант і диригент А. Нанка. Цей хор існував протягом кількох десятиліть,

виконуючи важливу культурну і музично-виховну місію. З нього вийшли піонери українського музичного мистецтва в Галичині — Михайло Вербицький, Іван Лаврівський, Анатоль Вахнянин та десятки талановитих музикантів, співаків, диригентів. Анатоль Вахнянин організував “Львівський Боян”, а

згодом “Союз співочих музичних товаришів” із славним Вищим музичним інститутом імені М. Лисенка у Львові. Отже, протягом XIX ст. центром українського музичного життя в Галичині був Перемишль, і лише в кінці XIX ст. ним став Львів.

Рис. 3. Перемиська державна чоловіча гімназія

У 80–90-х роках XIX ст. і на початку XX ст. на Перемищині активізується національно-культурний рух, з’являються різні громадські організації, зокрема „Просвіта”, у містах і селах створюються читальні. Зростає національна свідомість широких народних мас. Вважають, що на переломі століть Перемишль був навіть більш українським, ніж Львів [10]. У цих умовах формувався, здобував початкову освіту Степан Рудницький, а його подальше життя й навчання були зв’язані з іншими містами Галичини — Тернополем і Львовом. Його допитливий розум акумулював і аналізував все, що діялось у навколишньому суспільно-культурному та суспільно-політичному середовищі. Крім цього, неабияке значення для формування його національної свідомості та української державницької ідеї, яку він потім розвивав упродовж всього свого життя, мало й те, що батько Степана Лев Рудницький працював

вчителем географії та історії в гімназіях Перемишля, Тернополя і Львова, був у вирі всіх суспільно-політичних подій, що відбувалися у містах і селах, брав у них участь, розповідав про них у сімейному колі.

Саме мальовничі краєвиди Перемишля і його околиць у поєднанні з захоплюючим історичним минулим, багатьма унікальними архітектурними пам’ятками, створеними нашими пращурами в містах і селах Надсяння, які С. Рудницький мав можливість спостерігати і слухати про них захоплюючі розповіді свого батька — професійного педагога, закарбувалися в його пам’яті на все життя та послужили фундаментом для вибору його майбутньої професії географа й історика. Як зазначає дослідник життя і наукової спадщини С. Рудницького професор О. Шаблій: „Хто знає, може саме звідси з’явилась жага “дослідження в терені” [10].

Література

1. Горняткевич Д. Перемишль у мистецькому житті України // Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський Видавничий Комітет, 1961. — С. 306-314.
2. Грицков’ян М. До історії просвітницького руху в Перемишлі // Перемишль і Перемиська земля. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 223-232.
3. Загайкевич Б. Освіта і школа в Перемишлі // Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський Видавничий Комітет, 1961. — С. 239-284.
4. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2005-2010.
5. Подільчак М. Українська чоловіча гімназія в Перемишлі // Українська державна чоловіча гімназія у

Перемишлі. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1995. – С. 5-11.

6. Свинко Й. Перемишль — осередок українського культурно-національного відродження в Галичині // Творці українського національного гімну “Ще не вмерла Україна”. – Тернопіль, 1995. – С. 6-11.

7. Свинко Й. Ямна: знищене село Перемишльського краю. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 192 с.

8. Франко І. Нариси з історії української літератури в Галичині // Франко І. Зібрання творів в 50-ти т. – Київ, 1980. – Т. 27. – С. 136.

9. Цегельський Є. Музичне життя Перемишля // Перемишль західний бастион України. – Нью-Йорк; Філадельфія: Перемишльський Видавничий Комітет, 1961. – С. 315-334.

10. Шаблій О. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів Мюнхен, 1993. – 223 с.

11. Шостаківська І. Український (Руський) Інститут для дівчат у Перемишлі // Український Інститут для дівчат у Перемишлі. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1995. – С. 5-20.

УДК 911.3

Ігор Стебельський

ПОНЯТТЯ ГЕОГРАФІЇ БАТЬКІВЩИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ: СЛІДАМИ КОНЦЕПЦІЇ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Автор представляє поняття географії батьківщини новоприбулих українців Канади та США після Другої світової війни. Він показує, яким чином концепції Степана Рудницького були відзеркалені в цих поняттях.

Ihor Stebels'kyi. Understanding the geography of fatherland in the Ukrainian diaspora of North America: tracing the concepts of Stepan Rudnyts'kyi. *The author presents the notion of geography of fatherland among the Ukrainian immigrants in Canada and the United States after the Second World War. He demonstrates how the concepts of Stepan Rudnyts'kyi were reflected in these views.*

Поняття батьківщини належить до ключових соціально-політичних характеристик будь-якої діаспори [27; 35; 36]. Для робітничої діаспори воно виявляється в тузі іммігрантів за рідним краєм та переживаннях за долю їх рідних на батьківщині. Для політичної діаспори воно виявляється також в їх спільних зусиллях за честь своєї нації та досягнення мрій щодо політичного утвердження їх батьківщини. Іммігранти, котрі стають складовою частиною діаспори, є носіями понять про свою батьківщину. Ці поняття вони оформили тоді, коли ще проживали на батьківщині. Опинившись у діаспорі, вони стараються передати ці поняття своїм дітям, витворюючи певний міф батьківщини. Поняття про батьківщину передається системою символів (як от: прапор, герб, гімн), яку в політичній географії називають, після Готмана, іконографією [29; 30; 28, с. 306; 37, с. 114]. Складовим поняттям батьківщини є її географія, та особливо символічне представлення її суцільної території на карті. Саме це є в центрі уваги даної статті.

Українська діаспора у Канаді та США творилася з чотирьох окремих хвиль іммігрантів, які прибули з рідного краю. Перша і найбільша хвиля — робітнича (переважно з Австро-Угорської імперії) — прибула до 1914 р.; друга — доволі менша, яка включала також учасників визвольних змагань 1917–1921 рр., — прибула переважно з 1924 до 1930 року, а далі приплив зменшила економічна депресія; третя —

ще менша, але здебільшого політична, — прибула після Другої світової війни (в більшості від 1948 до 1953 року), а сучасна, четверта, — здебільшого робітнича — почала прибувати після розпаду СРСР.

Третя хвиля української діаспори. Зі всіх хвиль іммігрантів найбільш політично мобілізованою була хвиля після Другої світової війни. Вона складалася в більшості з біженців, котрі після закінчення війни опинилися в американській, британській, та французькій окупаційних зонах Австрії та Німеччини. Наперекір старанням союзників-переможців, особливо пошукових комісій СРСР, біженці не бажали повернутись до “пролетарського раю”. Провідною частиною між ними була націоналістична інтелігенція, яка відчула репресії “визволителів” і знала, що їх би там чекало. Л. Луцок описав, як Богдан Панчук та інші українські офіцери канадського війська врятували їх від репатріації [33]. Більшість біженців, яка оминула репатріацію, опинилася в таборах DP (Displaced Persons або переміщених осіб) під наглядом UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration або Допомогова та реабілітаційна адміністрація Об'єднаних Націй) а опісля під наглядом IRO (International Refugee Organization або Міжнародна організація біженців). Перейшовши допити комісій союзників, вони бралися до організації українського суспільного життя. Інтелігенція організувала школи та виховні організації для дітей, священники служили вірним у

громаді, митці та письменники творили спілки для творчої співпраці, а науковці бралися за дослідження та організацію вищих навчальних закладів (Українська Вільна Академія Наук та Український Технічно-Господарський Інститут, відновлені у місті Регенсбурзі в 1945 р., Український Вільний Університет (УВУ) та Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ), відновлені у Мюнхені в 1946 і 1947 рр. відповідно).

Хоч побут біженців у таборах був тимчасовий, він був кузницею для виховання політичної еміграції [31; 33]. Біженці зі всіх кутків України — від Лемківщини до Кубані — переживали за долю батьківщини. На громадських зібраннях співали молитву “Боже Великий” зі словами “люд у кайданах, край у руїні, навіть молитись ворог не дасть”. Вони мріяли про визволення України і повернення до рідного краю. З часом, перейшовши допити іміграційних комісій, від 1948 до 1953 року більшість виїхала на роботу і поселення до США, Австралії, Канади, Британії, Бельгії, Бразилії, Франції, Аргентини та Венесуели. Там, на поселеннях, де були більші скупчення українців, вони влилися до існуючих організацій; а там, де таких організацій не було, або ж були, але не до вподоби свіжих іммігрантів, — організували нові осередки суспільного життя з церквами, рідними школами, політичними та молодіжними організаціями, видавництвами, підприємствами та відділами науково-виховних організацій.

Наукові установи також поширилися у діаспорі. Президія Української Вільної Академії Наук була перенесена до м. Вінніпега, де в 1949 р. поселився її президент — історик Дмитро Дорошенко. Наукове Товариство імені Шевченка, разом з його бібліотекою та архівами, переведено до Сарселю під Парижем у 1951 р., де під проводом географа і демографа Володимира Кубійовича продовжувалася плідна робота над “Енциклопедією Українознавства”. Крайові центральні НТШ були відкриті в США (Нью-Йорк, 1947 р.), Канаді (Торонто, 1949 р.) та Австралії (Мельбурн, 1950 р.). Всі українські наукові установи працювали на добровільній zasadі. Щоб видавати книжки, треба було ревно звертатися за грошми до патріотичної української громади. Наприклад, Атанас Фіголь, фінансовий референт НТШ та керівник видавництва “Енциклопедія Українознавства”, здійснив вісім поїздок до США, Канади й Австралії за фінансовою підтримкою цього підставового наукового твору в діаспорі про батьківщину [1, с. 124].

Межі біженцями-науковцями, котрі виїхали до США й Канади та дописували гасла до “Енциклопедії Українознавства”, були два географи: Мiron Дольницький та Іван Тесля. (Про них з’явилися недавно монографії у серії “Постаті українського землезнання” за редакцією професора Олега Шаблія, де можна обширніше довідатися про їх науковий вклад [3; 15].) Вони безпосередньо передали поняття географії батьківщини їх читачам у США та Канаді.

Доктор Мiron Дольницький, колишній учень та співробітник Степана Рудницького у Празі, а після війни директор Таборової Ради та гімназії у Міттенвальді, переїхав до міста Детройта в 1950 р. Там

він відзначився педагогічною працею на громадській ниві як учитель та директор Школи українознавства (1951–1960), куди кожної суботи учасили діти патріотичних українців, щоби не піддатись асиміляційним процесам американського “плавильного казана” [2, с. 11].

Доктор Іван Тесля, співробітник Володимира Кубійовича у Львові та Кракові, займався шкільництвом у Львові, де завершив докторську дисертацію. На еміграції він організував таборову гімназію у Карльсфельді біля Мюнхена, в якій навчав дітей історії та географії, захистив докторську дисертацію в УВУ і продовжував співпрацю з Кубійовичем. У 1948 р. емігрував до Канади за контрактом як сільськогосподарський робітник у містечко Летбридж, провінція Альберта. Хоч працював на різних роботах, щоб заробити на хліб насущний, він дорожив українською наукою і для цього переселився до м. Торонта у 1949 р. Там він осучаснив підручник “Географія України й українських поселень” [25], яким користалися на курсах українознавства у Торонті. В 1959 р. переїхав до Оттави на фахову працю в геодезичному відділі Міністерства гірництва і технічних pomірів Канади. Після виходу на пенсію весь свій час присвятив науковим проектам у географічних ділянках.

Окрім того, на еміграцію виїхало чимало ентузіастів Степана Рудницького. Між ними були Григорій Колодій, Роман Дrajньовський та Богдан Романенчук.

Професор Григорій Колодій переїхав до Нью-Йорка, де він продовжував співпрацю з Кубійовичем, збираючи карти та історичні матеріали про географів України і виготовляючи карти та статтю про карти і картографування в Україні для англomовної “Ukraine: A Concise Encyclopedia”. Будучи ентузіастом Степана Рудницького, він зібрав велику кількість його праць і на їх підставі виготовив у формі машинопису статті “Академік Степан Рудницький (У 50-річчя його трагедії)” та “Степан Рудницький (1877–193?): Творець політичної географії України”.

Роман Дrajньовський, географ та бібліотекар, здобув докторат в м. Інсбруку, Австрія. Переїхавши до США, став куратором карт при Колумбійському Університеті (1957–1962), бібліотекарем при Американському Географічному Товаристві (1962–1978), а відтак в Університеті Вісконсін у м. Мілвокі. Дrajньовський також був редактором бібліографічних журналів Американського Географічного Товариства (Cartobibliography, Current Geographical Publications), автором і консультантом у ділянці картобібліотекарства. Окрім того, він викладав свою спеціальність у Колумбійському (1969–1979) та Вісконсінському у Мілвокі (1979–1993) університетах, а літом, під час вакацій, їздив викладати географію України в Український Вільний Університет у Мюнхені. Колишній член Першої Української Дивізії, Дrajньовський дорожив Україною і був прихильником Степана Рудницького. Він був суспільним діячем, очолював у 1977–1983 рр. Шкільну Раду Українського Конгресового Комітету Америки, яка одобряла підручники для українознавчих шкіл, а

після емеритури у 1993 р. став ректором УВУ.

Богдан Романенчук, філолог та педагог, був редактором та співвласником видавництва “Українська Книгоспілка” у Львові (1935–1939). На еміграції, переїхавши до Філадельфії, заснував і був редактором видавництва “Київ”. Як суспільний діяч очолював виховну раду Спілки Української Молоді Америки та був членом Шкільної Ради Українського Конгресового Комітету Америки. Його редакції належить підручник Степана Рудницького “Початкова географія України” [22].

У діаспорі поняття географії батьківщини опрацьовували та поширювали тодішні українські географи-науковці Володимир Кубійович, Мирон Дольницький та Іван Тесля. Їх поняття географії України та особливо визначення її території були побудовані на підставі концепцій? розвинених ще раніше фундатором української географії Степаном Рудницьким.

Концепція території України як батьківщини українського народу. Концепція України як суцільної географічної одиниці була опрацьована Степаном Рудницьким ще тоді, коли не було української держави, а панували Російська і Австро-Угорська імперії [26, с. 6]. З позицій українського самостійника Рудницький писав, що для всіх українців, державна самостійність України повинна бути єдиною кінцевою метою. Він твердив, що український народ має свою питому землю, що творить виразну й одноцільну географічну одиницю. Ще у 1910 р., він визначив її територію на карті у книжці “Коротка географія України” [17]. Етнічні землі України він показав на карті в книжках “Україна, наш рідний край” [19], “Ukraine: Land und Volk”, та (в англomовнім перекладі з німецької) “Ukraine: The Land and its People” [34]. У своїй книжці “Чому ми хочемо самостійної України” (псевд. Ш. Левенко) він також обчислив простір України в її найтісніших межах площею у 850 тис. кв. км, а загалом у 1,050 млн. кв. км [18, с. 76-77; 26, с. 55]. Після невдалих визвольних змагань, у книжці “Огляд національної території України”, він уточнив “мінімальний” простір України на 905 тис. кв. км, а “максимальний” — на 1,056 млн. кв. км [21, с. 132]. Він дорікав українським політикам за брак знань про етнічні землі України та відсутність їх настоювання щодо соборності території України. Він остерігав про межові землі України, котрі нерідко ставилися під сумнів щодо їх українськості деякими тенденційно орієнтованими політиками і вченими [21, с. 6-14]. Окремо він обговорив проблеми Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя й Полісся, Бесарабії, Слобідської України, Донської України, Кавказької та Каспійської України [21, с. 28-125].

Ще перед Другою світовою війною Володимир Кубійович осучаснив границі на карті та наново вичислив етнічну територію України та її людність. У своїй книжці “Географія українських і сумежних земель” він опрацьовував геометрично-схематичну карту етнічної території України з обчисленням довжини кожної з її границь із сусідніми народами та облічив її простір і населення станом на 1938–1941 рр. [11, с. 15,

20, 22]. Він відрізняв етнічно-суцільну і етнічно-мішану смугу території та обрахував простір у скромніших масштабах, ніж Рудницький: до першої входило 729 тис. кв. км; до етнічно-мішаної, включно з етнічно-суцільною, — 932 тис. кв. км. Головною відмінністю між картами Кубійовича і Рудницького є втрати території, яку заселяли українці, на Стародубщині, Донщині та Підкавказзю. Беручи до уваги, що для цих територій Рудницький користався мовними даними перепису 1897 р., а Кубійович осучаснив територію на підставі етнічних даних після перепису 1926 р., можна здогадуватися, що в цих пограничних територіях відбулася значна асиміляція українців до росіян.

На еміграції Кубійович уточнив свою карту етнічної території України та помістив її в “Енциклопедії Українознавства” [12, с. 19]. Окрім того, він осучаснив свої обчислення простору та населення етнічних земель України, отримавши трохи більші показники: етнічно-суцільна територія займала 741,7 тис. кв. км і мала 49,2 млн. населення, а етнічно-мішана разом з етнічно-суцільною — 945,3 тис. кв. км і 54,9 млн. осіб [12, с. 29]. Цю карту і дані, включно з максимальною площею, узагальненою до 950 тис. кв. км та 55 мільйонів осіб людності, використав Іван Тесля у своєму розділі “Нарис географії України” в підручнику для заочних курсів українознавства [24, с. 5-6]. Тесля також використав цю карту, та осучаснив дані про людність територій (на підставі радянської статистики населення за 1956 рік) у своєму підручнику “Географія України й українських поселень” [25, с. 11, 16]. Відтак Кубійович ще раз використав свою карту в англomовній енциклопедії “Ukraine: A Concise Encyclopedia” та осучаснив показники простору та населення згідно з даними перепису 1959 р. Етнічно-суцільний простір він підвів до 747,5 тис. кв. км з населенням 48,7 млн. осіб, а етнічно-мішаний з етнічно-суцільним — до 944,6 тис. кв. км з 54,9 млн. населення [32, с. 16, 29].

Таким чином, українські географи на еміграції дотримувалися поняття батьківщини як території суцільних етнічних земель України. Таке ставлення було на перекір державним установам, для яких тільки державні границі можуть визначати територію даної країни чи, як в англійській мові уживають синонімно, нації. Не дивно, що на Заході, в університетських підручниках про Україну йшлося тільки як про союзну республіку — складову частину СРСР, а в популярній пресі цілий СРСР представлявся як Росія, включно з Україною. І хоча Кубійович у своїх обрахунках був надзвичайно обережний, його працю, все ж таки, критикували з двох сторін. З одного боку, державні установи англomовного світу та їх географи вважали його необ’єктивним, схильним до українського націоналізму, а з другого боку, деякі українські націоналісти закидали йому применшення української етнічної території.

Географія батьківщини в школах українознавства. На поселеннях США й Канади, де знаходилися великі скупчення українців, виховання молоді відбувалося у новостворених громадських українознавчих школах та в молодечих організаціях.

Формальне навчання про Україну відбувалося в школах українознавства, які іноді включали лекції географії України.

Початки були дуже тяжкі. Наприклад, у місті Детройті, за словами директора Школи українознавства М. Дольницького, “не було дослівно нічого. Ані організаційних напрямних, ані програм навчання, ані шкільних підручників, ані навіть відповідного приміщення для школи. Було лише одно: запал батьків, які за це діло взялися. Вони добре розуміли, що ми покинули Рідний Край не з порожніми руками. Ми взяли з собою те, що у кожного народу є найсвятіше: свою духовість і тепер треба передати її нашій молоді” [4, с. 38]. На чолі з проф. Дольницьким учителі взялися до добровільної праці. Кількість учнів зросла від 22-х у 1950-му (початковому) році до поверх три сотки, коли Дольницький покинув керівництво школою [4, с. 40]. Відтак, він вів педагогічні курси (1960–1962) для виховання нового покоління учителів для рідних шкіл та служив як інспектор у Шкільній Раді Українського Конгресового Комітету Америки [16], яка тоді завідувала 76-ма Рідними Школами у США [39]. Під час проживання в Детройті він осучаснив свій шкільний підручник “Географія України” [5], —спочатку сам (1953) [6], а далі у співпраці з Едвардом Жарським (Нью-Йорк, 1962) [7]. У 1954 р. він також осучаснив, як співавтор, підручник Івана Крип'якевича “Нова історія України” [10]. В міжчасі, у Нью-Йорку, його співробітник — зоолог та педагог проф. Жарський виготовив підручник “Природа України: Підручник для шкіл українознавства” (1958) [8], а відтак “Географія України: Додаток до “Зошита для вправ”” (1972) [9].

У 1961 р. у Філадельфії вийшла книга Степана Рудницького “Початкова географія України” у третьому і поширеному виданні. Властиво підставою для цього підручника послужила “Початкова географія для народніх шкіл” (Київ; Львів; Відень: Т-во “Вернигора”, 1919. – 191 с.) С. Рудницького. Третє видання “Початкової географії України” було осучаснене, доповнене, відредаговане й оформлене Богданом Романенчуком і, таким чином, представляє собою окремий твір [22]. Цей підручник був потім скорочений і перевиданий Шкільною Радою в Нью-Йорку (1970); він був широко використаний, включно зі Школою українознавства у Детройті [23]. Для вищих класів українознавства у Нью-Йорку вийшов підручник Петра Оришкевича “Початкова географія України і українських поселень” [14]. Взірцем для Оришкевича послужив підручник Івана Теслі “Географія України й українських поселень” [25].

У кожному зі згаданих підручників з географії України батьківщина була представлена як територія суцільних етнічних земель України. Хоч технічне оформлення цієї території на картах різних підручників дещо відрізнялося, — суть була всюди одна й та сама.

У книзі Дольницького (при співпраці з Жарським) вже на другій сторінці тексту звертає на себе увагу карта “Положення українських земель в Європі”, на якій визначена велика суцільна етнічна територія українців [7, с. 4]. Простір цієї території він

подає як 930 тис. кв. км [7, с. 6], згідно з обчисленнями Кубійовича [11, с. 29]. Далі, на розлогій карті “Національна територія України”, на тлі рік та державних кордонів, домінує площа етнічної території українців [7, с. 8-9], опрацьована на підставі схематичної карти Кубійовича [12, с. 19].

У підручнику С. Рудницького “Початкова географія України” за оформленням Б. Романенчука опис земель України здійснено у другій частині книжки. Там знаходяться дві карти: “Необкромлена Україна в етнографічних границях” та “Обкромлена Україна, поділена на 26 областей” [22, с. 115-116]. Площа української національної території подана на 954 тис. кв. км [22, с. 118]. У скороченому підручнику С. Рудницького (за виданням Шкільної Ради) були вилучені вищезгадані карти та обчислення національної території. Однак при кінці книжки поміщена карта “Адміністративний поділ Української Р.С.Р.”, на якій також наведені границі суміжних держав, головні ріки та штрихуванням визначена етнічна територія українців [23, с. 114].

Використання карти України як символіки — складової частини іконографії. Крім карт України, поміщених у підручниках, в діаспорі використовувалися також настінні карти. Вони служили джерелом інформації, але мали здебільшого символічний ефект. У школах українознавства користувалися настінними картами, які тільки були. На Курсах Українознавства ім. Юрія Липи у місті Торонто користувалися прекрасною барвистою картою Кубійовича і Кулицького “Фізична карта чорноморських країв” [13], яка мала чаруючий вплив на студентів. Там навіть була старенька настінна “Карта України” Степана Рудницького [20]. Обидві карти належали мистецтвознавцю та любителю карт Богдану Стебельському (моєму батькові), який заснував цю школу та викладав у ній курси про українську культуру.

Настінні карти використовували не тільки в школах, але також і в молодіжних організаціях. Для задоволення потреби Ліга Американців Українського Походження, Український Конгресовий Комітет Америки та Спілка Української Молоді Америки видали настінну англomовну карту України у виконанні Евгена Тютюка [38]. На ній зеленою фарбою відображено етнічну територію українців згідно з картою Кубійовича і Теслі; підкреслено посиленою лінією державні кордони України. Для інформації про історичне існування української державності у верхньому правому кутку карти вкладені ще три малі карти — Русі-України, України 17-го століття та соборної України, проголошеної 1919 року.

Для символічного ефекту карти були також використані на обкладинках книжок чи журналів. Наприклад, обкладинка книжечки Е. Жарського “Географія України” пишалася картою батьківщини [9]. На розлогій території від побережжя Балтійського моря до Каспійського моря, на тлі найбільших рік домінувала велика етнічна територія українців з назвою “Україна”. Ця територія була представлена згідно з картами Кубійовича [12, с. 19] і Теслі [25, с. 11].

В англомовному часописі Українського Конгресового Комітету Америки, "The Ukrainian Quarterly" (Український кварталник) [42] кожне число після обкладинки мало передню сторінку, на котрій зверху була назва журналу, його том і випуск, а посередині — велика карта України. Головним редактором протягом 1944–1957 рр. був засновник журналу Микола Чубатий. За мистецьке оформлення журналу відповідав Святослав Гординський. З часом карта зазнала деяких змін. До 1953 р., на карті була показана тільки етнічна територія українців з назвою "Україна", відзеркалюючи мрії політичної діаспори. Від 1954 р. на карту були введені державні кордони як політичні реалії, але крім того товстою сірою смугою визначалися межі великої суцільної етнічної території українців, яка носила назву "Україна". У 1958 р. назва "Україна" була вміщена лише в рамці політичних кордонів. Нарешті, в 1986 р. політичні кордони визначали Україну, а заштриховані етнічні клини поза кордонами України виступали, мов її відрізані діаспори.

Найбільш символічно та художньо прикрашена карта знаходиться у так званій "кімнаті української спадщини" (Ukrainian Heritage Room) у Вейнському Державному Університеті (Wayne State University) у місті Детройті. Цю кімнату можна відвідати в Інтернеті [40]. Там представлений цілий комплекс української іконографії, включно з великою картою України, намальованою на стіні. Хоч кімната оздоблена як музей, ця зала також використовується для викладів. Тут студенти гуманістичних наук мають нагоду запізнатися з культурою, мистецтвом та історичними прикметами України.

Проект був уможливлений новою політикою уряду США, сприятливою відносно культур народів різного етнічного походження. Українцям також сприяв тодішній помічник Президента Форда з етнічних справ Мирон Куропась. До такого сприяння прилучився Вейнський Державний Університет. Українська громада Детройту приступила з ініціативою та коштами за виготовлення кімнати української спадщини. Настінні розписи виконали у 1976 р.

митці Едвард Козак і його сини Юрій та Ярема, а відновили у 2003 р. Ярема Козак та Володимир Майорчак.

Україна на карті представлена в її етнографічних межах [41]. Символіка на карті сягає від трипільської культури та скіфських дорогоцінностей до княжих городів, походів та соборів, козацьких бандуристів та гуцульських тримбітарів. Виконана у монументальному стилі, так як інші історичні панелі, ця карта представляє іконографію у дійсному мистецькому понятті.

Висновки. Поняття географії батьківщини є однією з підставових духовних рис будь-якої діаспори. Політично активізована діаспора українців Канади і США після Другої світової війни жила долею своєї батьківщини. Їх мрією була самостійна Україна, за яку боролися їх батьки у визвольних змаганнях після Першої світової війни та опісля деякі з них особисто в лавах Першої Української Дивізії чи Української Повстанської Армії під час чи після Другої світової війни.

Для українських біженців поняття їх батьківщини було утотожене з етнічною територією, звідки вони походили. В "Енциклопедії українознавства" та у підручниках географії України суцільна територія України була уточнена, і таким чином їх концепція батьківщини була визначена українськими географами на еміграції Кубійовичем, Теслею і Дольницьким. Підставою для цих географів були концепції, розроблені фундатором української географії Степаном Рудницьким.

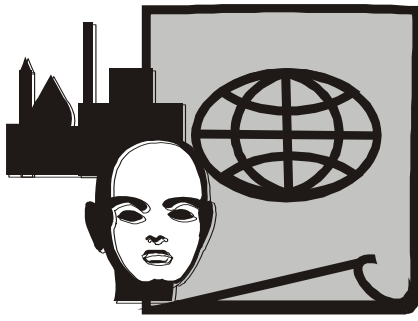
З розвалом СРСР відкрилися двері для четвертої хвилі еміграції з тепер уже незалежної України, що являє собою рідну політичну одиницю для нових емігрантів. Батьківщиною для них є Українська держава в її політичних кордонах. Українські етнічні землі поза межами України тепер вважаються як окремі діаспори в сусідніх з нею державах. Оскільки поняття батьківщини як суцільної етнічної території українців не віддзеркалює сучасної політичної дійсності, воно може перейти в категорію історичної концепції.

Література

1. Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985), Атанас Фіголь (1908–1993). – Київ; Нью-Йорк; Чикаго: Обереги, 1998. – 252 с.
2. Григорчук М. Школа українознавства: 50 років на службі українській громаді // П'ятдесятиліття школи українознавства товариства «Рідна Школа» в Дітроїті 1950–2000. Ювілейне видання. – Дітроїт: Накладом Товариства «Рідна Школа», 2000. – С. 11-18.
3. Доктор географії Мирон Дольницький. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 302 с.
4. Дольницький М. В 15-ліття Школи українознавства в Дітроїті – Схід: Спогад // П'ятдесятиліття школи українознавства товариства «Рідна Школа» в Дітроїті 1950–2000. Ювілейне видання. – Дітроїт: Накладом Товариства «Рідна Школа», 2000. – С. 38-40.
5. Дольницький М. Географія України. – Мюнхен: Вернигора, 1947. – 87 с.
6. Дольницький М. Географія України. – Друге доповнене видання. – Детройт: Батьківщина, 1953. – 87 с.
7. Дольницький М. Географія України. – Третє доповнене видання при співпраці проф. Е. Жарського. – Нью-Йорк: Шкільна Рада, 1962. – 119 с.
8. Жарський Е. Природа України: Підручник для шкіл українознавства. – Нью-Йорк: Шкільна Рада, 1958. – 191 с.
9. Жарський, Е. Географія України: Додаток до "Зошита для вправ". – Нью-Йорк: Шкільна Рада, 1970. – 48 с.
10. Крип'якевич І., Дольницький М. Нова історія України. – Детройт: Батьківщина, 1954. – 177 с.
11. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. Краків – Львів: Українське видавництво, 1943. – 520 с.
12. Кубійович, В. Положення, границі й територія України // Енциклопедія українознавства в двох томах. Том

перший. – Мюнхен: Наукове Товариство ім. Шевченка. – С. 17-29.

13. Кубійович В., Кулицький М. Фізична карта чорноморських країв. 1: 1 500 000. – Краків; Львів: Українське Видавництво, 1942.
14. Оришкевич П. Початкова географія України і українських поселень. – Нью-Йорк: Вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1974. – 207 с.
15. Професор Іван Тесля. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 272 с.
16. Проф. Мирон Дольницький // П'ятдесятиліття школи українознавства товариства «Рідна Школа» в Дітройті 1950–2000. Ювілейне видання. – Дітройт: Накладом Товариства «Рідна Школа», 2000. – С. 116-117.
17. Рудницький С. Коротка географія України. – Київ; Львів: Популярна бібліотека «Лан» з друкарні 1-ої Київ. Друкарської Спілки, 1910. – 154 с.
18. Рудницький С. (під псевд. Ш. Левенко). Чому ми хочемо самостійної України? – Відень, 1915. – [Передрук у збірці: “Чому ми хочемо самостійної України?” / За ред. О. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 35-92].
19. Рудницький С. Україна, наш рідний край. – Львів: Друкарня Ставропігійського інститута, 1917. – 144 с.
20. Рудницький С. Карта України. 1: 2 000 000. – Відень: Фрейтаг і Берндт, 1918.
21. Рудницький С. Огляд національної території України. – Берлін: Українське Слово, 1923.
22. Рудницький С. Початкова географія України. Третє поправлене і поширене видання. Доповнення, редакція й оформлення Б. Романенчука. – Філадельфія: Вид-во “Київ”, 1961. – 216 с.
23. Рудницький С. Початкова географія України. – Нью-Йорк; Філадельфія: Видання Шкільної Ради, 1970. – 128 с.
24. Тесля І. Нарис географії України // Вступний курс українознавства. Рік 1. Зошити 15-19. – Мюнхен: Видання Заочних Курсів Українознавства, 1953. – 92 с.
25. Тесля І. Географія України й українських поселень. Третє змінене видання. – Торонто: Видавництво Об'єднання Українських Педагогів, 1957. – 240 с.
26. Шаблій О. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Редак.-видав. відділ Львівського держ. ун-ту, 1993. – 223 с.
27. Cohen R. Global Diasporas: An Introduction. – Seattle: University of Washington Press, 1997.
28. Glassner M. I. Political Geography. – New York: Wiley, 1993.
29. Gottmann J. Geography and international relations // World Politics, 3: 153-173.
30. Gottmann J. The political partitioning of our world: an attempt at analysis // World Politics, 4: 512-519.
31. Isajiw W. W., Boshyk Y., Senkus R. The Ukrainian Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – 517 с.
32. Kubijovyc V. The Territory of Ukraine // Ukraine: A Concise Encyclopaedia. Volume I. – Toronto: University of Toronto Press, 1963. – С. 12-30.
33. Luciuk L. Y. Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory. – Toronto: University of Toronto Press, 2000. – 576 с.
34. Rudnitsky S. Ukraine: The Land and its People. An Introduction to its Geography. – New York: Rand McNally & Co., 1918.
35. Safran W. Diasporas in modern societies: myths of homeland and return // Diaspora, Vol. 1, No. 1, 1991.
36. Safran W. Deconstructing and comparing diasporas // Diasporas, Identity and Religion. – London and New York: Routledge, 2004. С. 9-29.
37. Taylor P. J. Political Geography. – London: Longman, 1985.
38. Tiut'ko E. The Map of Ukraine. 1: 1 700 000. – Chicago: Ukrainian American Youth Association, 1963.
39. Ukrainian Congress Committee of America website, Educational Council: <http://www.ucca.org/ucca/education/>
40. Ukrainian Heritage Room website: http://www.clas.wayne.edu/Ukrainian_room/features.htm
41. Ukrainian Heritage Room website, Mixed Media Map of Ukraine: http://www.clas.wayne.edu/Ukrainian_room/ukr_map.htm
42. Ukrainian Quarterly. New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1944.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3

Ігор Кавецький

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Метою даної роботи є висвітлення окремих аспектів українсько-польських відносин та їх еволюції у XX ст. в контексті геополітичного бачення Степана Рудницького. Особливу увагу звернено на ідею вченого про взаємозалежність розвитку польської й української державності в сучасній Європі.

Ihor Kavets'kyi. The Ukrainian-Polish Relations in the Context of Stepan Rudnyts'ky's Geopolitical Ideas. *The purpose of this paper is to present the some aspects of the Ukrainian-Polish relations and their evolutions in XX century in the context of Stepan Rudnyts'ky's geopolitical vision. Especial attention is turned to idea about interdependence of development of the Polish and Ukrainian statehood in modern Europe.*

Сучасні відносини між Україною та Польщею – чи не найкращі за всю історію співіснування двох народів – здаються доволі добрим прикладом добросусідського співробітництва й партнерства в умовах сучасного, поділеного в багатьох істотних питаннях, світу. Сусідське географічне положення в центральній частині європейського континенту, слов'янські культурні корені й традиції, тривалий історичний досвід взаємних стосунків, нарешті, посткомуністична суспільно-економічна трансформація – це ті об'єктивні чинники, які найбільшою мірою уподібнюють, але водночас розділяють українців і поляків. Хоча, як здається, то власне той конструктивний, об'єднуювальний тренд визначає нинішні взаємини між Україною і Польщею.

З моменту проголошення незалежності України Польща незмінно стоїть на становищі, що існування незалежної України має принципове значення для Польщі, як і для всієї Європи. Польща першою серед зарубіжних країн визнала незалежну українську державу в грудні 1991 р. Декларація про засади та основні напрями розвитку українсько-польських відносин, підписана 13 жовтня 1990 р., та Договір про добросусідство, дружні відносини і співпрацю від 18 травня 1992 р. заклали фундамент рівноправного стратегічного партнерства між двома державами. Інтенсифікуються контакти на всіх рівнях. І якщо під кінець радянського панування на українсько-польському кордоні, одному з найбільш недоступних європейських кордонів, функціонувало тільки два прикордонні переходи, то сьогодні є їх кільканадцять,

а доволі амбітні плани передбачають істотну модернізацію наявних і будівництво кількох нових таких пунктів, зокрема у зв'язку з обранням України і Польщі організацією UEFA для проведення EURO-2012.

На сьогоднішній день зовнішньоторговельний обіг між Україною і Польщею досягає 3,5 млрд. дол. США, що ставить Польщу на 5-те місце серед усіх країн – торговельних партнерів України¹. Значно збільшилися також контакти на особистісному рівні. За даними Головного управління прикордонної служби Польщі, за останні 10 років особовий рух на українсько-польському кордоні збільшився майже втричі, натомість рух транспортних засобів подвоївся за удвічі коротший період².

Приєднання Польщі до Європейського Союзу в травні 2004 р., не мало якихось серйозних негативних наслідків для двосторонніх відносин, принаймні поки що. Ще більше, Польща пробує відігравати роль певного мосту між Україною та Заходом, виступаючи своєрідним “адвокатом” України на її дорозі до Європейського Союзу та Північноатлантичного блоку.

¹ За даними Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>) за підсумками 2006 р. Головне статистичне управління Польщі (<http://www.stat.gov.pl>) подає обсяги українсько-польського зовнішньоторговельного обігу в 2006 р. на рівні 5,3 млрд. дол. США, що виводить Україну на 12-ту позицію серед усіх країн – торговельних партнерів Польщі.

² Див.: Straż Graniczna – Strona Główna KGSG (<http://www.strazgraniczna.pl/statys/>).

Якими же пророчими виявились слова видатного географа, українознавця, вченого європейського і світового масштабу Степана Рудницького, який на початку XX століття, в час, коли на європейській політичній карті не було ні України, ні Польщі, але мали вони от-от відродитися на руїнах великих континентальних імперій, переконливо обґрунтував територіально-географічний (геополітичний) сенс буття української держави і її значення для забезпечення стабільності в новій Європі. Слова про те, що одвічні непримиренні вороги, якими є український і польський народи, незважаючи на сучасну для Рудницького політичну обстановку, при певних умовах могли би мирно співіснувати, подаючи приклад того, що сьогодні називаємо стратегічним партнерством [9, с. 149-150]. Метою даної роботи є висвітлення окремих аспектів українсько-польських відносин та їх еволюції у XX ст. в контексті геополітичного бачення Степана Рудницького.

Передусім слід підкреслити, що вчений з самого початку виступає як “безальтернативний самостійник” [2], який бачить Україну “не автономією в рамках чужої держави”, не “одною зі зв’язкових держав якоїсь державної зв’язи”, а заснованою на національному принципі, самостійною незалежною суверенною європейською державою, в етнічних межах українського народу: “Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наочною ціллю”, хоч не виключає при цьому можливості переходу України через “нижчі ступені самостійності” [9, с. 88-89]. Рудницький переконує: “Ми – великий народ, наш край – величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої численності й після величини нашої країни належить! На кожнім кроці нашої народної роботи мусимо про се пам’ятати. На кожнім полі народної роботи мусимо поступати після великих, широко зачеркнених, але донайменших подробиць розроблених планів. Вони мусять бути примінені до величини української справи” [9, с. 79]. В іншій роботі вчений наголошує: “Українська справа – це велика справа, світова справа” [7, с. 316]. Рудницький закликає: “Є святым обов’язком кожодієньного українця, кожодієньної українки приложити свої руки по всім силам, щоби самостійну Україну якнайскоріше збудувати” [9, с. 69].

На жаль, життя розпорядилося інакше і, незважаючи на весь запал і завзяття, відданість та жертвовність мільйонів українців і українок, дорога до вільної України розтягнулася на кількадесят років. У вирі подій в Центрально-Східній Європі на початку XX ст. “велика українська справа” зіткнулася з кількома іншими європейськими “справами”, у тому числі з польською, сумісне вирішення яких виявилось неможливим.

Згадаймо, що під кінець XIX – на початку XX ст. можливості відродження польської державності ставали щораз реальніші, причому поляки виявилися в настільки комфортнішій ситуації порівняно з українцями, що великі держави Антанти фактично погодились з неминучістю цього факту. В таких умовах ситуація майбутньої України ще більше

ускладнювалася, оскільки погляди більшості польських політичних кіл цього періоду лише по-різному бачили шляхи відновлення і дальшого розвитку незалежної польської держави, але в територіальному плані їхні переконання були подібні і зводились до тези про необхідність відбудови Польщі у її історичних кордонах, де українські землі будуть органічною частиною Другої Речі Посполитої [12].

Дві найпопулярніші польські політичні доктрини щодо України – інкорпораційна, яка повстала в середовищі націонал-демократів (ендеків) на чолі з Романом Дмовським, і федералістична, пропагована соціалістами та їх лідером Юзефом Пілсудським, – фактично ігнорували права українського народу на самовизначення і висували територіальні претензії на українські землі [5]³. Не повинно, отже, дивувати доволі категоричне твердження С. Рудницького про те, що “політика Польської держави й суспільності супроти українців була, є й завжди буде в суті безоглядною, в формі вирафінованою політикою заґлади” [8, с. 146].

Аналізуючи актуальні політичні пертурбації і можливі сценарії розвитку подій у Центрально-Східній Європі, Рудницький переконливо доводить, що майбутнє належить до національних держав: “Не супра- чи інтернаціональна, а саме національна держава є метою, до якої стремить історичний розвиток також і XX століття” [8, с. 131]. У цьому

³ Згідно з інкорпораційною доктриною українцям як народу, який нібито нічим не виявив себе ні в державно-політичному, ні в культурному плані, був пасивним, інертним елементом, нездатним до самостійного державотворчого життя, відмовлялося в праві на власну державність. І хоча українська проблема як одна із проблем націй, що збудилися до самостійного життя, загалом існує, то ця проблема штучна, інспірована Австрією й Німеччиною, передусім щоб дошкулити полякам. Враховуючи однак реалії початку XX ст. нонсенсом було б відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Належало інкорпорувати стільки “східних”, у т.ч. українських, земель, скільки можна було реально полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. Такими територіями вважалися Східна Галичина, Волинь і Поділля, не говорячи вже про Холмщину, Підляшшя й Полісся. Інші землі мали відійти до Росії, в якій вбачалася протипага німецькому гегемонізму. Інкorporаційна доктрина стала офіційною національною програмою правохристських урядів Другої Речі Посполитої у 1920-1926 рр.

Федералістична концепція Пілсудського передбачала створення у Східній Європі міцної польської держави на федеративних засадах, до складу якої увійдуть також литовські, білоруські і українські землі при провідній ролі польського етнічного, політичного, економічного і культурного елементу. Політичний табір Ю.Пілсудського визнавав право України на незалежну державу, але без Східної Галичини та інших західних (“польських”) земель. Передбачалося, що в результаті розпаду СРСР за допомогою Польщі повстане кілька незалежних держав, в першу чергу, Велика Україна та Велике Литовське Князівство, які уклавши унію з Польщею, об’єднаються на засадах конфедерації за ягеллонськими традиціями. Державний переворот 1926 р., що його здійснив Ю.Пілсудський і встановлення режиму “санації” на протипага ендецькій “асиміляції”, практично нічого не змінив у справі національних меншин Другої Польської республіки [1, 3, 5, 6].

контексті проект Великої Польщі в її історичних кордонах є нонсенсом. Таку державу неминуче спіткає доля інших “мозайкових” держав, які розриваються під тиском внутрішніх протиріч і, що найгірше, розпадаючись спричиняють серйозні історичні катастрофи, що несуть загрозу цілому людству [8, с. 129-145]. Великопольська держава ХХ століття, так само як її попередниця, Перша Річ Посполита, приречена на загибель. Так само як українська визвольна війна 1648-1654 рр. похитнула найсильнішу на той час державу Центрально-Східної Європи, що в кінцевому підсумку привело до втрати поляками власної державності на довгі роки, так і тепер українська стихія з іще більшою силою протистоятиме національному поневоленню.

Рудницький застерігає, що в актуальних обставинах така Польща неодмінно становитиме предмет зазіхань її експансивних сусідів, особливо Росії, і є нічим іншим як “найкрайчим помостом до зав’язання майбутнього німецько-російського союзу”. Тому “лежить у найвищій власній інтересі Польщі (й європейського миру), щоб Польща була тільки національною державою й обіймала виключно дійсно етнографічно польські землі” [8, с. 149]. І ще одне твердження: “Без національної Української держави доживемо в найкоротшому часі нових тяжких і революційних катастроф!” [8, с. 145]. Як усі добре знаємо, цей найтрагічніший сценарій здійснився ще за життя покоління Рудницького.

Найважливіший висновок, до якого приходять вчений, дещо “парадоксальний” за його власними словами, є такий, “що українська національна держава може бути найсильнішою підпорою польської національної держави” [8, с. 149]. Це гарантія поступового ослаблення і наступного зникнення двостороннього антагонізму і налагодження взаємовигідних приязних міждержавних стосунків. Це також запорука європейського миру, що є безпосереднім наслідком постанови широкої зони безпеки між Польщею і Росією. Принагідно згадаємо, що Рудницький мав власний проект такої зони у вигляді “балтійсько-понтійської федерації” держав, що постали на місці західних і південних губерній Росії на чолі з Україною, яка стала би бар’єром проти експансії російського імперіалізму у Середню і Західну Європу, а водночас була би “початком індивідуалізації поодиноких земель і країв східно-європейського комплексу” [8, с. 154-155]. Варто підкреслити, що цей “старий новий” проект знаходить в сьогоденні реаліях все більше прихильників, а одним з його активних прибічників є власне Польща, яку Рудницький не бачив в такому об’єднанні.

Але повернімось до “парадоксу” Рудницького – ідеї, якою впродовж наступних кількадесят років поступово проникнеться майже ціле польське суспільство, і перетвориться вона, може трохи це буде сказано “на виріст”, на наріжний камінь сучасної польської політики щодо України. Вже для Ю. Пілсудського було очевидним, що “справа незалежної України є для Польщі справою і політичною, і стратегічною, бо, по-перше, без України Росія не буде “моцарством”, і, по-друге, Польща не в змозі утримати широкого, на близько 2 тис. км фронту з

Росією. Коли постане незалежна Україна, то візьме на себе частину цього фронту” [13]. Слід, однак, пам’ятати, яка незалежна Україна, в яких межах, була прийнятою для Пілсудського. Проголошену 1 листопада 1918 р. Західно-Українську Народну Республіку новопостала Польська держава буквально задушила в ході українсько-польської війни 1918-1919 рр. Натомість тактичний союз між урядами УНР і Польщі, закріплений у договорі від 24 квітня 1920 р. (т. зв. договір Пілсудського – Петлюри), і спільний похід 1920 р. проти більшовиків можна, очевидно, пов’язувати із згаданим вище становищем Пілсудського.

Більш врівноважені погляди на проблеми українсько-польських відносин утверджуються у польському суспільстві лише в повоєнний період передусім завдяки діяльності польської інтелектуальної еліти в еміграції, а дещо пізніше – демократичних дисидентських угруповань в самій Польщі. Як відомо, Друга світова війна черговий раз перекроїла політичну карту Європи. Встановлення радянсько-польського кордону на основі лінії Керзона певною мірою наблизило східні кордони Польщі до етнічних меж польського розселення, натомість т. зв. “обмін населенням” та проведена за сталінськими зразками сумнозвісна акція “Вісла” остаточно вирішили проблему українсько-польського територіального розмежування. Як влучно зауважив британський історик Норман Девіс, “у безпрецедентний спосіб кордонам надано пріоритет над чимось таким неістотним, як люди” [11]. Не розв’язало це, звісно, проблеми набагато глибшої – закоріненого в широких колах переконання про “польськість східних земель”.

Одним з найбільш відомих речників українсько-польського порозуміння став Єжи Гедройц – видавець і головний редактор журналу “Культура”, що виходив у 1947-2000 рр. у Парижі, де україністика посіла досить поважне місце. Це він висунув концепцію «деколонізації свідомості», яка мала означати повну і остаточну відмову від традиційного польського колоніалізму щодо Литви, Білорусі й України і їх жителів та цілковите звільнення від трактування їх як поля польсько-російського суперництва [10]. Це з паризькою “Культурою» і особою Є. Гедройця пов’язані часто повторювані слова [4]: “Так як ми, поляки, маємо право до Вроцлава, Щецина і Гданська, так литовці слушно домагаються Вільнюса, а українці Львова. Нехай литовці тішаться своїм Вільнюсом, а у Львові нехай повіває синьо-жовтий стяг”, а також: “Для суверенітету, для безпеки Польщі важливішим є незалежність України, ніж вступ до НАТО. Боюся, що і Польща, і Україна перебувають десь на узбіччі зацікавлень великих світу цього, і якщо наш потенціал не використати в ефективній спільній діяльності, то знову буде негаразд — як уже колись було”, і чи не найбільш знані, цілком співзвучні з С. Рудницьким: “Нема вільної Польщі без вільної України”, які стали своєрідним маніфестом сьогоденного польсько-українського поєднання.

Українсько-польські відносини, незважаючи на складні історичні перипетії, досягли сьогодні фази

взаємовигідного конструктивного і прагматичного діалогу. Позитивне ставлення до України є нині чи не єдиним неконфліктним пунктом політичних програм практично усіх політичних сил Польщі – від консервативних до космополітичних. Можна тільки

дивуватися прозрінню великого українця Степана Рудницького, живучості і креативності його поглядів, які не тільки не втратили своєї актуальності, але, як здається, іще не один десяток років служитимуть дороговказом для майбутніх поколінь.

Література

1. Зарецька Т. Політика Другої Польської республіки щодо Східної Галичини та позиція Ю. Пілсудського (кінець 1918 – 1919 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – № 11. – С. 158-176.
2. Кармазіна М. “Космополітичний” націоналіст. Реалії й сподівання Степана Рудницького // Дзеркало тижня. – № 13. – 8-14 квітня 2006 р.
3. Копильник Р. Українське питання в політичних поглядах Романа Дмовського в кінці 20-х – середині 30-х рр. XX ст. // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 154-158.
4. Простір свободи. Україна на шпальтах паризької “Культури” / Упор. Б. Бердиховська. – Київ: Критика, 2005.
5. Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996.
6. Романюк Р. Польська політична думка початку XX століття і проблема відродження української державності // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С. 215-221.
7. Рудницький С. До основ українського націоналізму // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – С. 271-348.
8. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – С. 93-208.
9. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – С. 35-92.
10. Chruszlińska I. Jerzy Giedroyc i sprawa ukraińska // Gazeta Wyborcza. – № 24. – 25 kwietnia 2004 r. (укр. переклад: Хрушлінська І. Єжи Гедройц і Українське питання // Trybuna L. / <http://not.from.kiev.ua/txt/000090.html>).
11. Dewis N. Boże igrzysko: Historia Polski. – Kraków: Znak, 2002.
12. Tomaszewski J. Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // Między Polska etniczną a historyczną. – Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossol., 1988.
13. Wroński P. Bolszewik złamany // Duży Format, № 30. Dodatek do Gazety Wyborczej. – № 183. – 5 sierpnia 2005 r.

УДК 910.3:008

Іван Ровенчак

НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В ГЕОГРАФІЇ КУЛЬТУРИ

Аналізуються наукові погляди та ідеї Степана Рудницького в ділянці географії культури. Виділяються п'ять напрямків досліджень: теорія і методологія географії культури; геокультура України, геокультура окремих регіонів України, геокультура чужоземних країн і народів, інші питання геокультури.

Ivan Rovenchak. Trends in Scientific Activity of Stepan Rudnyts'kyi in Cultural Geography. *Academic views and ideas of Stepan Rudnyts'kyi in the field of cultural geography are analysed. Five study directions are singled out: theory and methodology of cultural geography; geoculture of Ukraine; geoculture of separate Ukrainian region; geoculture of foreign countries and people; other issues of geoculture.*

Дослідження наукової діяльності та життєвого шляху академіка Степана Рудницького має уже більше, ніж десятилітню традицію. Проте у цих дослідженнях геокультурна проблематика майже не висвітлювалась. Тому тема даної статті є актуальною.

Серед численних розвідок, присвячених науковій діяльності та життєвому шляху С. Рудницького, найбільше представлені ті, які характеризують вченого загалом, а також його політико-географічні

(геополітичні) погляди. Праці, в яких аналізувався б внесок академіка у географію культури практично відсутні. Виділяється тільки наша стаття, опублікована у 2002 р. [2].

Метою даної статті є аналіз наукових поглядів та ідеї акад. С. Рудницького в ділянці географії культури. Ставиться також завдання виділити основні напрямки та групи геокультурних досліджень вченого.

Початок географії культури як окремого наукового напрямку української суспільної географії поклав фундатор української національної географії — академік Степан Рудницький (1877–1937). Його внесок у географію культури можна поділити на п'ять груп: теорія і методологія географії культури, геокультура України, геокультура окремих регіонів України, геокультура чужоземних країн і народів, інші питання геокультури.

Проблеми теорії і методології географії культури розглядаються С. Рудницьким, зокрема, у двох творах: “Нинішня географія” (1905) та “Основи землезнання України. Антропогеографія” (1926). У першій праці аналізується місце географії культури серед суспільно-географічних дисциплін, у другій — “широке” та “вузьке” розуміння географії культури. На думку вченого, географія поділяється на загальну (систематичну, номотетичну) та спеціальну (описову, ідіографічну). Перша складається з математичної географії, фізичної географії, біологічної географії та антропогеографії. В структурі останньої (антропогеографії, або суспільної географії) виділяється географія людини, політична географія, економічна географія та географія культури. Рудницький писав: “Дальше розмострює та часть антропогеографії ріжні ступені культури людства в їх географічній розміщеню, ту безконечну ріжнородність форм естования чоловіка (географія культури)” [3, с. 16]. Як бачимо, вже понад століття тому вчений виступив за чотириланкову структуру суспільної географії, яка б включала географію людини (демогеографію, або соціальну географію), політичну географію, економічну географію та географію культури. Рудницький розрізняв географію культури (культурну географію) у “широкому” та “вузькому” (“тіснішому”) значенні. Першу, очевидно під впливом німецької школи, він ототожнював з усією антропогеографією, тобто в сучасному розумінні суспільною географією. Про другу вчений писав так: “Культурною географією в тіснішому значінні треба назвати тільки цю частину антропогеографії, яка розліджує розміщення й географічну суть культури ріжних країв і народів землі” [5, с. 62].

Геокультура України найповніше розкрита Рудницьким у творах “Чому ми хочемо самостійної України?” (1916) та “До основ українського націоналізму” (1923). У першій, навіть, виділений окремий розділ “Українська культура”. С. Рудницький вважав, що народна культура українців є землеробською: “Українська людова” [народна — *I. P.*] культура — *се прастара культура чисто хліборобського народу*” [6, с. 71]. Зупиняється вчений на особливостях цивілізаційної стадії української культури, тобто прийнятті письма, яке якнайтісніше пов'язане (є наступним кроком) з поширенням певної світової релігії. На думку Рудницького: “Як тільки прийшов до нас перший універсалізм — християнство, в його орієнтальному виданні, наші інтелігентні шари почали вживати в письмі сливе [майже — *I. P.*] тільки літургічної староболгарської мови. І це тривало з малими змінами ні менше, ні більше, а вісім століть! (...) Щойно в XIX віці виворилася українська літературна мова” [Ibid, с. 332]. Тут

вчений підкреслює негативну роль надто довгого застосування староболгарської (церковнослов'янської) мови як літературної в Україні. У Франції та Німеччині, наприклад, французька і німецька літературні мови замінили латинську починаючи вже з XVI ст. С. Рудницький підкреслював, що геокультура України є ні східною, ні західноєвропейською, а східноєвропейською: “*Ми не були, не є й напевне ніколи вже не будемо орієнтальним народом, однак зачислювати себе без обиняків до західноєвропейських народів ніяк не можемо. Для того готових схем, зосібна політичних і суспільних, взятих із Західної Європи, до українського народу прикладати ніяк не можна...*” [Ibid, с. 319]. Проте орієнтація, наслідування, для української геокультури, на думку вченого, повинні бути західноєвропейськими: “*Для надійного розвитку української культури мусимо шукати взірців у західноєвропейських народів — скандинавців, німців, англійців, французів*” [Ibid, с. 75]. Рудницький вважав, що перед українською геокультурою в майбутньому постане велике завдання: “*націпити здорові зразки дійсно європейської культури на суто арійську, дуже надійну дичку української протонародної культури й виростити могутнє дерево-великана нової української культури й зосібна суспільно-політичної думки, дерево, що кидатиме свою благотворну тінь аж до берегів Індійського й Тихого океану*” [Ibid, с. 348].

Питання геокультури окремих регіонів України найбільш яскраво аналізуються С. Рудницьким у циклі нарисів (дванадцять статей) “Галичина та Соборна Україна”, опублікованих в 1921 р. у Відні в “Українському Прапорі” (закордонному органі ЗУНР у 1919–1923 рр.). Автор запитує: “*Чи ми, галичане, повинні бути соборниками, чи на лад більшості німецьких швайцарців (...) відкинути, крім культурної, всяку соборність*” [Ibid, с. 382]. І зразу ж різко негативно відповідає на це питання, підкреслюючи ще раз, свою відданість ідеї “Соборної України”. У статті “Політично-географічне й економічно-географічне значіння Східної Галичини для розв'язання проблемів Східної Європи” Рудницький аналізує особливості геокультурного положення Галичини. Він приходить до висновку, що: “*Галичина хоч не належала перед 1914 р. до Росії, є географічно, культурно й економічно визначно східноєвропейським краєм*” [Ibid, с. 374–375]. Для аналізу геокультури Галичини вчений застосовує метод порівняння. У статті “Політично-географічні аналогії між Галичиною та Швайцарією” С. Рудницький приходить до висновку про те, що: “*Як швайцарські німці творять з національно-культурного боку окрему групу німецького народу, так і галицькі українці серед українського народу*” [Ibid, с. 410]. Вчений вважав, що найкращим варіантом для Галичини в той час є перетворення її у незалежну країну або приєднання до незалежної України. В іншому разі, зокрема будучи включеною до складу Польщі, вона геокультурно стала б: “*... другим виданням Ельзас-Лотарингії*” [Ibid, с. 376]. Після подій Другої світової війни геокультурним аналогом Ельзас-Лотарингії можна було б вважати Закерзоння (Лемківщина, Перемищина, Холмщина, Підляшшя),

якби не ганебна для Польщі акція “Вісла” (1947 р.).

Значну увагу приділяє Рудницький геокультурі сусідніх з Україною країн, особливо Польщі та Росії. Ці питання в основному розкриваються у таких творах, як “Чому ми хочемо самостійної України?” (1916), “Українська справа зі становища політичної географії” (1923) та “До основ українського націоналізму” (1923). Так, зокрема, він високо цінував польську культуру. Вчений писав: *“В польській умовій культурі є одна прикмета, яка заслуговує вповні на наслідування з боку українців. Це національно-патріотична закреска цілої польської культури, це всюди присутня любов до минулого й до майбутнього рідного краю й народу”* [Ibid, с. 338]. В той же час він вважав Польщу мало надійним геокультурним посередником між Європою та Україною [Ibid, с. 124]. Багато думок висловлює С. Рудницький про російську культуру. Він дотримується думки, що її рівень є дуже високим: *“Я не ворог російської культури, — вважаю її дуже сильною, аналогічною до англосаксонської серед германських культур, думаю, що вона дуже гарна й доцільна. Та для москалів, — не для нас”* [Ibid, с. 345]. Вчений вважав розпад тодішньої Російської імперії позитивним явищем для геокультури Росії. З цього приводу він писав: *“Ціла енергія московського народу й держави мусіла б звернутися до скульптуризованню рідного краю, піднесення просвіти й матеріальної культури”* [Ibid, с. 170]. Оригінальним є погляд вченого на генезис російської культури: *“Московська умова культура є рішучо недемократична, відчахнена від люду. Люд її не творив, творила московська інтелігенція, сотворена свого часу Петром Великим і його наслідниками. Вона при сім творенню нічого не брала від люду, не оглядалася на його потреби. Інтелігент, вихований на московській умовій культурі, є від простолюдина так далекий, що хосенна праця для народу йому не під спромогу”* [Ibid, с. 74]. Також цікаві думки висловлені ним про цю культуру загалом: *“Російська умова культура визначається дуже видатною зовнішністю й поверховністю. Ця поверховність видна і в матеріальній культурі, і в науці, і в формах товариського життя, і в політиці, і в рішанню суспільних і економічних справ, і т. д., і т. д.”* [Ibid, с. 341]. Дуже злободенно і актуально зараз звучить ще один висновок Рудницького про російську геокультуру: *“В кожній великій одиниці, що її видав*

московський нарід, в кожнім напрямі його народньої думки є така мішанина автократії й охлократії, деспотизму й рабства. Результатом такого обличчя умової російської культури в суспільно-політичних справах була й є суспільна і політична олігархія” [Ibid, с. 340].

Серед інших питань геокультури, що їх торкався С. Рудницький, заслуговує на увагу геокультурна проблема генезису назви України та українців. У своїй книзі “Україна — наш рідний край” (1917) вчений обґрунтовує саме назву “Україна”, яка з початку XX століття остаточно утверджується на Наддніпрянській та Галицькій Україні. З цього приводу він писав: *“Був час, що назва Русин була добра — вона означала дійсно усіх Українців. Та так було тисяч літ тому назад і ніколи вже не вернеться. Стару нашу назву присвоїли собі Москалі та й не сила їм її відібрати”* [4, с. 6].

Вчений приділяв значну увагу проблемі передачі чужоземних географічних назв українською мовою. Є два способи передачі цих назв — рішення міжнародних географічних з’їздів та норми (правопис) літературної мови. Академік з цього приводу писав: *“Розходження між постановами географічних конгресів та офіційним правописом є місцями дуже великі. Зокрема підкреснути треба, що в прикладах, які подає український правопис, дуже багато чужомовних географічних назв передано цілком фальшиво”* [1, с. 190]. Після відновлення у 1991 р. Україною незалежності гострота даної проблеми знову зросла. Попри те, що багато у цьому плані вже зроблено, ціла низка питань ще вимагає свого вирішення.

Рудницький був першим вченим-географом, який з 1908 р. проводив заняття у вищій школі (Львівському університеті) українською мовою. З 1913 р. вперше в історії вищої школи він викладав у цьому ж університеті курс “Географія України”. Значна увага в цьому курсі приділялась геокультурній проблематиці.

Такими є основні наукові погляди та ідеї акад. Степана Рудницького в галузі географії культури. Дослідження даної проблематики потрібно, безумовно, продовжувати і надалі. Йдеться, зокрема, про запровадження в науковий обіг епістолярної спадщини вченого, нове прочитання його творів.

Література

1. Листування Степана Рудницького / Упорядкування, вступна стаття, примітки: П. Штойко. — Львів: НТШ, 2006. — 435 с.
2. Ровенчак І. Культургеографічні погляди та ідеї Степана Рудницького // Історія української географії. — Тернопіль, 2002. — Вип. 6. — С. 40–42.
3. Рудницький С. Нинішня географія. — Львів: РТП, 1905. — 34 с.
4. Рудницький С. Україна — наш рідний край. — Львів: ЗУКР, 1917. — 144 с.
5. Рудницький С. Основи землезнання України. Антропогеографія. — Ужгород, 1926. — 204 с.
6. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — Львів: Світ, 1994. — 415 с.

УДК 911.3

Оксана Рудакевич

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ ЯК ІДЕОЛОГ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Розглянуто геополітичні дослідження Степана Рудницького в контексті ідеології націоналізму. Автор аналізує його погляди щодо прагнення українського народу до свободи суспільного буття та вільного розвитку.

Oksana Rudakevych. Stephan Rudnyts'kyi as ideologist of Ukrainian nationalism. The geopolitic scientific researches of Stepan Rudnyts'kyi in the context of ideology of nationalism has been investigated. The author analyses his opinions on the aspiration of Ukrainian nation for liberty of social being and independent progress.

Історія засвідчує, що кожна національна спільнота прагне до самостійного функціонування та безпосередньої участі у цивілізаційному розвитку. Не є винятком з цього правила й Україна. Більше п'ятнадцяти років триває в нашій державі процес націотворення, який через об'єктивні та суб'єктивні фактори є доволі складним. Це зумовило значне підвищення інтересу до вивчення закономірностей етногенезу українців.

Сьогодні в наукових колах ведуться дискусії щодо моделі нашого державотворення. Націотворчі процеси зводяться до двох варіантів: 1) пошук нової надетнічної політичної культури (політична нація), 2) будівництво держави потребує національно-культурної та політичної однорідності (етнічна нація). Отож, така специфіка сучасних державотворчих процесів вимагає пошуку дороговказу, котрий би дав можливість в даних умовах знайти найбільш органічне рішення. Саме тому надзвичайно важливим є дослідження феномену націоналізму.

Європа від античних часів розривалася як культурна цілісність, породивши поняття націоналізму як самоусвідомлення та самоорганізацію. У кожній державі континенту (французькій, іспанській, німецькій, італійській, чеській, польській тощо) існували свої моделі націостановлення. Феномен нації і національної свідомості досліджували Ернест Ренан, Лорд Актон, Фрідріх Майнеке, Ернест Гелнер, Джон Гаттісон, Ентоні Д. Сміт, Карл Дойч, Петер Альтер, Анджей Валицький, Мирослав Грох та інші.

Різноманіття теоретичних досліджень даної проблематики у світовому суспільствознавстві спонукає до осмислення традицій свого національного буття. Вітчизняна наукова думка з цих питань представлена доволі значним доробком, створеним у різний час як на власне українських землях, так і в українській діаспорі. Розглядаючи основні етапи становлення нації, представники діаспори (Ю. Васисян, Ю. Охримович, О. Бочковський, П. Ребет, Ю. Липа, М. Сосновський, І. Мірчук, І. Лисяк-Рудницький, Р. Шпорлюк) поряд із прагненням до незалежного існування називали необхідність усвідомлення своєї єдності. На нестачі такої умови розвитку української нації, як наявність в колах інтелігенції високого рівня національної та політичної свідомості, наголошували свого часу В. Липинський, М. Забаревський, І. Франко, С. Рудницький, Д. Дон-

цов, М. Шлемкевич та інші. Із сучасних українських науковців проблеми нації та націоналізму досліджують О. Забужко, В. Лісовий, О. Проценко, Г. Касьянов, Я. Грицак, М. Розумний, А. Астаф'єв та інші. Дослідники довели, що універсальними вимірами людського самопізнання в новоевропейській культурі є поняття історії та духовної культури етнічної спільноти.

Націоналізм як одне з найбільш яскравих породжень нашої епохи, з одного боку, є цілісним суспільно-історичним феноменом, а з іншого, демонструє різноманітність своїх виявів, зумовлених у кожному випадку відповідними соціально-культурними чинниками. У західноєвропейській суспільній думці термін "націоналізм" вживається для позначення будь-якого свідомого прагнення до національного самовизначення. "Коли говорять про XIX ст. як про "епоху націоналізму", то слово "націоналізм" застосовують у широкому значенні, тобто ідеології, спрямованій на утвердження націй та національних держав" [5, с. 14].

Проаналізувавши наявні в сучасній науці підходи до типології і класифікації націоналізму, стверджуємо, що класичними в сучасній націології є типології, запропоновані Г. Коном — типологія з поділом націй на східні та західні, К. Гейзом — типологія, оперта на ідеологічну генеалогію, що передбачає поділ на гуманістичний, якобінський традиційний, ліберальний, та інтегральний націоналізми, та Фрідріхом Майнеке — концепція культурних і державних націй. Органічним продовженням останньої є концепція Мирослава Гроха, який проаналізував тип культурного націоналізму, що проходить три стадії становлення: академічну, просвітницько-патріотичну і завершальну (створення держави).

Найбільш відомою в наукових колах України (завдяки О. Забужко) є схема націогенезу східних або культурних націй, який включає три етапи:

"А" — інтелектуальний етап націоналізму: національна спільнота виокремлюється як предмет наукового дослідження. Представники інтелектуальної еліти науковим шляхом обґрунтовують ідентичність нації на основі з'ясування самотутніх етнічних ознак;

"В" — культурницький етап націоналізму: виразниками та носіями "національної ідеї" стають

широкі кола інтелігенції (літератори, музиканти, діячі освіти, журналісти). Таким чином, сформоване попереднім етапом уявлення про національну окремішність знаходить широке коло прихильників. Засобами художньої творчості, літератури ця ідея, виходячи за межі кола інтелігенції, прищеплюється народові;

“С” — етап політичного націоналізму: національна свідомість народу, будучи достатньо сформованою, набуває значного поширення, розпочинається масовий рух за політичні права нації. Характерний створенням політичних партій, котрі визначають себе націоналістичними.

“Малі народи” — ті, що не посідали ні власного адміністративно визначеного політичного утворення, ні сильно їй неперервної професійно-культурної традиції в рідній мові, ні ... повної виробленої соціально-класової структури, власного правлячого класу, — вони мусіли послідовно переходити через етапи “А”, “В”, “С” [1, с. 44]. Культурницький націоналізм є характерним для “недержавних в XIX ст.” народів Європи (слов’янських зокрема).

Модель українського націоналізму вирізняється дещо збільшеним етапом “В”, коли єдиним чинником національного самоусвідомлення була культура (хоча і цей етап потрібно розглядати як еволюційний процес). Саме так виникла зацікавленість культурною окремішністю, що є свідченням самотнього духовного життя народу. Аналізуючи культурницький етап українського націоналізму, можемо помітити вплив німецького етнографічного та італійського революційного романтизму, а також чеську та словацьку модель державності з етнографічною особливістю народу (тяглість та спадкоємність державницьких і етнографічних традицій). Важливим є також вплив польського та російського месіанізмів, що розцінюються як протидія та водночас активізуюча сила.

Значний внесок у теоретичне обґрунтування основ українського націоналізму зробив своїми працями академік Степан Львович Рудницький (1877–1937). Учень Михайла Грушевського, вчений-енциклопедист у сфері природничих і гуманітарних наук, професор С. Рудницький є фундатором української наукової географії та географії України. Дослідник наукового доробку видатного українознавця професор Олег Шаблій стверджує, що “заслугою С. Рудницького є передусім те, що він всебічно обґрунтував роль географічного фактора у становленні і розвитку української державності” [6, с. 6]. Ще на початку XX століття вчений довів, що Україна має всі умови стати не лише великою державою Європи, а й цілого світу. З погляду географії, культурології, історії він науково обґрунтував істину: Україна — це давній народ з самотньою історією, культурою, мовою, територією. Те, що цей народ не має своєї державності, — це “ганебна пляма на тілі всього роду людського” [6, с. 6].

С. Рудницький у газетних публікаціях, наукових монографіях, підручниках для вищої і народної шкіл, дипломатичних документах (як радник уряду ЗУНР) здійснив географічний, геополітичний “вивід прав” українського народу. У праці “Чому ми хочемо самостійної України?” автор дав науково обґрун-

товану відповідь на це питання. “Лиш на самостійній Україні зможе український народ перемінитися з темної злиденної маси у свідому, поступову [модерну. — О. Р.], культурну націю та розвинути всі великі засоби рідної землі” [6, с. 88]. “Самостійність і тільки самостійність робить українців правдивими господарями на своїй землі...” [6, с. 89]. Таким чином, С. Рудницький відкинув будь-які інші варіанти вирішення українського питання. Він вважав, що “для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю...”, бо ні автономія, ні федеративна частина не зможе дати народові “найповніших умов для національного та суспільно-політичного розвитку” [6, с. 89]. На питання “Якої нам треба самостійної України?” Рудницький дає таку відповідь, де центральною тезою звучить беззаперечне: “Український народ має бути дійсним господарем на своїй землі... Ми визнаємо чужинцям, що живуть, між нами право на свободний розвиток, але володіти Україною мають тільки українці” [6, с. 89].

Автор обґрунтував фундаментальні принципи побудови держави як основи політичної структури людської організації: принцип “єдинокоравія”, який був реалізований у так званих “мозаїкових” країнах — Австро-Угорщині, Росії, “класовий” принцип, що став основним при формуванні Радянського Союзу, та принцип “національний”. Рудницький вважав, що визначальним у державному будівництві має бути саме національний принцип, а всі інші суперечать загальноновизнаному положенню про право націй на самовизначення. “Домагання українців на самостійну національну державу не є ніякою люксусовою забаганкою якогось шовіністичного націоналізму, а гіркою конечністю [необхідністю. — О. Р.]... Без української державності, поділені на чотири сусідні держави, мусіли б сорок мільйонів українців підпасти культурній смерті” [7, с. 144].

У праці “Українська справа зі становища політичної географії” вчений розглядає Україну як частку Європи, невідому для інших її держав. Автор висловлює політико-географічні аргументи, які якнайкраще описують самотній народ та його територію на південному сході Європи. Аналізуючи історичний розвиток українських земель та вплив на нього їх географічного положення, С. Рудницький стверджує, що позитивна розв’язка українського питання, тобто утворення української національної держави в етнографічних межах, є розв’язанням останнього великого національного питання в Європі. “Коли поляки, чехи, югослав’яни дістали свої національні держави, то є справою елементарного почуття справедливості... Велике слово “самовизначення всіх народів” мусить відноситися також і до українців... Українці чисельніші, як усі ті народи разом узяті, мають більшу від там тих усіх разом територію, й культурою ніяк не нижчі, тож повинні мати “свою національну державність” [7, с. 142].

На захист українського питання автор приводить думки шведського вченого Р. Челлена, котрий висловив три типи “промахів” (несправедливості) щодо національного принципу:

тип А — нація має єдність, та не має свободи.

Вона об'єднана в одній державі, яка однак не є її національною державою (наприклад, чехи в Австрії);

тип Б — нація має частково свободу, та не має єдності. Частина її має свою національну державу, а інша підлягає владі інших держав (наприклад, італійці та румуни в Австро-Угорщині);

тип В — нація не має ні єдності, ні свободи. Вона розташована в різних державах. Цей стан Челлен назвав "найбільшим огріхом проти національного принципу". С. Рудницький з гіркотою визнає, що "тепер по світовій війні в такому положенні є в Європі тільки одна, четверта по величині нація — українська" [7, с. 141]. Однак пізніше впевнено заявляє, що коли українці не дали себе знищити будучи етнографічною масою, то тепер, коли розвинулася в XIX ст. українська національна ідея, асиміляція українців є пустим та небезпечним божевіллям.

Підсумком пошуків вирішення проблем українського державотворення є праця "До основ українського націоналізму". Автор вважає, що саме націоналізм є світоглядною та організаційно-практичною основою розвитку кожного народу, — не лише українського. "Націоналізм — це спрямування думок, слів чи діл одиниці або гурту в той напрямок, у якому йде надійний, корисний розвиток нації, до котрої дана одиниця чи гурт належить" [8, с. 276].

Вчений аналізує, чому Україна на початку XX ст. опинилася у такому тяжкому становищі і однозначно констатує, що причиною цього є нестача національної свідомості української інтелігенції. "Український

народ має право вимагати від своєї інтелігенції, щоб вона бодай не грішила ігнорцією в справі рідного краю" і далі: "В кого рідний край — тільки загальне теоретичне поняття, той ніколи не зможе як слід служити рідному народові" [8, с. 292, 295]. Щоб виправити становище, С. Рудницький пропонує такий вихід: по-перше, потрібно підняти рівень освіти української інтелігенції; по-друге, для того, щоб підняти національну свідомість народу, потрібно з'ясувати та пояснити суть українського націоналізму. І зауважує: "Вже не для чужинців, а для нас самих" [8, с. 274]. Здоровий націоналізм — так званий "націоналізм модерного культурного народу" — він протиставляє міщанському (шароварному) націоналізму, шовінізму та "універсалізму" (до яких відносить марксистський фундаменталізм). "Модерний націоналізм вказуватиме народам, як найкраще їм жити, щоб бути здоровими, сильними та довговічними" [8, с. 283]. Як бачимо, нема тут зневаги до інших народів та націй, більше того, кожен народ вважається рівно вартісним здобутком природи та історії. Метою українського новітнього націоналізму С. Рудницький вважає "побудову й укріплення української національної держави на всіх землях, що суцільно заселені українським народом" [8, с. 330].

Як політичний заповіт звучать слова С. Рудницького: "Всі українці повинні собі з'ясувати, що дійсний новітній націоналізм — це не партійна справа, потрібно зрозуміти, що національно повинні думати й стремити всі українці, без різниці партій: від анархістів і комуністів до крайніх правих" [8, с. 346].

Література

1. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1993.
2. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. — К., 1999.
3. Лісовий В. Культура — ідеологія — політика. — К., 1997.
4. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української соціально-політичної думки. — Мюнхен, 1973.
5. Націоналізм. Антологія. — К., 2000.
6. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упорядник та автор передмови О. І. Шаблій. — Львів, 1994.
7. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — Львів, 1994. — С. 94-208.
8. Рудницький С. До основ українського націоналізму // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — Львів, 1994. — С. 272-348.
9. Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994.
10. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1998.
11. Hroch M. How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism? // East European politics and societies — Winter, 1990, — Vol. 4 — № 1.
12. Kohn H. The idea of Nationalism. Study of its Origins and Background. — New York, 1946.
13. Walicki A. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie wspolczesne. — Warszawa, 1991.

УДК 911.3

Олександр Топчієв, Зоя Тітенко

ГЕОПОЛІТИЧНА ТА ГЕОЕКОНОМІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ У БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті розглянуто передумови і напрямки становлення та розвитку геополітичного простору "трьох морів" — Чорного, Балтійського і Каспійського. Проаналізовані геополітичні доктрини відомих українських вчених в контексті їх втілення і взаємозв'язку з сучасними гео-

політичними і гео економічними процесами у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі, які безпосередньо торкаються України.

Olexandr Topchiyev, Zoya Titenko. Geopolitical and geoeconomic identity of Ukraine in Baltic-Black-Caspian space. *There are the considered pre-conditions and directions of becoming and development of geopolitical space of “three seas” in the article – Black, Baltic and Caspian. Geopolitical doctrines of the known Ukrainian scientists in the context of their embodiment and intercommunication with modern geopolitical and geoeconomic processes in Baltic-Black-Caspian space and problems are touching on Ukraine are analyzed.*

Після завершення Першої світової війни, внаслідок якої розпалися Австро-Угорська та Російська імперії і виникли (та відновились) молоді держави – Фінляндія, Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Україна, С. Рудницький розробив Балтійсько-Понтійську (Балтійсько-Чорноморську) геополітичну доктрину. На його думку, пересторога молодих східно-європейських країн проти нової експансії зі сходу спонукає їх до політичної інтеграції з формуванням “балтійсько-понтійської федерації”. Надалі геополітичні передбачення С. Рудницького багато в чому відбулися: анексія Радянським Союзом і Німеччиною прибалтійських держав, Польщі та Чехо-Словаччини, створення після Другої світової війни Варшавського військово-політичного блоку, кількаразове придушення радянськими військами визвольних змагань у Східній Німеччині, Угорщині, Чехо-Словачії, Польщі, переконливо стверджують прогноз С. Рудницького.

Напередодні Другої світової війни була опублікована Чорноморська доктрина українського письменника й політолога Ю. Липи*, в якій розкривалась геополітична, транспортно-економічна та етнокультурна значущість Чорноморського простору. Показово, що через півстоліття ця доктрина була реалізована: у 1993 р. була заснована економічна інтеграція причорноморських країн у форматі Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), яку нині називають Організацією Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС).

Після розпаду СРСР і так званої світової соціалістичної системи геополітична ситуація докорінно змінилася. Країни Центрально-Східної Європи почали розглядати як буферну зону між двома світовими геополітичними центрами – Європейським Союзом (ЄС) та Росією. З. Бжезинський, наголошуючи експансіоністські настрої Росії, називав цей регіон “санітарним кордоном” західних демократій.

Зародження Балтійсько-Чорноморської економічної інтеграції сягає доби становлення Київської Русі. Першою її реалією став відомий торговий шлях річками і волоками “із варяг у греки”, який пронизує історію багатьох слов'янських племен і князівств. І в сучасних умовах ідея балтійсько-чорноморської геополітичної інтеграції повною мірою зберігає, а подекуди і підсилює свою актуальність. У такому контексті слід розуміти міжнародні проекти нафтогону Одеса – Броди – Гданськ, міжнародного транспортного коридору “Балтика – Чорне море” з напря-

мами Одеса – Гданськ та Одеса – Лієпая та ін.

У наш час постає питання про регіональну ідентичність України, забезпечення її національних інтересів та регіонального лідерства. За основу регіональної ідентичності приймають геополітичні та гео економічні складові. Ці питання розглядають у контексті геополітичної ролі країн, що знаходяться між євроатлантичним простором і простором ОДКБ – ЄврАзЕС – ШОС*.

Геополітичне і гео економічне позиціонування України у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі ставить такі головні питання:

1) роль і місце географічного положення України в Азово-Чорноморському басейні, значення Чорного моря в геополітиці України;

2) міжнародний транзитний потенціал України, пов'язаний з її положенням у транс-європейській транспортній зоні басейну Чорного моря;

3) геополітичні та гео економічні інтереси України, зумовлені її приналежністю до Чорноморсько-Каспійського регіону і транзитним положенням між Каспійським регіоном, Близьким Сходом і Європою;

4) регіональне лідерство у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні і формування відповідної регіональної інтеграції.

На особливу роль Чорного моря у геополітичному положенні України наголошував свого часу український історик Д. Дорошенко (1966 р.): “...Ціле географічне положення України визначається Чорним морем, яке служить географічною, політичною й господарською основою української землі” [2]. Цю тезу уважно аналізували і фундатори української географії С. Рудницький і В. Кубійович. Характеризуючи політико-географічні особливості України, С. Рудницький [4] показує, як український народ укріпився і розширив свою територію до берегів Чорного моря – “до північного запліччя Чорного моря”.

В. Кубійович зазначав, що “Україна відрізняється від інших країн Східної Європи передусім своїм географічним положенням на її південних

* О.І. Шаблій авторами чорноморської доктрини називає Ю.Липу та Л. Биковського, які вважали Україну геополітичним ядром Чорноморського простору [5].

* ОДКБ – Організація договору колективної безпеки (1992 р.): Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан.

ЄврАзЕС – Організація євразійського економічного співробітництва (1994 р.): Білорусь, Казахстан, Киргизія, Таджикистан.

ШОС – Шанхайська організація співробітництва (2001 р.): Казахстан, Киргизія, Китай, Росія, Таджикистан, Узбекистан.

окраїнах над останньою віткою Середземного моря, і завдяки цьому положенню вона є мостом поміж Східною Європою й середземноморськими країнами” [3]. І ще: “... українська етнографічна територія лежить у південній частині Східної Європи – на північних берегах Чорного й Озівського моря, на границі нерозчленованої Східної Європи й останньої відноги теплої Середземного моря, на границі Східної Європи й Південної Азії” [1]. В. Кубійович сформував такий геополітичний постулат: Україна сама, формуючись як державний організм, прагне міцно укріпитись на чорноморсько-азовському узбережжі.

Особливу роль у подальшому розвитку зовнішньої політики України відіграє міжнародна організація ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), яка повинна стати потужною регіональною організацією, зоною вільної торгівлі і Євро-Азійським транспортним коридором, орієнтованим на поставки каспійської нафти в Європу.

Ідея створення ГУАМ започаткована на зустрічі президентів Азербайджану, Грузії, Молдови і України (Страсбург, 10 жовтня 1997 р.). Надалі 24 квітня 1999 р. у Вашингтоні відбулась зустріч президентів Азербайджану, Грузії, Молдови, України та Узбекистану, на якій Узбекистан приєднався до ГУАМу і організація одержала назву Група ГУАМ. Самміти керівників країн-учасниць ГУАМ відбулись у Нью-Йорку (вересень, 2000) та в Ялті (червень, 2001), де була прийнята Ялтинська хартія ГУАМ.

Надалі, після виходу з організації Узбекистану були прийняті Декларація країн-учасниць ГУАМ, угода про створення зони вільної торгівлі між країнами-членами ГУАМ та угода про створення Ділової ради ГУАМ (Ялта, 20 липня 2002 р.).

У липні 2003 р. (Ялта) була прийнята Угода ГУАМ про взаємну допомогу й співробітництво в митних справах. Парламентська асамблея ГУАМ збиралась в Ялті (травень 2005 р.) та у Кишиневі (червень 2006 р.).

Виключна роль приморського геоекономічного положення України пов'язана з формуванням пан'європейської транспортної зони у басейні Чорного та Азовського морів.

У світовому господарстві швидко поширюється процес формування сучасних транспортних мереж і комунікацій та міжнародної координації транспортно-логістичних стратегій окремих країн та їх груп. Особливого розвитку цей процес досяг у Європейському союзі, де транспортна інфраструктура і логістична стратегія координації транспортних зв'язків – так звана *еврологістика*, виступають одним з головних чинників євроінтеграції. У 1983 р. Європейська конференція міністрів транспорту (ЄКМТ) розробила *концепцію європейських транспортних осей*, в рамках якої були встановлені *осі внутрішніх водних шляхів* (TEIWN – Trans European Inland Network). Надалі ЄКМТ затвердила *концепції європейських інтермодальних транспортних мостів* (1991 р.) та *пан'європейських (критських) транспортних коридорів*. У 1997 р. (м. Гельсінкі) була прийнята *концепція пан'європейських транспортних зон* (PETrA – Pan European Transport Areas).

Наприкінці 2001 року ЄКМТ затвердила концепцію *транспортно-логістичної системи “Wider Europe” (“Ширша Європа”)*.

Серед чотирьох пан'європейських транспортних зон важливе місце посідає *Чорноморська транспортна зона (Black Sea PETrA)*, в якій знаходиться Україна. Вона інтегрує транспортні комунікації між самими чорноморськими країнами за допомогою трансконтинентального транспортного коридору “*Чорноморське транспортне кільце*”, посилює зв'язки між Європою та Азією (через трансконтинентальні транспортні коридори “*Європа – Азія*”, “*TRACECA*”, “*Балтика – Чорне море*”), між країнами Європейського Союзу та Східної Європи (через систему пан'європейських транспортних коридорів: №3 – Берлін – Вроцлав – Краків – Львів – Київ; №5 – Венеція – Любляна – Будапешт – Львів – Київ; №7 – Дунайський водний шлях; №9 – Гельсінкі – Санкт-Петербург – Київ – Одеса – Александруполіс), між країнами СНД та Середземномор'ям і Близьким Сходом, між країнами Середземномор'я та Закавказзя й Середньої Азії.

Особливою зоною зовнішньополітичних інтересів України є Чорноморсько-Каспійський регіон, в якому сфокусовані геоекономічні й геополітичні інтереси приналежних і сусідніх країн, а також провідних світових держав. Це регіон численних і гострих політичних і етнонаціональних конфліктів і разом з тим один з найбільших світових регіонів енергетичних ресурсів. Чорноморсько-Каспійський регіон повинен стати зоною інтенсивного міжнародного й трансрегіонального співробітництва, торговим перехрестям між Європою, Близьким Сходом та Азією.

Чорноморсько-Каспійський регіон стає одним з потужних світових центрів видобутку й розподілу нафти й газу. При цьому власне Каспійський регіон зосереджує головні родовища вуглеводної сировини, перелік яких швидко зростає (газове родовище Шах-Деніз – в Азербайджані, нафтове родовище Кашаган – у Казахстані та ін.). Чорне і Азовське моря мають значні поклади нафти і газу у шельфовій зоні, які на даний час ще недостатньо розвідані й мало використовуються. Чорноморський басейн поки що розглядають як пан'європейську транспортну зону, що відіграє ключову роль у транзиті нафти й газу з Каспійського регіону, а також Близького і Середнього Сходу до Європи. Зауважимо, що Україна займає центральне положення щодо транзиту вуглеводнів до європейських країн з Каспійського регіону та з Росії.

Каспійський регіон щодо поставок нафти й газу має два найбільш загальні геоекономічні вектори: на схід до Китаю і на захід – до Європи. Розпочато будівництво нафтогону “Атасу – Альшанькоу” потужністю 20 млн. т нафти на рік, за яким казахська нафта поставлятиметься до Китаю. Плануються потужні міжнародні газогони Туркменія – Китай та Туркменія – Афганістан – Пакистан (Трансафганський газопровід).

Більш задіяним у наш час є європейський напрям поставок нафти й газу. Значні обсяги вуглеводів йдуть з Каспійського регіону через Росію: потужна газотранспортна система “Середня Азія –

Центр”; нафтогони Атирау – Самара та Атирау – Актюбінськ; нафтогін Баку – Новоросійськ (нині перекритий); російський нафтогін КТК Тенгіз – Новоросійськ (28 млн. т нафти на рік, на перспективу – 67 млн. т). Росія має диверсифіковану систему поставок нафти і газу (свого і реекспортного) до Європи. Більша частина (близько 80%) прокачується через газотранспортну систему України. Використовується також газотранспортна система Білорусі. Експортний нафтогін “Дружба” виходить до країн Європи через Україну, Білорусь, нафтові термінали Лієпая, Вентспілса, останнім часом – Санкт-Петербурга.

Разом з тим Росія виказує надзвичайну зацікавленість у своїй геоекономічній присутності у Чорноморській транспортній зоні, справедливо вважаючи її головним вузлом транзиту каспійських енергоносіїв до Європи. Геоекономічна ситуація щодо експорту з Росії у чорноморській пан’європейській зоні така. До Новоросійська нині прокладені три магістральних нафтогонів: з Самари, Баку та Тенгізу (нафтопровід КТК). Нафтова гавань Новоросійського порту переробляє 35 млн. т нафти за рік, а в разі її реконструкції – 50. Відомий проект Новоросійського нафтоекспортного терміналу поблизу Абрау-Дюрсо потужністю 120 млн. т. Таким чином, Новоросійськ може зосередити колосальний потенціал щодо переробки експортних вантажів нафти на рівні 160-170 млн. т.

Куди піде ця нафта? Морський шлях через Босфор – Дарданели на даний час істотно обмежений. Туреччина закрила його для великотоннажних танкерів і запровадила додатково цілу низку екологічних, технічних та економічних обмежень щодо проходу танкерів. Маршрут “Новоросійськ – Бургас (Болгарія)” може функціонувати за схемою танкерного “маятника”, але подальший транспорт нафти можливий лише за нафтогоном “Бургас – Александропуліс (Греція)”, який врешті решт веде не до Європи. Залишаються “Дунайський водний шлях” (МТК №7) та нафтопровід “Одеса – Броди – Гданськ”. Дунай потребує розблокування від зруйнованих мостів під час військового конфлікту у колишній Югославії та міжнародного врегулювання щодо квот перевезень всіх зацікавлених країн. Багатостраждальний нафтогін “Одеса – Броди – Гданськ” чекає своєї добудови та повернення до аверсного режиму його роботи.

Ще один можливий інтерес Росії щодо аверсного використання нафтопроводу “Одеса – Броди”. Росія є учасником міжнародного проекту “Дружба – Адрія”, за яким російська нафта через територію Угорщини та колишньої Югославії одержує вихід до хорватського порту Омішаль на Адріатиці. Завдяки використанню нафтогону “Одеса – Броди” Росія матиме свою частку у транзиті до Європи легкої каспійської нафти як мінімум на відрізок Броди – Омішаль. При цьому друга нитка нафтогону “Дружба” буде використовуватися для експорту російської важкої нафти.

У 2002 р. Росія збудувала потужний газогін “Голубий потік” до Туреччини потужністю 16 млрд. куб. м газу на рік, що прокладена на дні Чорного

моря, і має намір довести його потужність до 24 млрд. куб. м. Підписані угоди з Болгарією, Грецією, Італією про міжнародний газопровід “Південний потік”, який спрямує російський газ на Балкани і у Середземномор’я і перша ланка якого проходитиме на дні Чорного моря. Росія, Болгарія та Греція прийняли спільне рішення про будівництво міжнародного нафтогону Бургас – Александропуліс, яким російська нафта потече на Балкани.

Енергетичний самміт країн Південно-Східної Європи відбувся у Хорватії (Загреб, 24 червня 2007 р.) з участю президента Росії В.В. Путіна. На ньому йшла мова про відновлення проекту поставок російської нафти у Південно-Східну Європу. Замість проекту “Дружба – Адрія”, угода з якого була підписана у 2002 р., пропонується новий варіант Пан’європейського нафтогону за маршрутом Констанца (Румунія) – Трієст (Італія).

Як бачимо, на даний час Росія «не помічає» резервного маршруту каспійської нафти до країн Європи нафтогоном Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ і не розглядає свою участь у його можливому аверсному використанні. Лейтмотивом російської геоекономічної політики у Чорноморській транспортній зоні залишається активне протистояння кільком міжнародним проектам транзиту каспійських вуглеводнів до Європи, в яких Росія не задіяна. Такими проектами, зокрема, є: газогони “Набукко”; Західний Транскаспійський (Туркменія – Азербайджан – Туреччина), перша ланка якого проходитиме через Каспійське море; нафтогін “Кашаган – Баку”, що спрямує казахську нафту до Туреччини; Баку – Тбілісі – Джейхан.

На базі нового родовища газу Шаг-Деніз (з величезними запасами на рівні 1 трлн. куб. м) вже будуватиметься новий міжнародний нафтогін Баку – Тбілісі – Ерзерум (Туреччина). Цей проект розробляють нафтогазові компанії Австрії, Туреччини, Болгарії, Румунії, Угорщини. Будівництво газогону, що одержав назву “Набукко”, розпочнеться у 2008 р. і ним газ направиться за напрямками Ерзерум – Анкара і далі з розгалуженнями на Александропуліс та Стамбул і далі до Болгарії, Угорщини, Австрії та Італії. Газогін з проектною потужністю 30 млрд. куб. м на рік (перспективна – 60-70 млрд. куб. м) має протяжність близько 4 тис. км і вартість 5,6 млрд. долл. США.

У 2000 р. у північній частині Каспійського моря, у казахському секторі відкрите унікальне родовище нафти Кашаган (балансові запаси 4,8 млрд. т). Вперше Казахстан, всупереч позиції Росії, прийняв рішення спрямувати цю нафту морським нафтогоном Кашаган – Баку і далі до Джейхану.

Україна виявляє певну геоекономічну зацікавленість щодо своєї можливої участі в них. Зокрема, газогін “Набукко” доходить до Румунії, яка має спільну газотранспортну інфраструктуру з Україною. Навіть дещо віддалений нафтогін Баку – Тбілісі – Джейхан за певних умов може мати певні відгалуження в бік України. Наша країна зорієнтована на пряме (аверсне) використання нафтогону Одеса – Броди – Плоцьк, з проектною потужністю до 20 млн. т нафти на рік і шукає варіанти його завантаження

каспійською чи близькосхідною нафтою. Україна і Туреччина розглядають проект транзиту до Європи нафтопроводом Одеса – Броди – Плоцьк високоякісної близькосхідної нафти за маршрутом *Кіркук (Ірак) – Джейхан (Туреччина) – Анкара (Кириккале) – Самсун – Одеса (Южне)*. Зауважимо, що за цим напрямком лише ділянка Кириккале – Самсун не має нафтотранспортної інфраструктури, і цей напрям поставок іракської нафти в Європу має достатню інфраструктурну облаштованість. І ще одне зауваження: в принципі, можливий варіант транспортування каспійської нафти за маршрутом *Баку – Джейхан – Самсун – Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ*.

Територією України проходить міжнародний газогін, орієнтований на поставки російського газу на Балкани та у Західну Європу. Він має дещо нестандартну конфігурацію: Республіка Комі (Вуктил, Вой-Вож) – Торжок – Єлець – Ананьїв (Одещина) з двома відгалуженнями. Перше йде на Балкани за напрямом Тарутине – Ізмаїл – Ісакча (Румунія) і має потужність 8 млрд. куб. м газу на рік, яку можна подвоїти. Другий напрям Ананьїв – Богородчани (Івано-Франківська область) – Ужгород повинен дати додаткові обсяги газу європейським країнам, потреби в яких постійно збільшуються. Але останнім часом Росія пов'язує добудову цього газогону зі своєю участю у консорціумі, що керуватиме газотransпортною системою України. На даний час позиція української сторони щодо створення такого консорціуму негативна. Показово, що стратегічний інтерес Росії до контролю над газотransпортними системами пострадянських країн значною мірою вже реалізований (Узбекистан, Туркменістан, Білорусь). Тим завзятіше вона шукає можливості свого доступу до газотransпортної системи України.

Актуальною для України та для всіх можливих учасників транзиту каспійської нафти до Європи є проблема *глибоководного суднового ходу (ГСХ) “Чорне море – Дунай”*. На даний час ГСХ прокладений через Новостамбульське гирло Дунаю (гирло Бистре) і з 2004 р. вже функціонує. Але його подальша доля залежить від розв'язання спірних питань, пов'язаних з його будівництвом, між Румунією та Україною, а також від визнання європейською спільнотою його екологічної безпечності та включення його до світової системи водних шляхів. “Дунайський водний шлях” і зокрема прокладений ГСХ “Чорне море – Дунай” можуть стати одним з головних напрямків транзиту каспійської нафти до Європи.

Загалом слід констатувати, що унікальне геоекономічне положення України між Каспійським регіоном і Європою та її потужний транзитний потенціал на даний час використовуються вкрай незадовільно. Найкоротший маршрут казахської нафти (Тенгіз, Кашаган та ін.) до Європи проходить через Україну, яка до того ж має розвинену нафто-транспортну інфраструктуру (Придніпровські нафтогони, “Дружба”, Одеса – Броди). Щоправда, реалізація цього напрямку неможлива без участі Росії, яка поки що не виявляє до нього своєї зацікавленості.

Вже розглядають у практичному плані мож-

ливості реалізації газогону Іран – Європа, вартість якого оцінюють у 12-15 млрд. долл. Можливий варіант прокладання газопроводу через Чорне море. В цьому разі його вартість лише до України становитиме 12-13 млрд. долл.

Останнім часом зростають обсяги міжнародних перевезень скрапленого газу танкерами – ліхтеровозами. Україна має намір будувати потужний газовий термінал, вартість якого становить близько 3 млрд. долл. Виробництво зрідженого природного газу (LNG – liquefied natural gas) стає все більш помітною галуззю паливного господарства, що починає конкурувати з традиційними газотransпортними системами і газо гонами.

Актуальним напрямом чорноморської політики України є її партнерство в Організації Чорноморського співробітництва (ОЧЕС). У програмних проєктах ОЧЕС створення “Чорноморського транспортного кільця” – залізничних магістралей і автодоріг, що пов'яжуть в єдину транспортну систему всі причорноморські порти та великі міста, а також формування зони вільної торгівлі ОЧЕС.

Бакинська декларація 18-19 червня 2007 р. розглянула питання транзиту нафти Каспійського регіону до Європи через території країн ГУАМ.

На Бакинському самміті ГУАМ обговорювалися транспортні проєкти продовження нафтогону “Одеса – Броди” до Європейського Союзу, реконструкції залізниці Баку – Тбілісі – Батумі та продовження її до Туреччини, поромної переправи Керч – Поті – Батумі.

Лех Качинський – Президент Польщі – звернув увагу на випадки енергетичних криз і шантажу, що стають частішими і становлять загрозу енергетичній безпеці Європи.

Президент України обіцяє у найкоротший термін довести нафтопровід до польської території при згоді Азербайджану транспортувати нафту за цим напрямком. Представники ЄС ще раз підтвердили готовність прийняти участь у фінансуванні цього проєкту.

Країни регіональної організації ГУАМ (Грузія – Україна – Азербайджан – Молдова) у 2007 – 2010 рр. одержать від Європейського Союзу 915 млн. євро на різні проєкти. Представник комітету ЄС з економіки і соціальної політики Маріус-Іген Опран на бакинському самміті ГУАМ (18-19 червня 2007 р.) повідомив, що за цією програмою Азербайджан отримає 92 млн. євро, Грузія – 120 млн. євро, Молдова – 209 млн. євро, Україна – 494 млн. євро.

На самміті глав держав і урядів країн-членів ОЧЕС (Стамбул, 25-26 червня 2007 р.) була прийнята підсумкова декларація, що наголосила на питанні поглибленого співробітництва в галузі охорони довкілля, розвитку енергетичних, транспортних і торгових зв'язків. Прийнято рішення про розробку і реалізацію договорів, пов'язаних з трансєвропейською мережею і Євразійськими транспортними комунікаційними проєктами, Чорноморським кільцевим шляхом і морськими шляхами.

Україна виступає за формування загальної енергетичної політики країн-членів Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС),

але Росія таку ініціативу не підтримала. Росія пропонує створити своєрідне чорноморське енергетичне кільце, яке стало б одним з чинників енергетичної безпеки країн-членів ОЧЕС. Йдеться про зацікавленість Росії щодо її участі у нафтогонах Баку-Тбілісі-Джейхан та проєктованому “Набукко”.

Україна позиціонує себе у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі. Йдеться про Балто-Чорноморсько-Каспійський регіон, до складу якого входять країни Балтії – Естонія, Латвія, Литва, а також Україна, Молдова, Грузія та Азербайджан. Тісно пов’язані з цим геополітичним регіоном Польща та Румунія. На даний час вже функціонує ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток, яка об’єднує Грузію, Україну, Азербайджан і Молдову. Організація лишається переважно політичним і геополітичним проєктом і ще не має економічної складової. Розвивається співробітництво ГУАМ-США. Разом з тим Росія не сприймає ГУАМ і розглядає його як антиросійський “санітарний кордон”. ГУАМ потребує подальшої інституалізації. З українсько-грузинської ініціативи 2 грудня 2006 р. у Києві на основі ГУАМ буде проголошена *Співдружність демократичного вибору (СДВ)* – інклюзивна організація, у якій задіяні уряди та неурядові організації країн Центрально-Східної Європи та пострадянського простору. Певну патронажну роль у СДВ відіграють і США. Помітним явищем у формуванні СДВ став неформальний геополітичний трикутник “Україна-Польща-Литва”.

Балто-Чорноморсько-Каспійський регіон вже інтегрований в євроатлантичний простір: Литва,

Латвія та Естонія – нові члени НАТО та ЕС. Подальша його інтеграція в євроатлантичний простір сприятиме врегулюванню “заморожених” конфліктів у Молдові, Грузії та Азербайджані.

З 2007 р. Євросоюз змінює фінансову політику щодо України. У листопаді 2006 р. начальник відділу секторального співробітництва у рамках європейської політики сусідства Мінекономіки Олександр Єфремов повідомив, що попередня технічна допомога, передача досвіду і технологій на основі зовнішнього державного фінансування буде замінена реалізацією конкретних проєктів у рамках інвестиційних програм через європейські банки.

Віце-президент фонду “Стратегія-1” Михайло Гончар повідомив, що Євросоюз через Європейський інвестиційний банк готовий фінансувати східний енергетичний кордон України. Йдеться про будівництво на українсько-російському кордоні 11 пунктів обліку газу, обладнаних системами підвищеного класу точності (0,396). Реалізація цього проєкту зніме напругу у взаєминах України з Росією щодо правильного обліку обсягів газу, що надходить в Україну. До цього часу такий облік ведеться російськими системами, які мають недостатню точність, а головне – обчислюють обсяги газу, а не його енергетичний еквівалент, як це прийнято у світі.

Підведемо підсумки. Геополітичне й гео економічне позиціонування України у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні являє собою складний, багаторівневий, багатоаспектний і динамічний процес, який потребує систематичного моніторингу і міждисциплінарного дослідження та прогнозування.

Література

1. Антропогеографія й демографія // Українська Загальна Енциклопедія. – Львів – Станіслав – Коломия, 1934. – Т. 3. – С. 410.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України, т. I. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – С. 27.
3. Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. – Краків – Львів, 1943. – С. 3.
4. Проблеми географії України // Зб. математ.-природничопис.-лікар. секції НТШ, 1918. – Т. 18. – С. 73.
5. Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж – Львів: НТШ, 1996. – С. 341.

Географічна освіта і просвіта

УДК 929 Рудницький:37 (477)

Антоніна Розсоха

ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД С. Л. РУДНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Аналізується педагогічна спадщина С. Л. Рудницького, його погляди на навчання і виховання майбутніх вчителів географії у вищих навчальних закладах України й учнів у школі. Розглядаються дидактичні погляди видатного педагога-теоретика, практика та їх вплив на формування підходів до пошуку нових форм і методів навчання.

Antonina Rozsokha. Pedagogical experience of S. L. Rudnyts'kyi in the context of modern educational problems of Ukraine. *Pedagogical heritage of S. L. Rudnyts'kyi, his views on education and future teachers' in geography educating in higher educational establishments of Ukraine and school-children as well in schools are analyzed. Didactic outlooks of famous pedagogue, theorist and practical worker and its influence on formation the approaches to searching the new forms and methods of teaching are regarded.*

Важливою умовою створення конкурентоспроможної і гнучкої системи вітчизняної освіти, поряд з перспективою євроінтеграції України, визначається необхідність дослідження і збереження українських освітніх традицій, надбань педагогічної спадщини провідних українських діячів, чий внесок у розвиток освіти вагомий і безперечний.

До плеяди відомих педагогів кінця XIX – початку XX ст. належить відомий український географ, основоположник української географічної науки, педагог Степан Львович Рудницький. Дослідження педагогічної спадщини С. Рудницького є свідченням того, що вона мала велике значення у підготовці майбутніх вчителів географії і ґрунтувалась на засадах всебічного вивчення спеціальних природничих дисциплін, створенні наочних посібників, написанні підручників з географії і водночас є важливим джерелом в рішенні сучасних проблем навчання і виховання учнів і студентів.

Аналіз наукових праць, посібників і підручників вченого — таких, як “Нинішня географія” (1905), “Початкова географія для народних шкіл” (1919), “Україна — наш рідний край” (1917), “Коротка географія України” (1910), “Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі” (1905), “Оборона краю і навчання географії” (1927), — дають можливість стверджувати, що зазначені твори розкривають погляди і позиції С. Рудницького на такі дидактичні аспекти, як мета і завдання освіти, принципи, форми і методи навчання та виховання.

Кінець XIX – початок XX століття в Україні — це доба великого національного самоусвідомлення, коли українська ідея проникає в усі сфери життя суспільства. В освітньому контексті це був період розбудови національної школи, в Україні активізувалась боротьба прогресивних сил за демократизацію народної освіти і за навчання дітей рідною мовою. Саме завдяки діяльності прогресивної української громадськості, в тому числі і педагогічної, в дореволюційній Україні було закладено основи для розвитку національної тенденції в шкільній освіті.

Не стояв осторонь цієї проблеми і відомий вчений-географ Степан Рудницький. У праці “Чому ми хочемо самостійної України?” (1916) він наголошував, що немає на цілій соборній Україні жодної української школи. “В Росії української мови навіть як предмету не вчать, в Галичині навіть ті школи, що звуться українські, є напівпольські” [12, с. 6]. С. Рудницький вважав, що українська мова є не лише символом єдності народу, але й основою для його культурного та економічного розвитку. Саме тому, на його думку, необхідно вивчати рідну мову, викладати предмети українською мовою як у школах, так і у вузах.

На початку XX ст. у Київському, Харківському, Новоросійському, університетах вчителів географії готували на фізико-математичних факультетах, зокрема на природничих відділеннях. Так, у Харківському університеті навчальний процес природничого відділення забезпечували відомі гео-

графи П. П. П'ятницький, Е. А. Роговський, В. І. Талієв[1], у Київському — П. Я. Армашевський, П. А. Тутковський, П. І. Броунов [14]. Лекції з географії, метеорології, геології, кристалографії, палеогеографії в Новоросійському університеті читали відомі науковці М. І. Андрусов, К. С. Бородин, А. В. Косовський [2].

Однак, одним із перших викладачів Львівського університету, хто в цей період читав навчальні курси для студентів українською мовою, був С. Рудницький. Всі природничі дисципліни у педагога ставилися у прямий зв'язок з українською справою. Рідна мова, культура, наука українського народу становлять основний національний і загальнолюдський зміст освіти і виховання у педагогічній спадщині вченого. У праці “Чому ми хочемо самостійної України?” він називає українську мову “одноцільною”, “багатою”, “гнучкою”, “звучною” і вважає її найважливішим засобом освіти народу [12].

З позиції українознавства вчений підходить до змісту шкільної освіти. Зміст навчання, на думку вченого, обумовлюється соціально-економічним розвитком суспільства, взаємовідношенням між школою і суспільством. Наприкінці XIX — на початку XX століття конфлікт між школою і суспільством особливо загострився. Наслідком цього стали зміни у шкільних навчальних планах, а також у викладанні географії.

Географії як шкільному предмету С. Рудницький приділяв основне значення. Він намагався визначити її предмет, місце в освіті і повністю відніс її до природничих наук.

С. Рудницький як досвідчений географ і педагог щодо шкільних навчальних планів підтримував і розвивав ідеї видатних педагогів кінця XIX — початку XX століття, таких як К. Ушинський, С. Русова, Б. Грінченко, Я. Чепіга, О. Музиченко. Він доводив необхідність включати в навчальні плани предмети природничого циклу, повністю відокремити їх від гуманітарних наук, виділити в окремий предмет такі науки, як географія та астрономія. Вчений дотримувався думки: “Географія, будучи помостом і лучним звеном між природними і гуманітарними науками, повинна бути одним із найважливіших предметів у середніх школах” [6].

Зміни, які повинні відбуватися в освіті, на думку С. Рудницького, мають бути відображені у змісті шкільної освіти, про що він переконливо доводив у “Нинішній географії” (1905). Щоб зміст шкільного навчання зробити цікавим і потрібним необхідно ввести школяра в “природописний спосіб мислення” і відмінний від звичайного “природописний світогляд”, — вважав С. Рудницький [9]. Він відстоював введення у шкільні навчальні плани “Географії України”, а вивчення будь-якого предмета пов'язував з українською справою. Цієї позиції він дотримувався, будучи викладачем, вчителем, науковцем.

С. Рудницький як справжній педагог розумів значення екскурсій на природу, які виховують спостережливість учнів, їх ставлення до навколишнього світу, любов до рідного краю. Він кри-

тично ставиться до міністерських інструкцій, що передбачають лише “науку на свіжому повітрі”, не приймаючи до уваги те, що географія як природнича наука базується на дослідженнях і вимірюваннях. “Обсяг цих вимірювань є дуже великий і охоплює всі галузі географії: математичну, фізичну, біологічну і антропогеографії” [8]. Ця думка вченого-педагога залишається актуальною сьогодні, а проведення екскурсій є основною формою засвоєння географічних знань.

Що стосується структури і змісту вивчення географії в середній школі, то, за С. Рудницьким, у першому класі доцільно розкривати основи загальної географії. На проміжку першого—четвертого класів слід вивчати географію України, у третьому — європейські країни, у четвертому — позаєвропейські країни та океани. У старших класах вчений радить вивчати загальну географію, спрямовуючи її на рідний край.

Зазначимо, що такий спосіб побудови програми географії у середній школі на тепер є надзвичайно оригінальний. Свідченням цього є сучасні навчальні програми з географії, за якими рідний край вивчається у 5–6 і 8–9 класах, а географічні екскурсії пропонуються лише у 5–6 класах. Так, програма для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена МОН України передбачає вивчення у молодших (5–6 класах) курсу “Природознавство”, який є інтегрованим, пропедетичним, метою якого є формування в учнів уявлень про цілісність природи та місце людини в ній, розвиток у школярів пізнавального інтересу до вивчення предметів природничого циклу. У 5 і 6 класах відводиться по 35 год. (1 год. на тиждень) [Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Природознавство, 5–6 кл. Затверджена МОНУ. – К., 2005. – 22 с.]. У середній школі, починаючи з 6-го класу, вводиться “Загальна географія” (70 год., 2 год. на тиждень); у 7-му класі — “Географія материків і океанів” (70 год., 2 год. на тиждень); у 8-му класі — “Фізична географія України” (52 год., 1,5 год. на тиждень); у 9-му — “Економічна і соціальна географія України” з такою ж кількістю годин; аналогічно “Соціально-економічна географія світу” у 10-му класі і в 11-му класі — “Економіка” (35 год., 1 год. на тиждень) [Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Географія. Економіка, 6–11 класи. Затверджена МОНУ. – К., 2005. – 90 с.].

Аналізуючи систему шкільної освіти, С. Рудницький суттєво відзначив, що ефективність вивчення природничих дисциплін залежить не лише від побудови навчальних планів, але й значною мірою від засобів навчання — якості шкільних підручників, більше того, якою мовою вони були написані.

На початку XX століття ця проблема хвилювала видатних науковців і педагогів. Це питання піднімали видатні педагоги Т. Лубенець, С. Русова, К. Ушинський, Я. Чепіга. Особливо це стосувалося підручників з географії. Необхідно було підносити “авторитет” географії в системі шкільних предметів, оскільки довгий час вона вважалася другорядною. Саме тому, за переконанням С. Рудницького, необ-

хідно було підготувати і видати підручники і навчальні посібники з географії, які б за формою і змістом відповідали втіленню української ідеї.

Аналіз наукової і педагогічної спадщини С. Рудницького дає нам всі підстави стверджувати, що першим україномовним посібником з географії була його книга “Коротка географія України. Фізична географія” (1910), яка вийшла на рік раніше від книги С. Русової “Початкова географія”. Книга Русової, видана в 1911 р., тривалий час вважалася першим україномовним підручником з географії. Водночас книга С. Рудницького була першим підручником з географії України. Вона отримала визнання видатних діячів науки і спеціалістів-географів, зокрема, проф. М. Грушевського, проф. В. Гериновича [3], і мала велике значення у навчанні географії в початковій школі.

С. Рудницький не тільки підготував ряд підручників з географії, але був автором своєрідного методичного посібника, яким можна вважати його працю “Нинішня географія”. Вона була на той час єдиною працею, що містила методичні поради до написання підручників з географії для середніх навчальних закладів. “Географічні шкільні підручники повинні бути так зреформовані, аби те, що в них є було дійсно географією а не жалким кангломератом” [9, с. 8].

Наголосимо, що С. Рудницький переконливо довів широке застосування хорологічного (просторового) підходу в написанні підручників з географії: “Україна — наш рідний край” (1917), “Коротка географія України” (1910), “Основи землезнання” (1924), “Початкова географія для народних шкіл” (1919). Географія на початку ХХ ст. була віднесена до хорологічних наук, яка вивчала географічні об’єкти у співвідношенні територіальних і просторових взаємозв’язків (А. Геттнер, 1905).

На думку С. Рудницького, цей підхід, по-перше, давав можливість об’єктивно описати ту чи іншу територію. Прикладом є опис губерній на Україні в підручнику “Початкова географія”. По-друге, дозволяє найдоступнішим способом подати учням основні відомості із загальної географії, а саме: про рельєф, клімат, рослинний і тваринний світ, географічні карти. По-третє, завдяки йому вивчення географії починається зі своєї околиці, свого краю, а далі географічний кругозір учнів поширюється на інші країни. Так, “Початкову географію” (1919) вчений починає з опису України і закінчує країнами Європи, Азії, Америки. Таким чином, вчений надає перевагу хорології, яка повинна спиратись на індукції і бути аналітичною.

С. Рудницький велику увагу приділяв логічній стороні тексту в підручниках. Текст був викладений у логічній послідовності, що давало змогу краще засвоїти матеріал і забезпечити розуміння самої структури тексту.

У структурі підручників С. Рудницький важливе місце відводить системі питань. У “Початковій географії для народних шкіл” автор в кінці кожного розділу ставить запитання для перевірки знань. Ці запитання логічні і націлені на розвиток самос-

тійного і творчого підходу до розв’язання учнями тих чи інших завдань, стимулюють до розвитку пізнавальних інтересів.

Так, запитання “Які долини мають річки в твоїй рідній стороні?”, “Яке підсонне в твоєму рідному місці?”, “Яка цілина в твоїй стороні?” [10] націлюють учнів на самостійне вирішення проблеми, яка поставлена в них. Такий підхід вимагає від учнів самостійного пошуку. У вищезгаданому підручнику є запитання, які вимагають від учнів застосування знань на практиці. На запитання “Чи можна на мапі зміряти віддалення двох місць і як?” [10] можна знайти відповідь, лише виконавши це на практиці. У навчальному процесі це дозволяє ефективно здійснювати зв’язок теорії з практикою.

Зазначимо, що така структура написання підручників мала місце і в підручниках І. Огієнка, М. Грінченка, С. Русової, але на відміну від них С. Рудницький закладав виправдані дидактичні підходи, працюючи над текстом підручника та відповідними завданнями, спрямовував самостійну роботу учнів над ним.

У розділі “Географічні карти” в “Початковій географії” автор пише: “Найкраще вчитися географії, коли пізнаємо всі земні краї на власні очі. Та для цього треба цілий рік подорожувати по всіх краях. Тому мусимо вчитися географії з книжок і малюнків”. Тут видатний вчений-географ скеровував увагу вчителя та учня на необхідність використання наочності при вивченні географії [10].

Мабуть, не вивчаючи докладно праць видатних вчених-педагогів, які обґрунтовували принципи наочності у навчанні, С. Рудницький інтуїцією вченого й педагога відчуває, що карта як образ, який адекватно відображає різні географічні реалії, має стати одним із засобів навчання географії.

Таке саме значення він надавав ілюстраціям. Саме тому у підручниках, укладених С. Рудницьким, багато ілюстрацій і географічних карт. Це дає можливість глибше і ґрунтовніше ознайомитися з матеріалом не лише через текст, а й через різноманітні малюнки, фотографії і схеми, які доповнюють уяву про той чи інший предмет вивчення.

У “Короткій географії України” (1910), “Початковій географії” (1919), “Основах землезнання України” (1924) вчений використовує ілюстрації, на яких відображена природа рідного краю. Ці ілюстрації виконують розвивальну функцію, пробуджують уявлення, вчать порівнювати, конкретизувати, легше запам’ятовувати, розвивають образне мислення.

Вчений вважав, що матеріал у підручнику повинен бути викладений доступною і виразною мовою. Надзвичайно серйозна увага повинна приділятися термінології. Укладена С. Рудницьким українська географічна термінологія була невід’ємною частиною його підручників. Автор використовував у тексті нові терміни, які були введені в обіг самим автором. Прикладом цього може бути термін “сточище”, який вчений вживає замість терміну “водозбір”, бо вважає, що останній не передає просторовості. Навіть цей приклад свідчить про тонке відчуття автором рідної мови, що визначає

відповідне ставлення до неї.

Аналіз підручників вченого показав, що матеріал, підібраний С. Рудницьким, залучає дітей до мислення, порівняння і пробуджує самостійність і творчість.

Аналізуючи педагогічну спадщину вченого, слід зауважити, що С. Рудницький дає рекомендації щодо змісту шкільної географічної освіти. На його думку для цього потрібно:

- запроваджувати в школах України навчання рідною мовою;

- ввести географію у групу природничих наук, відокремити її від історії і в цілому від гуманітарних наук;

- запровадити викладання географії у школі з першого класу, починаючи з географії рідного краю, особливо звернути увагу на географічні екскурсії;

- використовувати як головні підходи у вивченні географії загальногеографічний і хорологічний, бо “хорологія лучить абстракцію з конкретним описом” [9];

- у вивченні географії має стати визначальним індуктивний підхід;

- географічна карта чи географічний атлас мають відігравати найбільшу роль. “При цьому необхідно дати молоді добрі шкільні карти і добрі шкільні атласи” [9];

- застосовувати у процесі навчання в школі усі чотири аспекти вивчення географії — морфологічний, гіологічний (тобто змістовий), генетичний та динамічний.

Перед освітою С. Рудницький ставив такі завдання: 1) дбати про якнайбільше поширення географічного знання серед населення; 2) підготувати громадську думку до найкращої постановки навчання географії у школах всіх ступенів і типів; 3) глибоко сприяти пізнанню рідного краю

Вивчення історико-педагогічних праць С. Рудницького показало, що він спрямовував свою педагогічну і наукову діяльність на те, щоб географія стала всенародною наукою, сприяла вихованню українського патріотизму, а пов'язане з нею українське краєзнавство розширювало знання людей про навколишнє середовище, було засобом розвитку туризму, укріплення здорового способу життя, духовного і фізичного потенціалу.

Надзвичайно велику увагу С. Рудницький приділяв методам навчання. Будучи вчителем гімназій і викладачем, він постійно спілкувався з учнями. Для забезпечення кращого сприйняття матеріалу через інтерес до тієї чи іншої теми, педагог проводив свої уроки у вигляді розповідей чи бесід. Це давало йому змогу передавати велику кількість інформації і впливати на почуття учнів чи студентів своїми емоціями. Про це свідчать спогади його колишніх учнів — студентів Львівського університету, зокрема Володимира Гериновича, Мирона Дольницького. Учениця С. Рудницького Олена Степанів, яка слухала лекції свого вчителя у приватній школі ім. Т. Шевченка у Львові згадує: “... з обуренням і страхом реагуємо на сміливу лайку проф. С. Л. Рудницького за наше незнання географії,

але тішимося з його показів готентотського танцю в приступі доброго гумору і платимо правдивою ширістю за його товариське відношення до нас поза годиною і на научних географічних прогулках”.

Відомо, що С. Рудницький брав участь у студіях і польових експедиціях, багато подорожував і особисто досліджував природу України. Він володів величезним теоретичним і фактологічним матеріалом, тому свої розповіді і бесіди з учнями проводив як очевидець чи безпосередній учасник подій. Саме це давало змогу учням краще засвоювати матеріал, а педагогу вступати в тісний контакт з ними.

С. Л. Рудницький вважав, що спостереження відіграє дуже важливу роль у вивченні географії, спрямовує діяльність учнів на вирішення поставлених проблем. На його думку, навчальні плани повинні передбачати екскурсії, на яких учні могли спостерігати явища природи. В праці “Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі” (1905) педагог зазначає, що географічні екскурсії вводять учня в дійсність географічних явищ, вчать спостерігати і досліджувати природу. Такий метод навчання залучав учнів до активної творчої діяльності, але крім спостереження включав і роботу з наочністю.

У наочності С. Рудницький вбачав одну із умов, яка забезпечить одержання учнями повноцінних знань і розвиватиме логічне мислення. Але на відміну від інших педагогів, він не тільки збагатив і розширив новими прийомами методику навчання, а й зробив великий внесок у створення і виготовлення наочності.

С. Рудницький розумів, що без наочності неможливе якісне засвоєння матеріалу, тому важливе значення педагог надавав моделям, картам, атласам, колекціям гірських порід і мінералів, графікам, схемам, реальним об'єктам природи. “У географічному навчанні модель відіграє величезну роль. Найбільш загальновідомий географічний модель — це глоб. В дальшу чергу йдуть моделі до математичної географії, картографії, морфології, гідрографії, кліматології, біогеографії, антропогеографії. Всім цим ділянкам доконечно потрібні такі моделі, бо тільки за їх допомогою навчання може бути як слід ведене”, — вважав С. Рудницький [8].

Вчений вперше ставив проблеми розробки і видання карт і атласів для народних шкіл, середніх навчальних закладів і вузів. Важливим є також і те, що він вперше в українській географії розпочав вирішення проблеми підготовки комплексних географічних атласів України. Педагог вважав, що насамперед в руках кожного школяра повинна бути географічна карта України і географічний атлас [9]. С. Рудницьким була скомпонована перша стінна фізична карта України (1918) і серія стінних карт.

Особливої уваги заслуговує ідея вченого про додатки до основних карт. Так, до фізичної карти він радить робити врізки геологічної, тектонічної, морфологічної, кліматичної, біогеографічної та інших карт певної території, аналогічно до антропогеографічних, політичних, політико-економічних —

додатки про етнічний склад населення, сільськогосподарське виробництво, промисловість, торгівлю, корисні копалини тощо. Таким чином, комбінація головної карти з побічними картами стає своєрідним атласом. Ця ідея була визнана Празьким конгресом і відомими на той час німецькими географами і картографами, в першу чергу академіком А. Пенком. У праці “Завдання Українського географічного інституту і його видавництв” С. Рудницький зазначає: “Саме описаною методою УГІ задумує в найближчому п’ятиріччі спорудити цілу серію стінних карт для шкіл різних типів і ступенів України й Союзу. Усі вони служитимуть шкільним цілям. Тому науковий матеріал, що його вміщатимуть ці карти мусить бути з педагогічним текстом обмежений” [7].

У навчанні С. Рудницький постійно використовував реальні об’єкти природи. Вчений намагався не тільки розказати, але й показати все, що є в природі. Повертаючись з учнями пізно додому, він розповідав про небесні світила. Це давало змогу учням самим спостерігати небесні явища, робити висновки, викликало інтерес до предмету.

С. Рудницький надає важливе значення спрощенню процесу навчання. На його думку, воно повинно будуватися в логічній послідовності і систематичності, щоб попередні знання були основою для нових. Реалізація цього принципу можлива лише при умові планомірної організації навчання.

Це проявляється у вимозі починати шкільну географічну освіту з вивчення навколишніх місцевостей. Як уже згадувалося вище, педагог пропонував інтегровані курси: з першого класу вивчати географію свого краю, а в старших класах збільшувати навантаження з географії, враховуючи вікові особливості дітей. Дотримання цього принципу вимагає індивідуального підходу, диференціації знань для кожного учня. Це враховував С. Рудницький і зазначав: “З власної практики знаю, що протягом 4-х років навчання в середній школі (11-14 рік життя) можна було учням подати стільки відомостей, що вони вміли: 1) при допомозі неба, компасу, годинника орієнтуватися в околиці; 2) користуватися військово-топографічною мапою при прогулянках і екскурсіях; 3) знати й розуміти форми підлога, поземелля, предмети й явища по гідрографії й кліматології” [8]. А в старших класах поглибити зміст навчання настільки, щоб військова наука про рельєф і карту давалась учням дуже легко.

З погляду С. Рудницького, викладання навчального предмету полягає, перш за все, у послідовності, наступності, коли попереднє знання є основою подальшого. При цьому в учнів з’являється інтерес до предмету і бажання постійно поглиблювати свої знання.

За переконанням С. Рудницького, зміст навчання має відповідати сучасному рівню розвитку науки, враховуючи вікові особливості дітей. Так, географія у школі має трактуватися як єдина наука про Землю як ціле, і зокрема, про її поверхню, а щоб її всесторонньо вивчати “мусить займатись географія землею і її поверхнею передовсім: 1) з математичної,

2) фізичної точки погляду”, — доводив вчений [9]. Шкільну наукову дисципліну, на думку вченого, необхідно будувати так, щоб у ній відображалися всі найголовніші методичні, методологічні і теоретичні висновки і положення самої науки. А що стосується вивчення тієї чи іншої дисципліни, наприклад, географії, то “без основних студій над природними науками як астрономія, метеорологія, геологія і т.д. нині географії уміти не можна”, — стверджував педагог.

Як свідчать результати нашого дослідження, С. Рудницький дотримувався у навчанні правил від “близького до далекого”, від “знайомого до незнайомого”, “від конкретного споглядання до абстрактного мислення”, “від рідної землі до далеких країв”. Ці правила у педагога мали логічну послідовність і обґрунтованість, а не виконувались механічно. В цьому випадку погляди С. Рудницького співпадали з поглядами А. Дістервега, але на відміну від нього, С. Рудницький використовував ці правила в сукупності і виходив в кожному випадку із конкретного змісту того матеріалу, що вивчається. У побудові шкільної програми з географії ці правила означають, що вона конструється спочатку за “конкретним” правилом, а завершується теоретичним узагальненим предметом, фактологічною базою якого є світ в цілому і окремі краї та райони.

У педагогічній спадщині С. Рудницького знаходимо роздуми про роль вчителя в навчальному процесі. Він підтримував погляди вітчизняних педагогів-демократів К. Ушинського, М. Корфа, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, які приділяли велику увагу вчителю в національній школі. Для того, щоб навчання було ефективним, цілеспрямованим С. Рудницький вважає за необхідне, щоб учитель відповідно знав свій предмет, був всебічно освіченою людиною, володів словом і особливими прийомами захоплення уваги слухачів. Учителю повинен стимулювати активність учнів, керувати і контролювати його діяльність.

Вчений особливу увагу звертав на підготовку вчителів географії. Будучи директором першого Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, С. Рудницький разом із молодими науковцями розробив план перепідготовки вчителів географії. Це була перша в Україні наукова установа, яка готувала вчителів-географів. Виняток установили лише природничі кафедри у вищих учбових закладах, яких було дуже мало в Україні. Першочерговим завданням цього курсу було: дати можливість курсантам прослухати повний курс новітньої загальної географії, якого не можуть за дотеперішніми планами дати вищі школи; дати курсантам основне і всебічне знання природничої географії українських земель; практично навчити досліджувати географічно природу краю, зокрема його продуктивні природні сили і як такі дослідити відповідно представити розповіддю чи книжкою та використати для добра держави і суспільства; навчити курсантів, як підготувати працівників географічного краєзнавства.

С. Рудницький був переконаний в тому, що

ефективність навчання залежить, перш за все, від організаторських умінь і здібностей учителя, від його вміння об'єднати і згуртувати колектив. Педагог цінував співробітництво учня і вчителя, студента і викладача. Безперечним доказом цього є численні експедиційні маршрути, екскурсії. У праці С. Рудницького "Географічна експедиція на Дніпро" (1927) показані наукові здобутки колективу студентів. Із пасивних підлеглих вони перетворюються на активних співучасників навчального процесу в усіх його компонентах від планування мети до одержання контрольних результатів. І всі ці досягнення, на думку вченого, залежать в першу чергу від учителя, який згуртовує колектив на успішне виконання поставлених перед ними завдань, від його педагогічних здібностей.

Системне джерелознавче дослідження педагогічної спадщини С. Рудницького показало, що вона суттєво вплинула на розвиток нової школи в Україні, конкретизацію питань виховання підростаючого покоління. Є всі підстави вважати його одним із фундаторів національної системи виховання. Розумове, естетичне, патріотичне, екологічне виховання займають провідне місце в педагогічній спадщині вченого.

Світогляд С. Рудницького формувався під впливом наростання національно-визвольного руху українського народу. Його погляди, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації розвивалися на основі глибокого пізнання ідей культури, духовної скарбниці свого народу.

С. Рудницький дотримувався думки, що для гармонійного розвитку особистості необхідно вивчати у школах історію, математику, рідну мову, літературу, суспільні науки, оптимально поєднуючи з природничими дисциплінами, виділеними у самостійний предмет. Неодноразово підкреслював думку про те, що інтелігентною і розумною вважається людина, яка знає свій край, народ, природу. У природі вбачає засіб розвитку абстрактного мислення і цілеспрямованого навчання. Саме тому у розумовому вихованні важливе місце відводить екскурсіям, практичним заняттям на природі, які сприяють розвитку думки, розвивають здібності.

Основними засобами естетичного виховання, на думку С. Рудницького, є підручники і природне середовище, тільки в природі "людина розуміє красу, що манить його своєю красою, і вдвоє відчуває її, пізнавши закони життя природи". У працях вченого "Україна – наш рідний край" (1917), "Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі" (1905), "Коротка географія України" (1910) знаходимо тісний зв'язок естетичного виховання з моральним. На його думку, в першу чергу любов до природи, до всього живого, до рідного краю мають

виховувати в людині гуманні почуття, потяг до прекрасного.

Пріоритетним напрямом у педагогічній спадщині С. Рудницького є виховання в учнів бережливого ставлення до природи шляхом формування в учнів позитивних почуттів, яке повинно здійснюватися за допомогою застосування різноманітних методів і прийомів: проведення занять на природі, екскурсій, прогулянок, туристичних маршрутів. Заслужовують на увагу його праці екологічного спрямування: "Ліси в господарстві природи" (1914), "Радянська туристка" (1928).

Виховання в учнів бережливого ставлення до природи С. Рудницький здійснював на основі таких принципів: єдність і взаємозв'язок компонентів виховання, культура взаємодії людини з природою як складовий компонент виховання особистості, гуманізм і народність, зв'язок навчання і виховання з навколишнім життям, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Чільне місце у педагогічній спадщині С. Рудницького займає патріотичне виховання. Тексти підручників вченого зорієнтовані на виховання громадянина України, вчать любити свій рідний край, свій народ, його мову, історію, культуру, свою Батьківщину.

Туристично-краєзнавчу роботу С. Рудницький розцінює як один із засобів виховання патріотизму у дітей та молоді. Вона повинна займати важливе місце у школах і вузах, щоб учні і майбутні вчителі географії могли піднятися на нову, найвищу сходинку розвитку особистості і нації.

Таким чином, протягом усієї педагогічної діяльності педагог відстоював національну ідею, доклав багато зусиль для запровадження в школах і вузах України навчання рідною мовою. Він визначив предмет науки географії і повністю відніс її до природничих наук. С. Рудницький є автором першого україномовного підручника з географії України і методичного посібника, в якому дається методика написання підручників з географії. У навчанні С. Рудницький розвивав ідеї видатних педагогів і використовував наочність, послідовність і систематичність, принцип науковості, правила від "близького до далекого", "від конкретного споглядання до абстрактного мислення", велике значення приділяв екскурсіям. Вирішальну роль у навчанні вчений відводив вчителю і покладав на нього відповідальність за рівень навчання.

Отже, всі погляди С. Рудницького про навчання, виховання і розвиток особистості співзвучні з реальністю, а реалізація педагогічних ідей вченого-географа зробить вагомий внесок у педагогічну теорію і шкільну практику сучасної освіти в Україні.

Література

1. Записки Імператорського Харківського університета. – 1907. – Книга 2. – С. 5-6.
2. Записки Новоросійського університета. – 1908. – Т. 110. – С. 1-650.
3. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. – 73 с.
4. Рецензія С. Рудницького на книгу С. Русової "Початкова географія". – Санкт-Петербург, 1911. – Кн. 2-3. – С. 91-96.

5. Рудницький С. Дещо з нашої популярної природописної літератури. – Львів, 1905. – 23 с.
6. Рудницький С. Завдання географічної науки на українських землях //Червоний шлях. – 1927. – № 3. – С. 102-111.
7. Завдання Українського географічного інституту та його видавництв //Записки Українського науково-дослідного інституту географії і картографії. Рік 1, вип. 1. – 1927/1928. – 23 с.
8. Рудницький С. Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі //Звіт директорів приватної жіночої семінарії. – Львів, 1905. – 17 с.
9. Рудницький С. Нинішня географія. – Львів, 1905. – 33 с.
10. Рудницький С. Початкова географія для народних шкіл. – Київ; Відень, 1919. – 191 с.
11. Рудницький С. Україна — наш рідний край. – Львів, 1917. – 140 с.
12. Рудницький С. (Левенко). Чому ми хочемо самостійної України? – Київ; Львів, 1916. – 91 с.
13. Степанів О. Сучасний Львів. – Львів; Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. – 168 с.
14. ЦДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1876, арк. 3-10.
15. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. – Львів; Мюнхен, 1993. – 223 с.

УДК 929

Ольга Заставецька, Тарас Заставецький

ПОГЛЯДИ АКАДЕМІКА С. РУДНИЦЬКОГО НА РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Висвітлюється роль Степана Рудницького у розвитку географічної освіти, аналізуються наукові праці і навчальні посібники вченого. Показано можливості використання наукового спадку визначного українського географа С. Рудницького в ході вивчення шкільного курсу географії в школі.

Olha Zastavets'ka, Taras Zastavets'kyi. A looks of academician S. Rudnyts'kyi is in development of geographical education in Ukraine. The role of Stepan Rudnyts'kyi lights up in development of geographical education, scientific labours and train aids of scientist are analysed. Shown possibility of the use of scientific inheritance of the prominent Ukrainian geographer S. Rudnyts'kyi during the study of school course of geography in school.

Одним із важливих напрямків наукової діяльності академіка С. Рудницького є географічна освіта. Її теоретичні та методичні засади розвитку, що заклали учений ще на початку ХХ ст., стали відомими для сучасників завдяки науковим пошукам українських вчених М. Мушинки, А. Розсохи, І. Ровенчака, О. Вісьтак, П. Штойка, О. Шаблія та ін. Ці вчені доклали великих зусиль для того, щоб наукова спадщина С. Рудницького та відомості про його науково-освітню діяльність поширилися в Україні серед вчених та освітян, щоб ідеї вченого щодо розвитку географічної освіти отримали належне втілення при викладанні шкільних та вузівських географічних дисциплін у незалежній українській державі.

Позаяк географія – це одна із навчальних дисциплін, які формують світогляд дитини – майбутнього громадянина України, її викладанню у нашій державі має приділятися належна увага. Тому так важливо вивчити погляди фундатора вітчизняної географічної освіти, розробку її дидактичних засад, зокрема структури освіти, принципів побудови шкільних підручників, наочних посібників і т.д. Це допоможе сучасним науковцям у їх пошуках шляхів трансформації географічної освіти у незалежній українській державі, її наближення до європейських стандартів.

Працюючи приват-доцентом у Львівському

університеті (1908-1914) чи деканом філософського факультету Українського Вільного Університету (Прага, 1921-1926 рр.), організатором Українського науково-дослідного Інституту географії і картографії (1927-1933 рр.), вчений постійно приділяв увагу підготовці географів, він розробив дидактичні основи вивчення географії у школах, видав ряд шкільних посібників, карт.

Велика увага вченого до питань географічної освіти пояснювалась тим, що її стан на початку ХХ ст. був, на думку вченого, найгіршим серед всіх наук. Причини цього “лежать у наших школах та у нашій системі самообразовання” [6, с.166]. С. Рудницький всебічно аналізує шкільні навчальні підручники з географії і стан викладання цієї науки у народних школах. У статті “Нинішня географія” (1905 р.) він відзначає їх головні хиби, зокрема: відсутність описів країв, що вивчаються (особливо України, яка нібито нічого географічно цікавого не має); брак майже всякої генетики, тобто причин існування того чи іншого явища. “Се чого вчать у наших школах під назвою географії є лише жалкою мішаниною зі статистичних дат, з вичислюванням гір, рік, з немногих якби з воздуха взятих відомостей про клімат і плоди, з кількох етнографічних заміток, а вкінці з великанської кількості назв міст і містечок, або й сіл” [6, с.167]. Разом з тим вчений розумів, що

географія, розширюючи знання людей про рідний край, свою батьківщину, сприятиме вихованню українського патріотизму, саме ця наука розширює кругозір людей, сприяє формуванню їх світогляду та політичної культури, поширенню здорового способу життя. Тому впродовж свого життя С.Рудницький прагнув зробити географію всенародною наукою, визначаючи її велику освітню функцію.

Ще однією причиною “сумного стану в географії” С.Рудницький вважав також і те, що географія у тодішній шкільній системі нерідко поєднувалася з історією і викладалася істориками. При цьому знань географічних, пов’язаних з астрономією, фізикою, метеорологією, геологією та ін., історики у більшості не мають і тому не можуть прищепити їх своїм учням. Виходячи з цього, а також вивчивши історію розвитку географічних знань, вчений дає визначення об’єкту і предмету вивчення географії. При цьому він зазначає, що “одна між науками географія бере Землю як цілісність, яко саму для себе, своєрідну одиницю у світовому просторі і старається її всесторонньо дослідити та представити з всім, що на ній виходить” [6, с.177], тому, на думку вченого, “спеціальну увагу треба звернути на поверхню Землі, як простір, в якому суть розміщені явища; Земля як цілісність, а спеціально її поверхня – це предмет географії” [6, с.177].

С.Рудницький розкриває структуру географії, виділивши в ній фізичну, математичну географію, антропогеографію (географію людини), історичну географію. Визначаючи географію як самостійну науку, С.Рудницький пропонує змінити стан її викладання у школах. Зокрема, у початкових школах головним має бути краєзнавчий принцип: навчання має опиратись на “пізнання оточуючої природи і найважливіших географічних явищ та предметів найближчої околиці і рідного краю” [6, с.189]. А вже з четвертого класу, на думку вченого, можна вивчати чужі краї. Відводячи географії світоглядну роль, С.Рудницький пропонує вивчати її у всіх класах школи, хоча би по одній годині на тиждень. На його думку, спочатку необхідно вивчати основи загальної географії та географії України (перший – третій класи), європейські країни (третій клас), інші країни і океани (четвертий клас), а вже у старших класах – ще раз загальну географію, яка підсумовувала те, чого навчилися учні у попередніх класах. Реалізація принципу “від близького до далекого” мала зробити географію доступнішою, цікавою, дозволити перейти від вивчення конкретних фактів чи об’єктів до теоретичних узагальнень, розширити в учнів географічний кругозір та формувати географічне мислення.

Особливий акцент С.Рудницький приділив національному вихованню учнів у процесі вивчення географії. У всіх класах він пропонує при вивченні будь-якого географічного явища, об’єкту чи процесу проектувати знання про нього на територію України чи рідного краю, тобто, говорячи сучасною мовою, використовувати українознавчий підхід. Цей підхід пронизує всю наукову творчість вченого, особливо його книги, написані для дітей і вчителів. Він пише: “Якщо пізнання мови і літератури свого народу, його

історії, побуту і звичаїв є загально визнано важливим, то не менше, на мою думку, важливим і потрібним є пізнання рідного краю, на котрім сей народ виріс і розвивається. І обов’язком кожного, хто почувається до крихітки патріотизму, учитися пізнавати рідний край не лише словами, а душею” [6, с.192].

Ідеї С.Рудницького про викладання географії висловлені ним на початку XX ст., знайшли своє відображення у навчальних посібниках для учнів “Початкова географія України” (1919), “Коротка географія України” (1910, 1914), “Основи землезнання України” (1924).

Кожна з цих книг починається пристрасним описом України, в якому відчувається велика любов автора до своєї батьківщини, її він прагне передати читачам і переконати їх у необхідності любити і пізнати рідну землю. Так, у “Початковій географії України” С.Рудницький звертається до читачів: “Батьківщиною українського народу є Україна. Велика це і чудова країна – там жили наші прадіди, діди і батьки, які боронили її від ворогів і проливали за неї свою кров, щоб вона була вільна і незалежна. І тепер там живе український нарід, наші брати і сестри, молодші і старші. Вони мають ту саму мову, ту саму релігію, ті самі звичаї, національні традиції і ті самі бажання – жити вільно і ні від кого незалежно на своїй землі і бути єдиними господарями” [1, с.3]. Ця книга витримала три видання за кордоном і була навчальним посібником для українських дітей впродовж першої половини XX ст. Вона може бути зразком побудови шкільного підручника з географії України завдяки таким рисам:

1) науковості, весь матеріал базується на нових на той час теоретичних і методичних положеннях географічної науки. Це досягається внаслідок того, що вчений мав широкі погляди на фізико-і антропогеографічні явища, був безпосереднім дослідником багатьох з них, мав європейську географічну освіту;

2) побудова матеріалу, починаючи від аналізу простих явищ до складних. Спочатку він розглядає сутність географічних термінів чи понять, дає характеристику фізико-географічних об’єктів, населення, його історії і культури, занятя, здійснює опис окремих земель та великих міст;

3) послідовність вивчення об’єктів і явищ – всі явища і об’єкти представлені від простого до складного, а також у тісному взаємозв’язку. Автор розкриває причинно-наслідкові зв’язки, відходить від простого опису явищ і об’єктів до розуміння їх сутності;

4) значна насиченість картографічним матеріалом: карти наочно відображають розміщення явищ природи, галузей господарства, адміністративний поділ України;

5) цікавість і доступність матеріалу; текст параграфів написаний легко, доступною, виразною мовою. Він насичений цікавими фактами, фотографіями, рисунками, які вдало його доповнюють і допомагають запам’ятати матеріал.

Ці риси характерні і для інших навчальних посібників, зазначених вище.

У “Початковій географії” автор формує в учнів основні поняття, на них він наголошує окремо в кінці кожного параграфа. Для кращого запам’ятовування матеріалу, учням пропонується відповісти на запитання.

У цій та інших книжках для дітей, С.Рудницький підкреслює багатство української мови, доводить, що “ми, українці, маємо все своє питоме” [8, с.55]. Він вживає тільки суто українські терміни і поняття, доводячи, що українській мові немає потреби шукати в інших мовах потрібних слів через їх недостачу. Такі терміни, як рівник (екватор), рівнобіжники (паралелі), південники (меридіани), бігуни (полюси), мірило (масштаб), підсоння (клімат), тепломір (термометр) та ін. були значно зрозумілішими для учнів, ніж слова, запозичені з чужих мов.

З любов’ю і теплою описує С.Рудницький гори і рівнини, озера і ріки, моря і клімат України, її рослини і тварини, народ, підкреслюючи їх унікальність, багатство природи, вільнолюбство і працьовитість українського народу. Він при цьому плекає надію на те, що Україна має бути незалежною, а її народ – вільним і щасливим. При описі галузей господарства вчений наголошує на тому вигідно чи не вигідно розвивати ті чи інші виробництва в Україні і як це відбувається в інших (незалежних) країнах.

Цікавими є описи С.Рудницьким регіональних відмінностей України. Вчений це робить по етнографічних землях, які відрізняються, передусім, особливостями життєдіяльності людей. Дотримуючись ідей антропоцентризму, вчений ставить в центр уваги людину – спосіб її життя і господарювання, описує найбільші поселення (міста) регіону. При цьому він не тільки визначає головні галузі, що формують функції міст (як це робиться у сучасних підручниках з географії), але й подає цікаві історичні відомості щодо їх існування, а також події, які з ними пов’язані та визначні особистості, що брали в них участь, або проживали у тому чи іншому поселенні. Такий підхід цікавий і може бути використаний сучасними вченими при створенні схем соціально-економічного районування України та при описі районів. Він дозволяє відкинути т.з. виробничий принцип виділення районів, об’єктивно підійти до встановлення меж соціально-економічних районів враховуючи, крім виробничої спеціалізації, соціально-економічний потенціал регіону, його історико-географічні особливості розвитку.

Здійснюючи свою наукову діяльність, С.Рудницький ніколи не залишав поза увагою питання географічної освіти, особливо це виявилось у т. з. харківський період, коли основною була науково-організаторська діяльність вченого, С.Рудницький незважаючи на велику зайнятість, не полишає інтересу до питань викладання географії у школах і вузах, розуміючи її роль у формуванні наукового світогляду, національному вихованні молоді. У своїх статтях “Завдання української науки на українських землях” (1927) та “Завдання Українського географічного інституту” (1928) він наголошує на необхідності вивчення наукової географії, яка була би позбавлена ідеологічних догм (ідеї С.Рудницького

щодо антропогеографії було визнано антирадянськими у 30-их роках ХХ ст.). Крім цього, як директор Українського Географічного інституту, С.Рудницький організовує випуск серії стінних і підручних карт, при цьому він наголошує на тому, що такі карти необхідні для військової справи, туристичної і мандрівничої справи, наукових досліджень, освіти. Він також ставить питання про видання навчальних атласів для учнів та студентів, комплексних атласів України.

Впродовж свого життя С.Рудницький створює великі стінні карти України (фізичну, політичну), малий шкільний географічний атлас, великий атлас України, карти Галичини, етнографічну оглядову карту України та ін., розробляє теорію математичної картографії [9, с.128] та ін.

Основним завданням вчений вважав “дати молоді шкільні атласи в руки, а добрі карти на стіну” [7, с.189]. На вирішення цього завдання була спрямована і діяльність С.Рудницького в Українському науково-дослідному інституті географії і картографії. Одним із найважливіших напрямів діяльності цього закладу було видання серії стінних фізичних та антропогеографічних карт для шкіл України, шкільних атласів і підручних карт, географічних моделей (глобусів), краєвидних альбомів.

Найперше необхідним для вчителів географії та науковців С.Рудницький вважає видання щомісячного географічного журналу, який би давав найдокладнішу інформацію про географічні відкриття, події, дослідження – поступи світової географічної науки. Такий журнал, а також “система географічного землезнання” мають бути головними для освіти вчителів і науковців, без них розвиток географії, на думку вченого, “міг би тільки клигати” [7, с.215].

Крім навчальних посібників і карт, велике значення для вивчення географії С.Рудницький відводив екскурсіям, але належно підготовленим і проведеним.

Вчений добре розуміє, що належна географічна освіта може бути досягнута тільки за умови підготовки “кількісно як найбільше, якісно як найкращих наукових працівників по географії” [7, с.211]. Тому одним з важливих завдань Українського науково-дослідного інституту географії (створений у 1927 р.), він визначає освітню діяльність. Навчання географії у цей час було поставлене таким чином, що основна увага приділялась економічній географії, що базувалась на економіко-статистичній основі. При цьому повністю ігнорувався вплив природного середовища на суспільні процеси, людина розглядалась лише як чинник розвитку продуктивних сил. Щоб поставити українську географію на належне місце, С.Рудницький пропонує “підготувати зміну шкільних планів, написати новий комплект новітнім духом навіяних підручників, видати потрібні стінні і підручні мапи й атласи і ... що найважливіше, підховати пару десятків молодих наукових робітників, що могли б відразу зайняти катедри географії по вищих школах України й випустити з під своєї руки нових викладачів і вчителів та пере підготовлювати давніх” [7, с.212]. Він організовує при Інституті курси перепідготовки вчителів, на яких вони слухають курс

загальної новітньої географії та географії українських земель, вчать досліджувати природу рідного краю та проводити краєзнавчі екскурсії. Але ці курси не були тривалими, бо ідеї С.Рудницького, як представника антропогеографії, було оголошено ворожими, а його було репресовано і знищено (1937 р.).

У процесі сучасної географічної освіти важливим є не тільки використання навчальних посібників і карт, але й іншої наукової спадщини С.Рудницького. Це стосується таких його праць, які опубліковані в Україні, а саме: “Коротка географія України”, “Україна – наш рідний край” (1917), “Чому ми хочемо самостійної України?” (1915), “Українська справа зі становища політичної географії” (1923), “Огляд національної території України” (1905), а також книг О.Шаблія “Академік Степан Рудницький” (Львів-Мюнхен, 1993) та П.Штойка “Степан Рудницький” (Львів, 2000), статті про вченого цих же авторів, І.Ровенчака та ін.

Праці С.Рудницького – неоціненне джерело вивчення географії України. Важко знайти кращі слова про свою батьківщину, ніж у книжці “Україна – наш рідний край”, ось тільки уривок з неї: “Наш рідний край – це велика, багата, славна Україна... Любити свою землю – значить любити не лише свою рідну хату, своє рідне село чи місто, свою рідну околицю, а любити всю землю, весь простір, де люди говорять рідною мовою, ховають рідний звичай, живуть рідними споминами минувшини, леліють рідні надії на будучину... Як далеко гомонить наша мова і пісня, так далеко наш народ живе, так далеко сягає Україна” [2, с.23]. Для того, щоб цей край любити, треба його пізнати. І саме у цьому найважливіша роль відводиться географії України, яка поруч з історією, українською етнологією і літературою дає людям відомості про їхню державу: “Географія, або землезнання, обіймає всі найважливіші відомості про землю і народ, що її заселює. Вона оповідає про сушу й море, про гори, горби, височини, низовини, про ріки, озера і багна, про підсоння, рослини і звірів, що живуть на Україні. Вона розкаже нам про український народ, про його села, містечка, міста, про його хліборобство, ремесло й торгівлю. Вона дає, одним словом, образ життя-буття українського народу на його рідній землі” [2, с.25].

С.Рудницький детально характеризує географічне положення України у її етнічних межах, відзначає користь сусідства з іншими народами і країнами, особливості границь. Дуже цікаво і водночас науково зроблені ним описи форм рельєфу, водних об’єктів, рослинного і тваринного світу. Але центральне місце у книзі займає опис народу, що заселяє українську землю, зокрема особливості його походження, будови тіла, мови, господарської діяльності. У книзі “Україна – наш рідний край”, як і в багатьох інших творах, С.Рудницький підкреслює риси українців як самостійного народу, наголошуючи на його антропологічних відмінностях від сусідніх народів, зокрема поляків і росіян. Це зовсім не узгоджувалося з російськими і радянськими, а також польськими теоріями походження українців, і вченого звинувачували у націоналізмі як польська, так і

радянська влада.

Аналізуючи природні багатства України, підкреслюючи працелюбність українців, вчений ставить собі питання: “чому ж український народ такий бідний і злиднений?” і сам собі відповідає: “головна причина отся: український народ жив споконвіку на землях, що були найбільше з усіх земель Європи виставлені на страшні набіги всіляких кочових, диких народів та при тім надили своїм багатством західних і східних сусідів” [2, с.53]. Господарське життя українців вчений описує не тільки в Україні загалом, але й по окремих її землях (Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Полісся, Поділля, Покуття, Гетьманщина та ін.), зазначаючи особливості життя і побуту українців у різних частинах України, звертаючи особливу увагу на матеріальну і духовну культуру населення, форми розселення людей та специфіку їх господарювання. Все це написано цікаво, з великою любов’ю до рідного народу, до своєї батьківщини.

Текст книжки вдало ілюструють фото з краєвидами та виглядом міст України. Ще більше відомостей про українські етнічні землі подає С.Рудницький у книзі “Огляд національної території України”, яку перекладено і видано в Україні у 1994 р. (упорядник О.Шаблій). Ці матеріали можуть використовувати і сучасні вчителі при вивченні етнічної території України. Для них також будуть цікавими і корисними думки С.Рудницького щодо географічного положення України, яке, на його думку є “найважливішим природописним елементом у політичному житті України від найдавніших часів” [10, с.135]. Для того, щоб показати розташування України в Європі, вчений проводить межу між Європою і Азією, відому нам всім: по східному схилу Уральських гір, річці Урал, Кумо-Маницькій западині, Чорному і Середземному морях. Він визначає, що положення України в Південно-Східній Європі, на перетині шляхів з північної Європи до Причорномор’я і Передньої Азії, мало значний вплив на її історичний розвиток та формування території. Вчений подає детальну характеристику історико-географічного процесу формування українських земель, взаємозв’язків України з сусідніми державами. Він доводить, що створення Української національної держави в етнографічних межах створить позитивний вплив на політико-географічне становище всіх європейських держав, дасть їм велику економічну користь, внаслідок розвитку транзитної торгівлі та шляхів сполучення. Крім цього, маючи величезні мінеральні багатства, родючі землі, значні запаси лісу та іншої сировини, Україна могла б експортувати свою продукцію у країни Європи, натомість забезпечити збут їхньої продукції в себе.

До думок С.Рудницького щодо побудови взаємовідносин між Україною і сусідніми державами, що викладені у книгах “Чому ми хочемо самостійної України” (1914 р.) та “Українська справа зі становища політичної географії” (1923 р.) варто прислухатись і сучасним українцям, особливо політикам, та й просто громадянам України. Вчителі географії, які значною мірою формують науковий та політичний світогляд

молодих людей, можуть використовувати матеріал із названих праць для обґрунтування думки про те, що тільки незалежні держави можуть досягнути високого рівня суспільного розвитку, що руйнування імперій йде тільки на користь всім державам, в т. ч. і колишнім метрополіям. Тільки цивілізовані демократичні відносини між державами можуть привести до миру й безпеки народів, прогресу людської цивілізації. Тому вільна, незалежна і демократична Україна – це не лише внутрішня справа українського народу, а справа навколишніх держав, для яких, на думку С.Рудницького, “Україна буде найбільшою підпорою” [8, с.126].

Цікавими є також думки вченого і щодо відносин України із країнами, які не є безпосередніми її сусідами (Німеччиною, США, Канадою, Францією, Італією, Великобританією та ін.). Для всіх європейських держав, доводить С.Рудницький, є вигідним мати поблизу незалежну Україну, що має вихід до Чорного і Азовського морів, що шукатиме якнайтісніших економічних зв’язків з ними, вивозитиме до них сировину і купуватиме в них свою продукцію.

Розглядаючи кордони України, її місце серед європейських держав, С.Рудницький наголошує на їх високі комунікаційні функції. Сусідство з багатьма державами, рівнинна поверхня, легка прохідність кордонів сприятиме розвитку зовнішньоторговельних відносин на українській території. Водночас ці ж риси були негативними з точки зору оборонної функції. Вчений відзначає, що жодна з держав, які панували на території України, не піклувалися про її визволення, а тільки про розширення своїх границь. Він з сумом зауважує, що уряди молодієї Української держави нехтують природні і етнографічні точки зору при визначенні як зовнішніх, так і внутрішніх границь України. Значною мірою погляди С.Рудницького на формування державних кордонів України є актуальними й зараз, коли недооцінка належного облаштування делімітації та демаркації східних і північних кордонів України обертається для неї багатьма негативними рисами: проникнення нелегальних мігрантів, контрабанда товарів, зброї, наркотиків та ін.

Актуальними й тепер є ідеї С.Рудницького щодо формування границь адміністративних одиниць. Аналізуючи внутрішні границі адміністративних формувань у Австрії і Росії (до них відносились українські землі на початку ХХ ст.), вчений наголошує на відсутності врахування фізико-

географічної цілісності і етнографічних відносин. Ці ж ознаки він відзначає при створенні мережі адміністративних одиниць у Радянській Україні (1923 р.). На думку вченого, округи, які створені на місці колишніх губерній, нарізані штучно, вони не враховують антропогеографічну суцільність і географічний (природний) характер, побудовані згідно з т. з. енергетичним принципом (під кутом неминучої індустріалізації України). У сучасних умовах цей принцип називається виробничим, він покладений в основу схем економічного районування Ф.Заставного, М.Пістуна, які вивчаються у загальноосвітніх школах.

Всі недоліки адміністративного поділу, районізації України С.Рудницький пов’язує з відсутністю у людей географічного мислення, недоліками у вивченні тогочасної географії. Опираючись на слова Е.Канта, про те, що географія найкраще з усіх наук здатна “збудити людський розум”, вчений вважає, що вже 10-річних учнів треба навчати землезнання і продовжити науку аж до закінчення навчання у школі: “Українській молоді треба новітнього землезнання, що вчить досліджувати і пізнавати всю землю і кожний її клаптик як живий твір природи, а людину й її діла на землі як ділянку все земного життя” [5, с.48]. Географія потрібна, за словами С.Рудницького, кожному модерному громадянину, чи він учитель, чи інженер, адміністратор, чи крамар, вояк, чи дипломат. Тому така велика увага приділялася академіком С.Рудницьким географічній освіті, позбавленню її від сухого набору цифр і назв, непотрібного сміття, перетворенню її у науку живу, цікаву. Ідеї С.Рудницького щодо географічної освіти певним чином дістали свій розвиток у незалежній українській державі. Розширення краєзнавчого матеріалу, глибше вивчення своєї держави, підготовка нових підручників, карт і атласів – все це позитивні ознаки розвитку географічної освіти. Однак ліквідація шкільного курсу “Рідний край” (5 кл.) і заміна його еkleктичним курсом “Природознавство”, знову призводить до того стану, який описав С.Рудницький на початку ХХ ст.: “Географія є наукою природничою, вона мусить опиратись на індукцію. Тимчасом наша шкільна географія опирається голвно на дедукцію. Систематичну науку географію в середніх школах зачинають у нас загальною географією, а не географією найближчої околиці і рідного краю, тим самим фактом індукція в шкільній географії є ілюзорична” [6, с.188].

Література

1. Рудницький Степан Початкова географія України. – Філадельфія: Вид-во “Київ”, 1958. – 216 с.
2. Рудницький Степан. Україна – наш рідний край // Політична географія. – Львів, 1998. – С.22-130.
3. Рудницький Степан. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – С.210-272.
4. Рудницький Степан. Історичний розвиток та структура географічної науки. // Історія української географії. – Вип.1, 1999. – С. 31-46.
5. Рудницький Степан. Декілька заміток до справи районізації України // Історія української географії. – Вип.2, 2000. – С. 43-49.
6. Рудницький Степан. Нинішня географія // Академік Степан Рудницький. – Львів, 1993. – С.166-192.
7. Завдання Українського Географічного інституту та його видавництва // Академік Степан Рудницький. – Львів, 1993. – С.193-217.

8. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І.Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
9. Шаблій Олег. Академік Степан Рудницький. – Львів, 1999. – 223 с.
10. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Політична географія України. / Упор., передмова П.Штойка. – Львів, 1998. – С. 131-216.

УДК: 911. 13

Семен Кукурудза

ГІМНАЗІЙНА ГЕОГРАФІЯ В ГАЛИЧИНІ В ЧАСИ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Дослідження наукової спадщини академіка – географа Степана Рудницького, яке особливо активізувалося на початку 90-х років XX ст., дає підставу стверджувати про формування окремого напрямку в історії географії України – рудницькознавства. У статті з'ясовуються витоки початкової і гімназійної географічної освіти та аналізуються перші запозичені інішомовні та оригінальні українськомовні підручники якими користувалися у Галичині в часи Степана Рудницького.

Semen Kukurudza. Gymnasia Geography At The Time of Stepan Rudnyts'kyi in Halychyna.

The research of the science heritage of academic and geographer Stepan Rudnyts'kyi, which activated itself especially at the early nineties gives us the base for the forming of new direction in the history of geography of Ukraine – studying of Rudnyts'kyi. The sources of the beginners and gymnasia education are considered in the paper and the first foreign and original Ukrainian-language textbooks in Halychyna (which were in use at the time of Stepan Rudnyts'kyi) are analyzed.

Степан Рудницький прожив неповних 60 років. Але те, що він зробив для утвердження географії як науки, ставить його на чільне місце фундаторів цієї науки. Тому закономірно, що нині, після 32-х річної заборони і ще двадцятирічного замовчування його праць, вчені намагаються досягнути і зрозуміти не тільки сутність його праць, а й загалом тогочасне життєве середовище в якому він жив і творив, тобто остання третина XIX – перша третина XX ст. Наукова спадщина Степана Рудницького – це численні монографії, підручники й посібники, статті і географічні карти. Важливою складовою для розуміння „епохи” у якій жив і творив Степан Рудницький є його епістолярна спадщина, яка тепер доступна і активно вивчається.

Наукову спадщину Степана Рудницького досліджують нині як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Серед українських дослідників найбільшу активність проявляють професор Олег Шаблій і доцент Павло Штойко. Перший з них монографією „Академік Степан Рудницький фундатор української географії” (1993) відкрив українській громадськості цю визначну постать, визначив її чільне місце серед учених-географів. Роком пізніше він підготував і перевидав фундаментальні праці державотворчого змісту вченого під загальною назвою „Чому ми хочемо самостійної України” (1994). Це видання було дуже на часі, адже незалежність України певною частиною її спільноти ще не цілком усвідомлювалася. А головне, що ці праці давали відповідь на злободенні питання тогочасного політичного життя.

Олег Шаблій впродовж майже двох десятиліть досліджує різні аспекти наукової спадщини академіка

Степана Рудницького. Цими днями відбулося останнє редагування книги „Академік Степан Рудницький”, десятої із серії „Постаті українського землезнання”, яку він редагує. Олег Шаблій є одночасно автором вступної статті й упорядником цієї книги. А всього, за нашими підрахунками, зробленими на підставі бібліографічного покажчика „Олег Шаблій” (2006), до висвітлення наукової спадщини Степана Рудницького він звертався щонайменше 12 разів.

Павло Штойко досліджує життя, наукову та громадську діяльність Степана Рудницького досить тривалий час. Він підготував чимало наукових розвідок, серед яких три поважні монографії, опубліковані НТШ у Львові. Перша з них „Степан Рудницький. Життєписно-бібліографічний нарис”, яка вийшла у серії „Визначні діячі НТШ” за числом 2 [16]. Друга – „Політична географія України”, яка під цією назвою об'єднала дві праці Степана Рудницького „Україна наш рідний край” і „Українська справа зі становища політичної географії” (Львів, НТШ, 1998. – 280с.). Третя – „Листування Степана Рудницького” [9], присвячена епістолярній спадщині вченого. Упорядник і автор вступної статті Павло Штойко зазначає, що саме з листів можна „відтворити досить повне уявлення про неповторні особливості давніх подій, які відкривають маловідомі грані у відносинах між людьми...непересічної особистості в різних оточеннях – родинному, науковому, суспільному” [9, с. 11].

Піонерами серед інших львівських дослідників спадщини Степана Рудницького слід назвати Миколу Демедюка, Мирослава Дністрянського, Ярослава Кравчука, Івана Ровенчака, Ігоря Зінька, Юрія Зінька, Олександру Вісьтак, Андрія Каньдю, Олега Федірка

та інших, які своїми розвідками розширили знання про погляди Степана Рудницького в царині природничої географії і антропогеографії, картографії і краєзнавства [1].

Активно досліджували і досліджують наукову спадщину Степана Рудницького вчені Тернополя, зокрема Богдан і Ольга Заставецькі, Йосип Свинко, Іван Пушкар, Ігор Дітчук та інші. Вони, крім Б. Заставецького, якого вже немає з нами, немало роблять для популяризації знань про особистість вченого не тільки серед студентів, а й на наукових конференціях та зустрічах з педагогічною громадськістю [5].

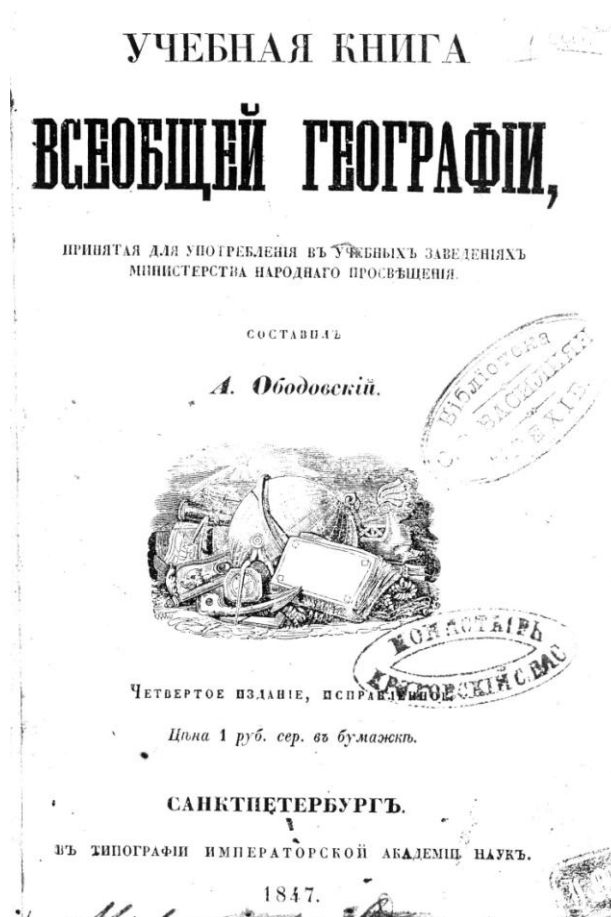
Серед чернівецьких учених пріоритет у вивченні спадщини Степана Рудницького належить Ярославу Жупанському який у навчальному посібнику „Історія географії в Україні” (Львів; Світ, 1997. – 264 с.) присвятив ученому окремий підрозділ (Академік Степан Рудницький – фундатор української географії – С. 84-87).

Останні роки наукової праці, як відомо Степан Рудницький провів у Харкові, тому закономірно, що

цей період його життя і творчості знаходить відображення у працях харківських дослідників, зокрема Павла Черномаза [14].

Наукова спадщина і сторінки життя Степана Рудницького є предметом дослідження не тільки в Україні, але й представників української діаспори за кордоном, зокрема, таких відомих вчених як Григорій Колодій (США), Микола Мушинка (Словаччина), Ярослав Нечас (Німеччина) та інших [1].

Звісно, що це далеко не повний перелік особистостей, які в тій чи іншій мірі зверталися до „чистої криниці знань” залишеної нам цим багатограним і великою мірою пророчим вченим, ідеї якого стосовно української державності поступово реалізуються. Таким чином, зважаючи на фундаментальність праць Степана Рудницького, їхню актуальність для географічної науки і суспільства загалом, а також на широке і всебічне дослідження його наукової спадщини, популяризації його імені серед широких верств населення, маємо підставу стверджувати про формування окремого напрямку в історії географії – „рудницькознавства”.

Ксерокопія 1. Титульна сторінка підручника А. Ободовського

В рамках цього напрямку цікаво з'ясувати історичні корені „галицької географії”, які „живили” Степана Рудницького – гімназиста, студента Львівського і Віденського університетів, гімназійного й університетського професора і, нарешті, вченого-продуцента наукових географічних знань.

Зрозуміло, що в одній розвідці всі ці питання з'ясувати неможливо. Тому ми зупинимося лише на аналізі тих підручників, якими користувалися учні, вчителі й професори початкових шкіл та гімназій Галичини.

Відомо, що започаткуванню українських гімна-

зій передувало масове відкриття початкових або народних шкіл. З цього приводу автор монографії „Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького” (1894) Яків Миколаєвич зазначає: „Ані за князів руских, ані за королів польських не думано о просвіщенню народу сільського, шкіл народних не було.....по прилученню Галичини до Австрії видано 1805 р. політичний закон шкільний (Politische Schulverfassung), котрою постанови обов'язували до 1873 р. В часі тім повстало 64 шкіл народних і училося при кінці того періоду около 2500 дітей. Від 1873 р. перейшли школи народні під нагляд держави і краю і за той час с.с. за 20 літ прибуло 15 шкіл.....На одну школу припадає на 1198 мешканців. На 100 дітей, обов'язаних ходило 72,7 % [10, с. 67]. (Стилістику й орфографію збережено – С.К.).

Відкриття національних (крім єврейських) шкіл, зокрема в Галичині, спричинило потребу відкриття гімназій, в яких готували для них вчителів. Тому в останній третині XIX ст. українські гімназії відкриваються в Бережанах, Коломиї, Львові, Перемишлі, Тернополі, Бродях, Рогатині, Стрию та інших містах. Крім цього створюються Учительські семінари у Львові, Перемишлі, Станіславові (нині Івано-Франківськ – С.К.), Тернополі та інших містах. Для гімназій і Учительських семінарів необхідні були фахівці вищої кваліфікації, що спонукало відкриття в університетах нових кафедр в т.ч. географії. Саме тоді було відкрито першу на теренах України кафедру географії у Львівському університеті (1882/83 н.р.)

Школа, вчитель, підручник – це та тріада, без якої повнокровне навчання учнів неможливе. Водночас, підготовка підручників в тодішніх умовах „інформаційного голоду” була справою нелегкою і тривалою. Тому на перших порах прийшлося скористатися в руських, тобто українських школах російськими підручниками, що використовувалися в „учебных заведениях Министерства народного просвещения Российской империи” [11, титульна стор.]. Одним із авторів такого підручника з географії (учебной книги) був А. Ободовський [11]. Його підручник був популярним і перевидавався щонайменше чотири рази (четверте видання, на аналізі якого ми зупинимося детальніше, вийшло друком в типографії імператорської академії наук в Санкт-Петербурзі у 1847 році (ксерокопія. 1).

В передмові до цього видання А. Ободовський визначає об'єкт дослідження географії: „Географія описує місцевість. – Це головна думка, яку має безперервно мати в голові творець і учитель цієї науки, щоб уникнути вторгнення в область інших наук... Але для того, щоб географічний опис мав належний тон, необхідно розглядати місцевість у відношенні до людини, як останнього каменя у склепінні земної споруди” [11, с.3-4].

Автор підручника наголошує на тому, що виклад географічного матеріалу вимагає „суворої послідовності, внутрішнього порядку, систематичного зв'язку даних і підпорядкування цих останніх одній головній думці” [11, с.2]. Далі він подає такий порядок географічного опису будь-якої місцевості:

А. Неорганічна природа даної місцевості.

І. Материк, що служить точками опори орга-

нічним істотам. Його слід розглядати:

а) у відношенні простору

1) до положення, 2) кордонів, 3) величини;

б) у відношенні до форми і речовини.

1) будова поверхні 2) геогностичний склад, 3) мінеральні утворення

ІІ. Сукупність умов органічного життя в даній місцевості суть:

1) води, 2) ґрунти, 3) клімат

В. Органічна природа даної місцевості представлена:

1) Царство „прозяблих”, 2) Царство тварин, 3) Людину

Крім цього автор розкриває сутність синтетичного і картографічного методів, які найбільше використовуються в географічних дослідженнях, а також детально аналізує картографічний метод Огрена, який, як він вважав, дає тверду математичну основу географічному пізнанню, а також пропонує дидактичні прийоми, які допомагають учням краще засвоїти навчальний матеріал. З цього приводу він зазначає: „... на географію слід дивитися як на заняття уяви і пам'яті разом, а спочатку навіть діяти більше на уяву. Викладач має спрямувати всю свою увагу на те, щоб учні живо уявляли в умі основні риси земної поверхні і кожної країни [11, с.5].

Підручник має таку структуру:

Вступ.

Опис частин світу загалом (без Антарктиди – С.К.)

Опис Російської імперії (з поділом на Росію Європейську, Азійську, й Американську).

Опис держав Західної Європи.

Опис Азії, Африки, Америки і Австралії у політичному відношенні.

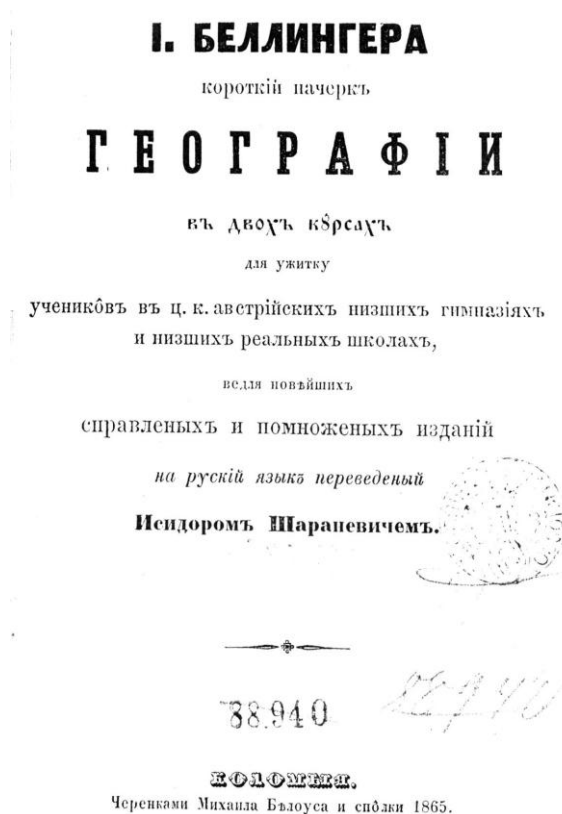
Цікаво, що ця книга належала бібліотеці отців Василян у Крехові, про що свідчать штампи, а також герб бібліотеки.

Іншим напрямом, яким просувалася й утверджувалася географія на теренах Галичини був західний. Після поділів Польщі у XVIII Галичина опинилася в складі Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії, державною мовою у якій була німецька. Завдяки дослідженням німецьких географів О.Гумбольдта, К.Ріттера, Ф. Ратцеля, та інших географічна наука в середині XIX ст. досягла значних висот. Зрозуміло, що розширилася база і підвищилися вимоги до написання навчальних підручників з географії. У бібліотеці імені Василя Стефаника нам вдалося віднайти підручник з географії І.Беллінгера для учнів нижчих класів австрійських гімназій і нижчих реальних шкіл, переклад яких зробив відомий історик Ісидор Шараневич (ксерокопія. 2).

У „Передньому слові” підручника йдеться про його структуру, тобто поділ на два курси, перший з яких „...содержить наиболее необходимые сведения из космографии и математической географии с взглядом на поверхность земли под ее главными противоположными собой частями: воды и стальной

суши; второй курсъ (теченье) занимаетъ ся лише сталою сушею изъ взгляду на физикальную свойственность” [2, с.3]. Перший курс поділяється на три відділи, кожний з яких має різну кількість глав: перший – дві, другий – три, третій – шість. Не вдаючись у зміст глав, наведу лише назви відділів. Перший відділ має назву „Вступні відомості з космогеографії або з опису всього світу”, другий –

„Загальні відомості з географії” і третій – „Сухий край і море, і їх частини”. Другий курс також поділяється на три відділи: перший – „Фізичні властивості сталої суші”; другий – „Дальші уваги географії фізичної і політичної”; третій – „Політична географія” з акцентом на характеристику Європи та її найбільших міст [2].

Ксерокопія 2. Титульна сторінка підручника І. Беллінгера

Очевидно, що як російські, так і німецькі підручники були повною мірою використані місцевими гімназійними професорами - географами для підготовки українських, зокрема, для початкових шкіл і гімназій. Такі підручники були підготовлені Наталем (Анатолем) Вахнянином, Романом Заклинським, Григорієм Величком та іншими.

Так, Анатоль Вахнянин, відомий композитор, водночас писав музику і викладав географію у Львівській академічній гімназії. У 1873 р. він підготував „Короткий Нарисъ Землеописи для низшихъ класъ середнихъ шкілъ”, який вийшов друком у Львові накладом товариства „Просвіта”. У вступному слові (Слівце відъ автора) він пише „Отсей „Короткий нарисъ Землеописи” уложивъ я послѣ плану и системы, захованой въ учебнику И. Беллингера: „Leitfaden der Geographie” (20 видане, Відень, 1872). Крім цього він зазначає, що „Укладаючи...я мавъ пѣд рукою діло И.И. Литрова „Die Wunder des Himmels”, Штутгартъ, 1837; „Handbuch der physischen Geographie” Г.Ад. Клендена, Берлінъ, 1863; чesкій переклад И. Беллингера, и статистични таблиці,

прилучени до атласа Д-ра Г.Д. Штейна, Липско, 1873.” [3, с. 3]. Підручник поділяється на шість частин, а частини – на глави (голови). Найкраще уявлення про текст підручника дає його зміст (оглавлъ) (ксерокопія 3).

Особливої популярності набув підручник Романа Заклинського „Географія Руси. Частина перша. Русь Галицька, Буковинська і Угорська з картою” (1884 р.). В ньому наведено підсумок географічного вивчення території, що знаходилася під австрійським пануванням. На початку охарактеризовані фізико-географічні умови краю з детальним описом Бескиду бойківського, правильним тлумаченням Опілля, Поділля, Розточчя, Подільського уступу над Поліською низовиною. Не менш детально описані корисні копалини, домашні промисли, ремесла і фабрична промисловість, торгівля і шляхи сполучення, населення і його освіта, організації і товариства, подається короткий історичний нарис краю [6, с.149].

У монографії „Листування Степана Рудницького” під №74 поміщено лист до Богдана Заклинського (сина Романа), також викладача географії, автора підручника „Опис рідного краю (Географія

України)”, 2-е видання, Відень, 1915. Лист короткий, тому його зміст передаю цілком: „Шановний товаришу! Дякую за прислану книжочку, що свідчить, що географія не перевелася в родині Заклинських. Страшно хотів би з Вами замінитись і сидіти в Чорногорі, замість гнити в обридливих міських мурах.

23. V. 1916, Відень

Здоровлю Вас сердечно.”

Рудницький [9, С.131].

У Науковій бібліотеці імені Василя Стефаника є підручник К. Турчаковського „Учебник всеобщей географии.” Ч. 2, Издание 2-е. Киевъ, Типография С. Кульженко, 1884, яким також користувалися учителі й учні Галичини, в тому числі Лев Рудницький – батько Степана Рудницького, „...який з 1873р. працював заступником учителя у Перемишльській гімназії, з 1879 року – дійсним учителем Тернопільської, згодом Львівської гімназії, ...належав до найлучших в краю учителів” [16, с. 6].

О Г Л А В Ъ

	Страница
Часть первая. Девять вступный вѣдомости про свѣтъ.	
Голова I. Про тѣла небесныя въ загалѣ	1
Голова II. Про деякія тѣла небесныя въ загалѣ	5
Часть вторая. Загальныя вступныя вѣдомости земледенія.	
Голова I. Що є земледеніє	12
Голова II. Загальныя вѣдомости аъ земледенія фізичной.	13
Голова III. Про стычностіє сушѣ аъ моремъ	15
Часть третья. Суша и море и ихъ части.	
Голова I. Про сушу и море, ихъ величину и разкладъ на пѣвкыяхъ	17
Голова II. Про подѣлъ сушѣ и моря	18
Голова III. Про постать и подѣлъ частей свѣта	19
Голова IV. Про головныя моря и ихъ части	25
Голова V. Про острова въ головныхъ моряхъ	28
Голова VI. Найважѣйшыя проливы	33
Часть четвертая. Про постать поверхности земекон.	
Голова I. Подготовляющій понятіа	35
Голова II. Про разкладъ водъ континентальныхъ, горъ, высочинъ и низинъ	39
Голова III. Знаменитѣйшыя рѣки, озера и вершины, довыгбѣсть ихъ, раздогбѣсть и высокбѣсть	60
Часть пятая. Про створы и плоды земекы.	
Голова I. Про звѣрята и рослины	62
Голова II. Про чловѣка	63
Часть шеста. Земледеніє політична.	
Голова I. Подготовляющій понятіа	66
Голова II. Про Европу въ загалѣ	69
Голова III. Про Азію въ загалѣ	77
Голова IV. Про Африку въ загалѣ	80
Голова V. Про Австралію въ загалѣ	82
Про Америку въ загалѣ	83
Голова VI. Про величину мѣсть	86

Ксерокопія 3. Зміст підручника Н. Вахнянина

Маючи доброго батька і вчителя в одній особі, отримавши фундаментальну освіту у Львівському і Віденському університетах, Степан Рудницький рано опанував тогочасними географічними знаннями, а розпочавши самостійну працю – передавати набуті знання своїм учням. Йому прийшлося це зробити у досить ранньому віці, так як у 1896 році помирає мати, а через два роки – батько.

Офіційне право викладати географію українською, німецькою і польською мовами він отримує в грудні 1899 р., а „заступником учителя починає працювати вже з лютого місяця цього року у Першій і Третій гімназіях Львова, від 7 лютого 1900 року – як іспитований заступник учителя Першої гімназії в

Тернополі. Від вересня 1903 року – на посаді професора Другої реальної школи у Львові, в 1904 році одержує професорське звання” [16, с. 7-8].

Закономірно, що сплав глибоких знань і педагогічного досвіду дає змогу Степанові Рудницькому вже у 1905 році видати солідну наукову працю під назвою „Нинішня географія”, яка вийшла друком як науковий додаток до журналу „Учитель” у Львові. Через деякий час він друкує „Коротку географію України” (у двох частинах). Частина I. Фізична географія. – Київ: Лан, 1910. Частина II. Антропогеографія. – Львів, 1914.

Підручники і посібники Степана Рудницького

мають різне призначення і написані не тільки українською, а й німецькою, польською і російською мовами. Так, у розгар Першої світової війни у Відні виходить його „Політична географія України” (1915), а в Санкт-Петербурзі „Очерки географии Украины – Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1916). Після закінчення війни видає „Початкову географію для народних шкіл” [13], „Географічні етюди. Читанка з початкової географії” – Київ: Держвидав України, 1924, а також три видання „Основи землезнання України”. Прага, 1923; Львів, 1924. – Ч.1; Ужгород, 1926. – кн. II.

Це тільки незначна частина з великого доробку вченого і педагога, яка свідчить про те, що в першій третині ХХ ст. навчальні посібники Степана Рудницького були популярними і домінували в Галичині. Вони були відомі й на території Наддніпрянської України.

Через багато років доктор Василь Лев згадує: „При історії вивчали теж географію, в нижчих класах V-й і VI-й також економічну й історичну. Після і перед I світ. війни користувалися учениці популярним підручником географії України Степана Рудницького і Географією Омеляна Калитовського, підручниками широкого і глибокого діапазону, з описами і проблемами історії нашої землі” [12, с. 46].

Очевидно, що крім згаданих підручників Степана Рудницького і Омеляна Калитовського, у першій третині ХХ ст. користувалися й іншими, можливо й не такими популярними, але досить відомими. Так, у „Ювілейній книзі української академічної гімназії у Львові” [17], серед багатьох достойників, таких як Ілля Кокорудз, Філярет Колесса, Микола Сабат та інших є й ім'я Юліана Левицького – історика і географа, який розпочинав свою педагогічну діяльність у цій гімназії, а згодом директора гімназії сестер Василянок і директора Тернопільської гімназії. Коротка біографічна довідка закінчується повідомленням: „Видав підручник географії для середніх шкіл, писав статті в різних часописах і наукових журналах” [17, с. 170]. Нас зацікавило це повідомлення і пошуки цього підручника увінчалися успіхом [7]. Згодом ще один підручник цього автора під назвою „Географія” був переданий невідомим добродієм з української діаспори в Канаді. Виявилось, що його видано в м. Торонто (Канада) у 1919 р. [8]. Коротко зупинимось на його характеристиці..

У підручнику Юліана Левицького відсутня передмова чи вступ, тому відзначити щось суттєве про історію його написання і чому він виданий в Канаді важко. Стосовно змісту, то виділимо те, що перший з восьми розділів присвячено „Орієнтуванню і міренню”, що є новим з методичної точки зору. Далі йдуть: II. Земна куля. III. Океани і континенти. IV. Будова поверхні землі. V. Сухоземні води. VI. Клімат (підсонє). VII. Житє на землі. VIII. Політична географія. Підручник ілюстрований 36 авторськими (графічними) рисунками. Зміст підручника дуже

чіткий і короткий, обсяг становить всього 96с. Саме ці риси – *чіткість, лаконічність і зразковість опрацювань лекцій* – відзначають у своїх спогадах випускники гімназій сестер Василянок та Академічної у Львові і Тернопільської, де він у різний час викладав географію [12, 17, 18]. Доктор Василь Лев згадує: „В гімназії СС Василянок перед першою світ. війною визначався... Юліан Левицький, який приготворював лекції солідно, точно і приступно, захоплюючи молодь своїми завваженнями про події і звертаючи увагу на культурний розвиток народів, не тільки „на дати, панівні династії та війни” [12, с.45]. Саме з Тернополем, де Юліан Левицький народився у 1874 році і помер у 1925 році і Львовом – де він навчався в Університеті і працював професором і директором гімназій, пов'язане життя цього визначного педагога [15,16].

У часи педагогічної діяльності Степана Рудницького, крім підручника Юліана Левицького дещо пізніше вийшов підручник Омеляна Терлецького „Елементарна географія” Львів: Наклад „Рідної школи”, 1926. – 83 с., яким користувалися у початкових школах і молодших класах гімназій. Свою педагогічну діяльність він розпочав у Тернопільській українській гімназії у 1898 р., викладаючи географію, а в 1911р. призначений першим директором новоствореної гімназії Українського педагогічного товариства (УПТ) у Чорткові. Омелян Терлецький перед Першою світовою війною був переведений на роботу у Львівську академічну гімназію, очолював УПТ, а в 1939 – 1941 рр. викладав історію у Львівському університеті. Він є автором багатьох історичних праць, в тому числі „Історія української державності”, за що обраний дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка.

Отже, можна зробити короткі висновки такого змісту:

- перші підручники з географії в Галичині були перекладені з німецької мови (автор - І. Беллінгер). Російськомовні підручники (автор А. Ободовський) використовувалися без перекладу, так як українське населення вважалося руським і, загалом, розуміло їхній зміст;

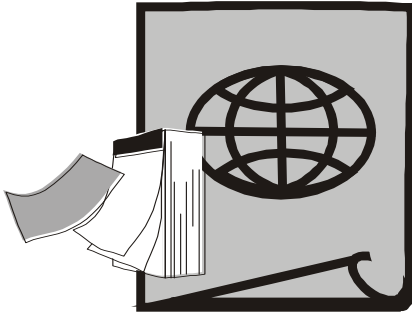
- україномовні підручники з географії почали готувати вчителі академічних гімназій (Наталь Вахнянин, Роман Заклинський) зміст яких значною мірою був близьким до тих, якими користувалися австрійські, німецькі та польські гімназії.

- оригінальні україномовні підручники з географії для початкових шкіл і гімназій були вперше підготовлені Степаном Рудницьким.

- водночас з Степаном Рудницьким для початкових шкіл і гімназій підручники з географії видавали професори українських гімназій – Омелян Калитовський, Юліан Левицький, Омелян Терлецький, Володимир Геринович [5] та інші, що свідчить про активну працю гімназійних і університетських педагогів в царині підготовки і забезпечення учнів необхідною навчальною літературою.

Література

1. Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: Зб. наук. праць. Відп. ред. О.І.Шаблій. – Львів, 1994. – 136 с.
2. Беллингер І. Короткій начерк географії въ двохъ курсахъ / На рускій языкъ переведеный Исидоромъ Шараневичемъ. Коломия, 1865. – 110 с.
3. Наталь Вахнянин. Короткій нарисъ землеписи для низшихъ клясъ середнихъ школъ. Львовъ, Просвіта, 1873 – 88 с.
4. Геринович В. Основи географії для ужитку 3 і 4 кляси. Кам'янець на Поділля: „Дністер”, 1920. – 80 с.
5. Богдан Заставецький, Ольга Заставецька, Дмитро Ткач. Роль С. Рудницького та В. Кубійовича в підготовці навчальних посібників з географії України // Історія української географії і картографії. Тернопіль, 1995– 43-48.
6. Семен Кукурудза, Степан Трохимчик. Штрихи до історії географічного вивчення Галичини // Історія української географії і картографії. – Тернопіль, 1995. – С. 147-150.
7. Левицький Ю. Географія. Для 1 кляси середніх шкіл. Львів: Наклад Руського товариства педагогічного, 1911. – 92 с.
8. Юліан Левицький. Географія. Торонто: З народної друкарні, 1919. – 96 с.
9. Листування Степана Рудницького. Упорядкування, вступна стаття, примітки Павло Штойко. Львів, НТШ. – 435 с.
10. Яків Миколаєвич. Опис статистично-географічний повіта Камянецкого. – Львів, НТШ, 1894. – 120 с.
11. Ободовскій А. Учебная книга всеобщей географии. С-Пб. 1847. – 396 с.
12. Пропам'ятна книга гімназії сестер Василянок у Львові. НТШ. Український архів, т. XXII. – Нью Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1980. – 334 с.
13. Степан Рудницький. Початкова географія для народних шкіл. – Київ; Львів; Відень: товариство „Вернигора”, 1919. – 191с.
14. Павло Черномаз. Харківська географічна школа: особистості, ідеї, відкриття // Історія української географії. 2002. Вип. 1. – С. 17 – 25.
15. Олег Шаблій. Академік Степан Рудницький фундатор української географії. Львів - Мюнхен, 1993. – 223 с.
16. Павло Штойко. Степан Рудницький (1877-1937). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, НТШ. 1997. – 181 с.
17. Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові на 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878-1978. Український вільний університет в Мюнхені. Серія: Матеріали до сучасної української історії. Філадельфія - Мюнхен, 1978.- 611 с.
18. Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898-1998. Тернопіль – Львів: НТШ, Львівське крайове товариство „Рідна школа”, 1998. – 736 с.

Хроніка. Факти. Проекти

ЮВІЛЕЙ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО У ЛЬВІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Географи Львова гідно зустріли 130-річний ювілей фундатора національної землезнавчої науки, картографії та географічної освіти академіка Степана Рудницького. 12 грудня 2007 р. на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка відбувся міжнародний науковий семінар, присвячений 130-річчю від народження і 70-річчю від смерті (розстріляний 3 листопада 1937 р.) видатного вченого-географа. Семінар організували ЛНУ ім. І. Франка, Наукове Товариство ім. Шевченка і Львівський відділ Українського географічного товариства.

Тепер у нікого нема сумнівів, що академік Степан Рудницький є не лише визначним ученим-географом. Він заклав наукові основи новітньої української географії (праця “Нинішня географія”, 1905), її різних галузей (фізична географія, антропогеографія), зробив фундаментальний внесок у географічне українознавство (книги “Ukraina. Land und Volk”, 1916; “Основи землезнання України”, 1924, 1926), особливо у політичну географію України та її геополітику (“Українська справа зі становища політичної географії”, 1923 та ін.), створив теоретичні підстави національної картографічної науки і географічної освіти.

Після реабілітації С. Рудницького у 1965 р. його творча спадщина залишалася недоступною для наукового використання. Лише в останні сімнадцять років географи і картографи Львова, Тернополя, Києва, Харкова, Чернівців почали активно її освоювати, відзначаючи її фундаментальність, європейськість і актуальність. Найбільше у вивченні та популяризації ідей С. Рудницького зроблено проф. О. Шаблієм, О. Заставецькою, доц. П. Штойком, О. Вісьтак, І. Ровенчаком та ін. Вийшли монографії про життя і творчість ученого (О. Шаблія “Академік Степан Рудницький — фундатор української географії”, 1993; П. Штойка “Степан Рудницький (1877–1937): Життєписно-бібліографічний нарис”, 1997), книги його праць і листів за редакцією цих учених, а також проф. з Пряшева (Словаччина) М. Мушинки.

У руслі “Року С. Рудницького на Тернопільщині”, що відзначався у 2007 р., було посвячено меморіальну таблицю в обласному центрі на будинку,

де з 1879 по 1890 рік мешкала родина Рудницьких (19 квітня), проведено Міжнародну конференцію з історії української географії та картографії (5–7 грудня) та ряд інших заходів. У Львові колишня вулиця Партизанська перейменована на вулицю С. Рудницького.

І ось науковий семінар у Львівському університеті. Він передбачав п’ять заходів: посвячення пам’ятної таблиці, висадження “Дерева С. Рудницького”, проведення наукової академії, організація виставки праць С. Рудницького і презентація його публікацій.

Урочисте відкриття пам’ятної таблиці розпочалося виконанням державного гімну “Ще не вмерла України...”. Для відслонення таблиці, встановленої на стіні корпусу географічного факультету (вул. П. Дорошенка, 41), ведуча дійством проректор університету п. Звенислава Мамчур запросила Голову НТШ в Україні, д. і. н. Олега Купчинського та доцента кафедри економічної і соціальної географії Олександру Вісьтак. Текст таблиці: “У Львівському університеті навчався (1895–1999) і працював (1908–1919) фундатор новітньої української географії, картографії і землезнавчої освіти, академік Степан Рудницький (1877–1937)”. Посвяту пам’ятної таблиці здійснив о. Володимир з Греко-католицької церкви Святої Анни у м. Львові.

На урочистості виступили: Голова НТШ д. і. н. Олег Купчинський, завідувач кафедри економічної і соціальної географії університету, заступник Голови НТШ проф. Олег Шаблій, декан факультету міжнародних відносин університету проф. Маркіян Мальський, студентка III курсу географічного факультету Тетяна Карпа, члени Малої Академії наук Західного наукового центру, учні львівських шкіл Юрій Новачинський (ЗОШ № 68) і Христина Танчин (ЗОШ № 97).

На посвяті були присутні члени великої родини Рудницьких: Анна Рудницька — дочка рідного брата нашого академіка, письменника Юрія Рудницького (псевдо: Юліан Опільський), а також професор Львівської політехніки Андрій Рудницький — троюрідний племінник С. Рудницького.

Урочистості з нагоди відкриття пам’ятної таблиці закінчилися під звуки духовного гімну України

“Боже великий єдиний” М. Лисенка. Зразу ж після цього у дворі географічного факультету — колишньої Богословської греко-католицької академії — на честь академіка С. Рудницького, було висад-жено молоде деревце дуба звичайного (*Quercus robur*).

Друга частина семінару проходила під лозунгом: “Щоб Україну любити, треба її добре пізнати” (цитата з С. Рудницького). Після привітання від НТШ проф. О. Купчинського були виголошені вісім наукових доповідей, присвячених різним аспектам життя і науково-педагогічної діяльності С. Рудницького. Зокрема: “Академік Степан Рудницький — фундатор новітньої української географії” (проф. О. Шаблій), “Доля родини С. Рудницького” (акад. НАНУ, Голова Словацького відділення НТШ у Європі, д. чл. НТШ Микола Мушинка; через його відсутність доповідь зачитав доц. Мирослав Білецький), “Внесок С. Рудницького в педагогічну освіту” (д. чл. НТШ, проф. Ольга Заставецька, Марія Лаврук), “Геоморфологічні погляди С. Рудницького” (проф. Ярослав Кравчук), “Внесок С. Рудницького у політичну географію і геополітику” (доц. Олександра Вісьтак), “Гімназійна географія у Галичині в часи С. Рудницького” (проф. Семен Кукурудза), “Академік С. Рудницький і географія культури” (доц. Іван Ровенчак), “Тернопільщина у житті родини С. Рудницького” (Ігор Дітчук).

Наступним заходом стала презентація праць, присвячених ювілею. Присутнім були представлені: хрестоматія “Новітня українська суспільна географія” (упорядник О. Шаблій), книги “Академік Степан Рудницький” (за ред. О. Шаблія) та “Листування Степана Рудницького” (упорядник П. Штойко, за ред. проф. О. Купчинського).

Учасники семінару оглянули досить презентабельну виставку праць акад. С. Рудницького, яку спільно з працівниками Наукової бібліотеки університету організував заступник голови географічної

комісії НТШ, доц. Іван Ровенчак. Серед представлених із фондів бібліотеки експонатів — книги, підручники, посібники, статті С. Рудницького, видані за його життя у Львові, Києві, Відні, Берліні, Празі, у т. ч. капітальна німецькомовна “Ukraina. Land und Volk” (Відень, 1916); настінні та настільні (вкладки до підручників) карти української території (оглядові фізичні, оглядові етнографічні, тематичні), підготовлені та видані С. Рудницьким здебільшого у Відні, у т. ч. “Стінна фізична карта України” масштабу 1:1 000 000 з п’ятьма картами-врізками (Відень: Фрейтаг і Берндт, 1918); праці вченого, перевидані в останні десятиліття в Україні у книгах-збірках і журналах; книги та інші публікації про С. Рудницького сучасних дослідників.

Було прийнято ухвалу семінару, в якій зазначається: інтенсивно впроваджувати у навчальний і науковий процес, популяризувати наукові ідеї фундатора національної землезнавчої науки академіка Степана Рудницького; до 2015 р. підготувати п’ятитомне видання його наукових праць; створити науково-популярний фільм про С. Рудницького; оголосити конкурс на художній твір (повість, роман, драму), присвячений С. Рудницькому. Відзначено велику роботу в організації цього урочистого заходу заступника декана географічного факультету доц. Володимира Біланюка, а також працівників кафедри економічної і соціальної географії університету.

Заходи, присвячені С. Рудницькому, заплановано провести у Львові і у 2008 році. Зокрема, на початку року Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти організовує науково-педагогічну конференцію до ювілею С. Рудницького. На ній передбачено доповіді професорів О. Шаблія, С. Кукурудзи, доц. О. Вісьтак, ст. викладача М. Зінкевича, викладача О. Турчинської, вчительки Самбірської ЗОШ № 9 М. Носовської.

Олег Шаблій

ПРО СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО ГОВОРЯТЬ У ЛУГАНСЬКУ

Минулий рік для українських географів був ознаменований 130-річчям основоположника української національної наукової географії академіка Степана Рудницького. До проведення ювілейних заходів, що їх упродовж року на загальнонаціональному рівні проводили Українське географічне товариство та Наукове товариство імені Шевченка, долучилися й представники географічної громадськості найсхіднішої області держави — Луганської. 21 листопада 2007 року в стінах Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка зусиллями Луганського відділу УГТ та Східнослов’янського осередку НТШ було проведено Міжфакультетську студентську наукову кон-

ференцію „Степан Рудницький — фундатор географічного українознавства”.

Конференція відбувалася на базі кафедри географії ЛНПУ ім. Т. Шевченка. Активну участь у ній, крім викладачів кафедри та студентів-географів, взяли молоді науковці історичного факультету. В ході роботи конференції було заслухано низку доповідей, що стосувалися теоретико-методологічних і геополітичних аспектів наукової діяльності визначного українського вченого. Зокрема, двічі промовляв доцент кафедри географії Юрій Кисельов, який виступав на теми „Методологічні основи географії за Степаном Рудницьким” та „Геополітичні погляди Степана Рудницького в контексті сьогодення”. Цікавою була доповідь студентки IV курсу спеціальності

„Географія” Юлії Кіщенко, яка з оригінального погляду висвітлює тему „Космополітичний націоналіст. Надії і тривоги Степана Рудницького”. Питанням геополітики й баченню їх нашим видатним співвітчизником були присвячені доповіді магістрантів спеціальності „Історія України” Антона Бадера („Вплив південних та східних сусідів на політико-географічне положення України”) та Антона Глушка („Україна як геополітична реальність (за С. Рудницьким)”).

Тематика доповідей, що прозвучали на конференції в Луганську, підкреслює енциклопедичний характер наукових інтересів і всеохопність географічної спадщини Степана Рудницького. Водночас конференція засвідчила значний інтерес інтелектуальної молоді прикордонного регіону України до проблем геополітики, надзвичайно актуальних і злободенних на сучасному етапі національного державотворення.

Юрій Кисельов

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА С. Л. РУДНИЦЬКОГО У ХАРКОВІ

У 2007 р. географічна спільнота України відзначала дві пам'ятні дати, пов'язані з ім'ям академіка С. Л. Рудницького — 130-ліття від дня народження і 70-ліття трагічної загибелі. Для географів Харківщини знаменна ще одна дата — 80-річчя відкриття Українського НДІ географії та картографії у Харкові, засновником і директором якого був безпосередньо С. Л. Рудницький.

У комплексі всеукраїнських заходів із вшанування пам'яті академіка Степана Рудницького на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбувся науково-практичний семінар. На семінар було подано 42 публікації, у тому числі 33 — з інших регіонів України: Києва, Львова, Тернополя, Чернівців, Луганська, Сум, Одеси, Херсона. Безпосередню участь у роботі семінару взяли 98 осіб, серед яких були гості зі Львова, Луганська, Сум, Ніжина, а також вчителі географії загальноосвітніх шкіл міста Харкова і Харківської області.

Семінар відкрив декан геолого-географічного факультету ХНУ проф. К. А. Немець. У вступній доповіді завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства проф. Л. М. Немець показала значення постаті С. Л. Рудницького для розвитку української національної географії та висвітлювала основні віхи його життя та діяльності.

Старший викладач Ю. І. Кандиба доповів про внесок С. Л. Рудницького у розвиток географічної науки в Харківському регіоні, де вперше в Україні було засновано Український науково-дослідний інститут географії та картографії, відкрито аспірантуру, розпочато підготовку географів вищої кваліфікації, започатковано комплексні експедиційні дослідження регіонального характеру. Доцент В. С. Грицевич зі Львівського національного університету висвітлив життєвий і творчий шлях С. Рудницького з позицій наногеографічного підходу.

Доповіді, що прозвучали на семінарі, стосувалися не лише висвітлення наукової спадщини С. Л. Рудницького, а й були присвячені актуальним

проблемам сьогодення, зокрема питанням картографування освітнього комплексу України, аналізу депресивних аграрних територій України, оцінці рівня соціально-економічного розвитку Сумської області, географії соціальних негараздів Луганської області тощо.

Матеріали семінару були опубліковані у фаховому виданні “Часопис соціально-економічної географії”, № 3(2) за 2007 р.

4 листопада 2007 р. на геолого-географічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було проведено також студентський міжкафедральний науково-практичний семінар, присвячений пам'яті академіка С. Л. Рудницького. У роботі семінару взяли участь аспіранти та студенти трьох кафедр географічного відділення: соціально-економічної географії і регіонознавства, фізичної географії та картографії, географічного моніторингу та охорони природи.

Безпосередніми учасниками семінару стали найбільш активні студенти всіх курсів. Було заслухано понад 20 доповідей, які охопили майже весь спектр життя та наукової діяльності академіка С. Л. Рудницького. Ряд доповідей стосувався різних періодів життя С. Рудницького, зокрема у Західній Україні, у країнах Європи та в Радянській Україні. Було висвітлено внесок С. Л. Рудницького у розвиток антропогеографії, політичної географії, фізичної географії, картографії та інших галузей географічної науки. У своїх доповідях аспіранти та студенти намагалися показати зв'язки наукової спадщини С. Рудницького із сьогоденням географічної науки в Україні. Важливе місце посідали доповіді, що відображали харківський період життєдіяльності С. Л. Рудницького.

За результатами цього семінару було підготовлено до видання збірник публікацій студентів та аспірантів, присвячений пам'яті академіка С. Л. Рудницького. Заходи з нагоди пам'ятних дат Степана Рудницького мали не лише наукове, а й виховне значення, — вони сприяють формуванню світогляду та національного менталітету молодого покоління географів, які навчаються на традиціях визначних

учених, одним з яких був великий патріот України, географ-академік С. Л. Рудницький.

Лейтмотивом цих заходів було не лише увіковічення пам'яті фундатора української національної географічної науки, а й висвітлення постаті

Степана Рудницького як невтомного борця за Соборну Україну, завзятого пропагандиста географічних знань про неї.

Людмила Немець, Юрій Кандиба

**ТРЕТЯ МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ”,
ПРИСВЯЧЕНА 130-ЛІТНЬОМУ ЮВІЛЕЮ АКАДЕМІКА
С. РУДНИЦЬКОГО.
ТЕРНОПІЛЬ, 6–7 ГРУДНЯ 2007 РОКУ**

6–7 грудня 2007 р. у Тернополі відбулася Міжнародна конференція “Історія української географії та картографії”, присвячена 130-річчю від дня народження основоположника новітньої української географії академіка Степана Рудницького. Це вже третя за чергою конференція з даної тематики, — дві попередні відбулися в Тернополі у 1995 і 2000 роках і були присвячені відповідно 95-річчю з дня народження і 100-літньому ювілею видатного українського географа-енциклопедиста Володимира Кубійовича.

Нинішня конференція пройшла в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка під егідою Наукового товариства імені Шевченка та Українського географічного товариства. Вона була запланована як один із всеукраїнських заходів УГТ і НТШ зі вшанування пам'яті академіка Степана Рудницького та в рамках офіційно проголошеного у 2007 р. Року академіка С. Рудницького в Тернопільській області. Безпосередніми організаторами конференції стали Тернопільський відділ УГТ і кафедра географії України і туризму ТНПУ ім. В. Гнатюка.

Конференція стала одним з найбільш представницьких наукових зібрань, які будь-коли проводилися тернопільськими географами. Загалом на неї було подано 102 доповіді з 22 центрів України, Словаччини, Польщі й Канади, 120 їх авторів (у т. ч. 80 — із за меж Тернопільського регіону) представляли 44 наукові, навчальні та інші осередки України: університети, інститути, загальноосвітні заклади, видавництва, бібліотеки, музеї тощо. Безпосередньо в роботі конференції, крім тернопільських науковців, взяло участь 50 гостей із 17-ти міст України (Києва, Львова, Харкова, Одеси, Чернівців, Луганська, Сум, Полтави, Переяслава-Хмельницького, Херсона, Житомира, Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Рівного, Луцька, Івано-Франківська), а також із Пряшєва (Словаччина) і Щецина (Польща).

Перед початком роботи конференції її учасники отримали заздалегідь надрукований збірник матеріалів наукового зібрання, а також пам'ятні сувеніри на згадку про Рік академіка С. Рудницького на Тернопільщині — календарик на 2008 р. з портретом

вченого й логотипом конференції та кольоровий буклет, підготовлений Тернопільським відділом УГТ з нагоди відкриття меморіальної таблиці С. Рудницькому в м. Тернополі у квітні 2007 р.

Пленарне засідання конференції виявилось багатолюдним: на ньому, крім безпосередніх учасників, зібралися вчителі м. Тернополя та області, магістри й студенти старших курсів географічного факультету ТНПУ, зацікавлені особи з інших організацій і закладів, представники ЗМІ.

Наукову конференцію вступним словом відкрив перший проректор Тернопільського національного педагогічного університету Григорій Терещук, з вітальним словом до присутніх звернувся заступник голови Тернопільської ОДА, голова оргкомітету з проведення Року академіка С. Рудницького в Тернопільській області Анатолій Вихрущ. На пленарне засідання, яке пройшло під головуванням голови Географічної комісії НТШ в Україні Олега Шаблія, президента УГТ Петра Шищенка та завідувача кафедри географії України і туризму ТНПУ ім. В. Гнатюка Ольги Заставецької, було представлено 10 наукових доповідей, 4 з яких стосувалися дослідження життєвого та наукового шляху С. Рудницького. Це: “Три життєвих злами і три наукових іпостасі академіка Степана Рудницького” (проф. ЛНУ ім. І. Франка О. Шаблій), “Доля родини Степана Рудницького” (проф. Пряшівського ун-ту, акад. НАНУ Микола Мушинка), “Педагогічний досвід С. Л. Рудницького в контексті проблем сучасної освіти в Україні” (доц. Переяслав-Хмельницького пед. ун-ту ім. Г. Сковороди Антоніна Розсоха), “Степан Рудницький і Тернопільщина” (викл. ТНПУ ім. В. Гнатюка Ігор Дітчук).

Присутніми на пленарному засіданні були заслухані також доповіді: проф. КНУ ім. Т. Шевченка П. Шищенка “Україна у світовому географічному русі: До 135-річчя Південно-західного відділу Географічного товариства” (представлена в співавторстві з головою Асоціації вчителів географії України Неллою Муніч), директора Інституту географії НАН України, чл.-кор. НАНУ Леоніда Руденка “Тенденції взаємодії Суспільства і Природи та їх прояв на теренах України у XX ст. (географічний аспект)”,

проф. Одеського НУ ім. І. Мечникова Олександра Топчієва “Від Балтійсько-Понтійської та Чорноморської доктрин до ГУАМу і СДВ: геополітична та гео економічна ідентичність України у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі” (представлена в спів-авторстві з доц. цього ж ун-ту Зоєю Тітенко), доц. НПУ ім. М. Драгоманова (м. Київ) Сергія Міхелі “Українські ландшафтознавчі школи: історія становлення, теоретико-методологічний фундамент, основні напрями досліджень” та директора ДНВП “Картографія” д.г.н. Ростислава Сосси “Постаті української картографії (М. О. Коваль-Медзвецький, І. І. Стебницький, І. О. Стрельбицький)”. На жаль, з об’єктивних причин на конференцію не зміг прибути проф. Вінсорського ун-ту (Канада) Ігор Стебельський (його доповідь “Поняття географії батьківщини у діаспорі: слідами концепції Степана Рудницького”, як і більшість названих доповідей, опублікована в даному номері часопису).

Наприкінці пленарного засідання відбулася презентація нових видань з дослідження життя й наукової спадщини С. Рудницького, що вийшли друком протягом 2006–2007 років. Учасникам зібрання були представлені й коротко охарактеризовані книги:

1) Листування Степана Рудницького / Упорядкування, вступна стаття, примітки П. Штойка. – Львів: НТШ, 2006. – 435 с. У цій збірці епістолярної спадщини вченого оприлюднено 145 листів С. Рудницького до різних адресатів і 113 листів, надісланих йому. На жаль, упорядник книги доц. ЛНУ ім. І. Франка П. Штойко, що є одним з перших дослідників життя й діяльності С. Рудницького, не зміг прибути на конференцію через хворобу;

2) Прага — Харків — Соловки: Архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького / Упорядкування, передмова, коментарі: О. І. Бабак, В. М. Даниленко, Ю. В. Плекан. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007. – 260 с. Дана книга документів для оприлюднення широкому загалу була спеціально надіслана авторами в оргкомітет конференції після того, як вони довідалися про її проведення;

3) Новітня українська суспільна географія: Хрестоматія для студентів географічних та економічних факультетів і факультетів міжнародних відносин / Упорядник О. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 1008 с. Академіку С. Рудницькому присвячений у книзі один з розділів (сс. 65–150), де надруковано три його праці;

4) Академік Степан Рудницький / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 408 с. Це нова книга із серії “Постаті українського землезнання”, що є збірником 11-ти наукових праць С. Рудницького;

5) Географ-академік Степан Рудницький / Упорядник І. Дітчук. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 200 с. Ця книга – посібник із серії “Видатні постаті Тернопілля” вийшла якраз напередодні конференції; в її презентації взяв участь директор видавництва Б. Будний.

У перерві між пленарним та секційними засіданнями конференції її учасники мали змогу взяти

участь у спеціальному погашенні поштового конверта та марки з нагоди 130-ї річниці від дня народження акад. С. Рудницького та Року С. Рудницького в Тернопільській області. Конверт, марка та штемпель для погашення були виготовлені на замовлення Тернопільського відділу Українського географічного товариства. На конверті — зображення будинку в м. Тернополі, на фасаді якого у 2007 р. була відкрита меморіальна таблиця С. Рудницькому, і сам пам’ятний знак. Для основи поштової марки був використаний кольоровий портрет акад. С. Рудницького роботи тернопільського художника Б. Ткачика, виконаний з нагоди відкриття Року академіка С. Рудницького на Тернопільщині. Дата на штемпелі (“6 грудня 2007 року”) засвідчувала день проведення ювілейної конференції.

Подальша робота конференції проходила в трьох секціях, які об’єднали сім запланованих її напрямків. У першій секції, що відбулася під керівництвом проф. Олега Шаблія та проф. Йосипа Свинка, було заслухано й обговорено 14 доповідей з тематик “Академік Степан Рудницький — фундатор новітньої національної географії, організатор географічної освіти України” та “Відомі й невідомі імена в українському і світовому землезнанні”. Друга секція об’єднала дослідників, які працювали над історією натургеографічних, гео-екологічних та антропогеографічних студій в Україні та країнах-сусідах (керівники секції — проф. Володимир Круль і проф. Деонізія Ковалишин), тут прозвучало 18 доповідей. Широке коло питань, пов’язаних з історією становлення наукових шкіл та осередків української географії, ретроспективною та перспективними напрямками розвитку картографічної науки і практики, а також географічної освіти й просвіти в Україні було розглянуто в третій секції (керівники — проф. Ярослав Жупанський і д.г.н. Ростислав Сосса) — загалом 15 доповідей.

За результатами роботи конференції було підготовлено і прийнято ухвалу (див. нижче).

Основна частина матеріалів, надісланих на конференцію, була опублікована в спеціальному збірнику, що вийшов до початку її роботи (Історія української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – 232 с.). Інші матеріали, що є здебільшого дослідженнями життєвого шляху та наукової спадщини С. Рудницького, опубліковані як наукові статті у даному випуску часопису “Історія української географії”, присвяченому ювілею видатного академіка-географа.

Насиченим на різноманітні події став другий день конференції. Зранку її учасники поклали квіти до пам’ятної таблиці академіку С. Рудницькому і оглянули виставку документів і матеріалів, присвячену С. Рудницькому, в державному архіві Тернопільської області, яка завдяки директору ДАТО Б. Хаварівському була розгорнута із середини листопада до середини грудня 2007 р. Далі вони відвідали Тернопільський обласний краєзнавчий

музей, де мали змогу оглянути виставку робіт видатного скульптора XVIII ст. Іоанна Георга Пінзеля (ця виставка, що була організована з нагоди проголошеного у 2007 р. в трьох галицьких областях “Року І. Г. Пінзеля”, якраз була розгорнута у Тернополі після її перебування у Львові та Івано-Франківську).

У музеї учасники конференції оглянули експозицію речових матеріалів із невеликої вцілілої спадщини С. Рудницького, переданих музею у квітні 2007 р. проф. з Пряшева Миколою Мушинкою, і серед них — стіл родини Рудницьких, виготовлений у Тернополі у 80-х рр. XIX ст. Після того, як п. Мушинка особисто ознайомив присутніх із надзвичайно цікавою історією столу, вони стали свідками ще однієї події з низки тих, що знаменували святкування Року С. Рудницького в Тернопільській області, — підписання угоди між Тернопільським обласним краєзнавчим музеєм (директор С. Костюк) і Тернопільським відділом УГТ про надання можливості останньому щорічно використовувати письмовий стіл академіка С. Рудницького для символічної роботи географів Тернопільщини. А далі відбулося Перше почесне преміювання географів роботою за столом Степана Рудницького. Право на неї отримали учні загальноосвітніх закладів Тернопільщини — переможці обласної і міської (у м. Тернополі) та призери Всеукраїнської олімпіад з географії за останні два

роки, учні Тернопільської Української гімназії ім. І. Франка — переможці всеукраїнського турніру з географії у 2006 р., студенти географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка — переможці олімпіад та удостоєні стипендії імені Степана Рудницького. Безпосередніми учасниками цього дійства стали також всі присутні учасники конференції, які мали змогу посидіти за столом С. Рудницького й залишити відгук у спеціальній книзі записів. Надалі подібні заходи в Тернополі щорічно приурочуватимуться до дня народження С. Рудницького — 3 грудня.

Після обіду учасники конференції здійснили автобусну краєзнавчу екскурсію у Збаразький історико-архітектурний заповідник. У відреставрованих залах пам’ятки архітектури сер. XVII ст. — Збаразькій фортеці вони оглянули ряд музейних експозицій.

Міжнародною конференцією з історії української географії і картографії та урочистими заходами, що її супроводжували, закінчився Рік академіка Степана Рудницького на Тернопільщині, який проходив тут в ознаменування 130-ї річниці від дня народження та 70-их роковин з дня смерті видатного українського вченого-географа, життя й діяльність якого були пов’язані із західноподільським краєм.

Ольга Заставецька, Ігор Дітчук

УХВАЛА

Третьої Міжнародної наукової конференції “Історія української географії та картографії”, присвяченої 130-літньому ювілею академіка С. Рудницького

1. Рекомендувати вищим навчальним закладам України внести у навчальні плани спеціальностей географічних факультетів дисципліну “Історія наукових ідей української географії”.
2. Посилити пропаганду географічних знань серед широкого кола населення шляхом популяризації імен та ідей українських учених-землезнавців.
3. Розширити краєзнавчі дослідження українських географів. Запропонувати керівним органам Українського географічного товариства створити при Товаристві науково-пошуковий сектор з теоретичних і прикладних питань географічного краєзнавства і започаткувати всеукраїнське періодичне видання з даної проблематики.
4. Підтримати ідею створення серії монографій “Постаті українського землезнавства”, започатковану у Львівському національному університеті імені Івана Франка (за редакцією проф. О. Шаблія). Вважати за доцільне організувати нову серію “Українські мандрівники”.
5. Протягом найближчих років силами УГТ, НТШ та географічних факультетів університетів України організувати видання праць С. Рудницького у 5-ти томах і створити науково-популярний фільм про вченого.
6. Висловити подяку Тернопільському відділу УГТ та Географічній комісії НТШ за організацію та проведення Пам’ятного року академіка Степана Рудницького в Україні. Практикувати надалі подібні акції, присвячені ювілейним датам видатних українських учених-географів.

Наші автори

- **Дітчук Ігор Львович** – викладач кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, голова Тернопільського відділу Українського географічного товариства
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- **Заставецький Тарас Богданович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- **Кавецький Ігор Йосипович** – кандидат географічних наук, ад'юнкт (доцент) відділу соціальної географії і туризму Інституту морських наук Щецинського університету, Польща.
- **Кандиба Юрій Іванович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені Василя Каразіна.
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, голова Луганського відділу Українського географічного товариства.
- **Кукурудза Семен Ілліч** – кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка.
- **Мушинка Микола Іванович** – доктор філологічних наук, академік НАН України, професор Пряшівського університету та Українського університету у Мюнхені, голова Асоціації українців Словаччини, голова НТШ у Словаччині.
- **Нагірна Валентина Петрівна** – доктор географічних наук, провідний науковий співробітник Інституту географії НАН України, м.Київ.
- **Немець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені Василя Каразіна.
- **Пістун Микола Данилович** – доктор географічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту географії НАН України, заслужений працівник освіти України, академік АН Вищої школи України.
- **Ровенчак Іван Ілліч** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
- **Розсоха Антоніна Павлівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної і соціальної педагогіки та управління освітою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, м.Київ.
- **Рудакевич Оксана Мирославівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Тернопільського національного економічного університету.
- **Свинко Йосип Михайлович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- **Сосса Ростислав Іванович** – доктор географічних наук, професор, директор Державного науково-виробничого підприємства «Картографія», м.Київ.
- **Стебельський Ігор Богданович** – доктор географії, професор Віндсорського університету (Канада).
- **Тітенко Зоя Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.
- **Топчієв Олександр Григорович** – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної і соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, академік АН Вищої школи України та Української Екологічної академії.

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПІСУ:

- ❑ Всі матеріали до часопису подаються українською мовою;
- ❑ Статті, обсягом 5-12 сторінок тексту, рецензії до 5 сторінок, повідомлення до 1 повної сторінки, відомості про ювілярів до 3 повних сторінок (друкуються через 1.5 інтервала) в двох примірниках (один із них підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання), нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші не перегинати, надсилати у твердій обкладинці;
- ❑ Розміри полів: всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт 10 (картографічний і схематичний матеріали виконуються в чорно-білому кольорі);
- ❑ Копію статті на дискеті в редакторі Word (версії не нижче 6.0);
- ❑ Фото внести на дискету і зробити їх відбитки в статтях на папері;
- ❑ Для статей необхідно дати УДК (справа, 11 шрифт), а під ним ім'я та прізвище автора (12 шрифт). Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовок статті (16 шрифт). Під заголовком з нового абзацу дати анотацію статті українською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт). Після неї з нового абзацу ім'я, прізвище автора та заголовок та анотацію статті англійською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт). Після цього з абзацу починати текст статті;
- ❑ Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку, вони повинні бути ретельно вивірені, зокрема іноземні;
- ❑ Посилання в тексті на джерела подається в квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок;
- ❑ Цитати в тексті виділяються масивнішим від звичайного шрифтом;
- ❑ При підготовці статей до часопису авторам особливу увагу необхідно звернути: на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назву наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень;
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному із них необхідно подати повністю прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки, навчального процесу, громадські наукові доручення, державні звання та нагороди;
- ❑ Автор отримує один примірник безкоштовно.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:

Ігорю Дітчучу,

відповідальному секретарю

редколегії часопису «Історія української географії»

кафедра економічної та соціальної географії

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,

вул. М. Кривоноса, 2

46027, м. Тернопіль

тел. (0352) 43-61-54

e-mail: ditchuk@ukr.net

zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису розташована на сайті "Світ географії та туризму" (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 16

Комп'ютерна верстка *Тараса Заставецького*

Художнє оформлення обкладинки *Михайла Цибулька* і *Світлани Демчак*

Портрет *Степана Рудницького* (на сторінці 3) роботи художника *Богдана Ткачика*

Підписано до друку 5.02.2008. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
18,6 ум. др. арк., 18,1 обл.-вид. арк. Тираж 300.
Редакція газети "Підручники і посібники".
Свідоцтво ТР № 189 від 10.01.96.
46010, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6-А